

Юліян Бачинський

Україна irredenta

ТРЕТЕ ВИДАНЄ

**з передмовою В ДОРОШЕНКА і додатком:
Листуванє Ю. БАЧИНСЬКОГО з
М. ДРАГОМАНОВОМ з приводу "України
irredent-и".**

**БЕРЛІН 1924 ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ**

Printed in Germany

Юліян Бачиновий

Україна irredenta

ТРЕТЕ ВИДАНЄ

з передмовою В ДОРОШЕНКА і додатком:
Листуванє Ю. БАЧИНСЬКОГО з
М. ДРАГОМАНОВОМ з приводу "України
irredent-и"

БЕРЛІН 1924
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Printed in Germany

Copyright by J. Bachynsky 1924 All rights reserved.

Друкарня К. Г. Редера, е з о п в Ляйпцігу.

Присвячую Товаришам — молодіжи українській
Ю. Бачинський.

Значіння "України irredent-и" в історії розвитку української національної свідомости

"Політична самостійність України — це *conditio sine qua non* її економічного й культурного розвитку, умова взагалі — можливості її існування" — ось теза, що її боронить брошура Ю. Бачинського. І отця сама теза й робить цю брошуру для нас такою близькою й цікавою ще й тепер, не вважаючи на те, що від часу, як вона появилася, минуло сливе 30 літ.

30 літ — поважний шмат часу не тільки в життю одиниці, а й цілого народу. А для нас, Українців, останні 30 літ мають особливо велику вагу. Адже саме протягом їх зросло й виступило на арену життя модерне українство і в Галичині й на Великій Україні.

Замість туманного народовства в одній й подібного до нього українофільства в другій з щораз більшою силою проявляється активний політичний рух, що не засклеплюється вже в своїх льокальних межах, а навпаки, хоче їх розсунути, вийти поза них, ставляючи своєю метою державну самостійність цілої української території.

Ідея "всеукраїнства" — це продукт саме згаданого часу, твір нової української інтелігенції,

яка в щораз більшім числі почала з'являти ся по обох боках історичної прірви.

Тепер ця ідея для нас ясна й очевидна. Проллята за неї кров міцно вбила її в нашу тямку. Нам уже не треба доводити потреби й "права" на власну державу — це все зробило ся справою самозрозумілою. Алеж колись було не так. Аджеж 25—30 літ тому справа української державности щойно ставила ся на порядок денний, дебатовала ся. Хто з нас не памятає, як доводило ся боронити навіть право на існування самої української мови, літератури, тощо, послуговуючи ся не політичними (де вже там!), а педагогічними доводами від Ушинського, барона Корфа, тощо. Поза автономію й федерацію українська політична думка ще не виходила ні в 80 рр. ні в початку 90 рр. Згадаймо хочаб областницьку програму Драгоманова, яка була регресом навіть у порівнянні з програмою Кирило-Методіївського брацтва, або автономічну програму петербурзького гуртка "українських соціалістів-федералістів" (1883—88 р., опублікована в 108 томі "Записок Наук. Тов-а ім. Шевченка" у Львові); навіть "Тарасівці" з покійним Іваном Липою на чолі не виходили в своїм "Profession de foi" поза автономію й федерацію (див. львівську "Правду" за квітень 1893 р.).

Федералістами були тоді й такі видатні представники молодого покоління, як Трохим Зіньківський або Борис Грінченко. Ось що читаємо в рефераті Зіньківського

"Молода Україна, її становище і шлях", писаним в 1890 році: "Звичайно думають, що націоналізм усякий у Росії мусить вести державу російську до розкладу, до руїни. Мусимо виразно і рішуче засвідчити, що ми не вороги російської держави, — себто: ми не думаємо, що на те, щоб наша народність вільно жила й розвивалась, нам треба було відірватись від Росії і заснувати окрему державу. Правда, самостійність державна найкраща і найпевніша запорука національного життя, але така задача виходила б із порядку річей реальних і була б ніщо, як тільки дитяча мрія. Національне ж життя народу можна погодити з чужою державою, і російська держава у Києві може стояти поруч з українським національним життям" (Див. "Писання", кн. II, стор. 108—109).

Вкінці Зіньківський ще раз зазначає, що "Українці своїми громадськими змаганнями — федералісти й автономісти чистої води і радо підпирали б федералістичну партію (російську В. Д.), а також нарізні народи в їх демократично-федеративних змаганнях" (ibid. ст. 118). Тих самих поглядів тримався тоді й приятель та однодумець Зіньківського Б. Грінченко.

"Українські націонали-народолюбці, — писав він у однім з своїх "Листів з Наддніпрянської України" — заздалегідь зрікаються усяких заходів коло політичної самостійности української". При сьогочасному становищі — пояснює він — це просто дитячі іграшки, які можуть тільки

пошкодити українській справі ("Буковина" 1893 р. ч. 12). В іншому листі Грінченко писав: "Протестуючи проти однімання в принципі у нас права на політичну самостійність, ми дуже добре знаємо і розуміємо, що імусимо бути частиною російської держави і що тільки поклавши в основу своєї діяльності цю думку, можемо сподівати ся яких реальних наслідків тієї діяльності. Через те ми, повстаючи проти тих утисків, які терпить у Росії українська народність, позістаємо яко члени російської держави" ("Буковина", 1892 р. ч. 43; пор. моє "Життя і Слово", Львів, 1918, СТ. 133—134).

Навіть у пізніших дезидератах російських Українців знайдемо все можливе, включно до того, "щоб слуг не брати инакше як з народу рідного українського", тільки не домагання самостійности (Див. напр. брошуру: "Гадки про потреби Українців", Чернівці, 1898 р. До речі, ця брошура не в одному повторяє чи розвиває думки Грінченка або Profession de foi).

Так було на Великій Україні аж до 1900 р., коли справу самостійної України вперше виразно поставила Р.У.П.

Той факт, що дехто з київських громадян 80 рр. від часу до часу висловлював принагідно сепаратистичні думки, бажаючи в сподіванню російсько-німецької війни, щоб Україну забрав австрійський цісарь (В. Антонович, О. Кониський), справи не міняє. Від цих зітхань до боротьби за власну державність було ще дуже

далеко, особливо людям, які бажали, "примирити з собою уряд" (М. Костомарів) або в найкращім разі "переспати лихо" (П. Житецький).

Так само було і в Австрії, де лише про свято існував ідеал національної (не державної!) єдності всіх українських земель, а в практичному житті кожна українська провінція — Галичина й Буковина, не згадуючи вже про Закарпаття, не бачила світа поза своєю парафією. "Народня програма" народовців (т. зв. "Народної Ради") з р. 1892-го обмежується на початку лише загальниковою декларацією: "Ми, Русини галицькі, часть народу русько-українського... що... ніколи не зрік ся; і де зрікається прав самостійного народу"... etc. І нічого понад це!

Аж радикальна партія на своїм 4-м з'їзді у Львові 29 грудня 1895 р. заявила у своїй програмі, що "здійснення усіх її ідеалів можливе тільки при повній політичній самостійности русько-українського народу і повнім необмеженім праві його рішати самому в усіх справах, що його дотикають".

Як бачимо, сливе буквальне повторення наведеної вгорі тези Ю. Бачинського. І це не випадково, бо на становище радикальної партії у цій справі вплинула саме "Україна irredenta", яка появилася перед зїздом і гаряче доводила конечність та історичну неминучість самостійности України. (Ю. Бачинський належав тоді до радикалів, українська соціал-демократія повстала пізніше.)

Отверте й виразне піднесення постуляту самостійності України й спроба — перша взагалі — уаргументування цього постуляту становить безперечну заслугу Ю. Бачинського й робить його брошуру історичною в українській політичній літературі. Варто навести тут оцінку покій. Ів. Франка, котрий з приводу, брошури Ю.Бачинського написав у своїм "Життю і Слові" довгу статтю. Відмітивши "безсумнівний талант" автора, "бистроту його обсервації", Франко писав про "Україну ingredient-y" таке: "Для мене вона важна як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомости... Будь що будь є це перша на галицько-руським ґрунті спроба синтези певних поглядів і наукового обставлений того, що автор відчув як потребу свого розуму і своєї душі. Може проґрішу ся против матеріялістичного світогляду, коли скажу, що такі потреби так само, як і потреби життя матеріяльного, родять великі історичні події. А раз відчута буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — потреба політичної самостійності України, то справа ця вийде на порядок дневний політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не осущить ся" (Ж. і Сл., т. V. ст. 482).

"В історії еволюції української національної свідомости — кінчить Франко — брошура Ю. Бачинського певно займе видне місце" (ibid ст. 483).

І дійсно, від р. 1895-го постулят самостійності здобуває в Галичині що раз більше признання.

Його приймає за свій молода галицько-українська соціалдемократія й Микола Ганкевич складає в її імені відповідну заяву на зїзді австрійської соціалдемократії в Берні в р. 1899, що ухвалив відому національну програму.

В кінці цієї заяви горовить ся: "Українські соціалдемократи змагають до національної волі своєї нації, щоби з'єднаний і освободжений український нарід станув у ряді народів, як рівноправний член".

Розшифровувала цю заяву вступна стаття першого числа "Волі" — органу новозаложеній української соціал-демократичної партії в Австрії.

"На те — читаємо в ній — щоби міжнародня єдність пролетаріату розвивала ся вповні, треба, щоби кождий народ був паном у своїй хаті. Згідно з заявою українського делегата на зїзд у Берні у 1899 р., ми змагаємо до того, щоби цілий український народ виборов собі національну волю та політичну самостійність; наша ціль: вільна держава українського люду, українська республіка" (Диви: М. Ганкевич, 3 перед дваццяти літ. Календар "Впереду" на рік 1920, ст. 82. Тут же й текст заяви на Берненськїм зїзді).

За державне обєднання всіх українських земель висловила ся у своїй першій програмі з р. 1899 й друга партія, що теж вийшла з лона радикальної, — національно-демократична, але ще досить туманно: "Остаточною метою наших

народніх змагань є дійти до того, щоб цілий українсько-руський народ... зєднав ся з часом в одноцільний національний організм". (Диви "Діло" 1899 р. ч. 281; пор. брошуру З. Скварка: "Програми народно-демократичної і радикальної партії". Коломия, 1913 р., де передруковані обидві програми).

Молодіж, очевидно, вся була перенята самостійницькими думками і в недовзі голосно про це заявила. 14 липня 1900 р. відбуло ся друге віче української академічної молодіжі, присвячене виключно справі самостійности України. Резолюція про самостійність запропонована одним із референтів, Л. Цегельським (другим був покійний Е. Косевич), принята одноголосно серед загального етузіязму.

Вона звучала:

"Українська молодіж усіх австрійських вищих шкіл, зібрана на вічу у Львові дня 14-го липня 1900 р.,

зваживши, що тільки самостійна національна держава є одинокою формою, в якій можливий правильний розвій народу в сучасности і на будуче,

зваживши, що брак державної самостійности в українського народу відбиваєть ся тяжко на його економічнім і культурнім стані та спинює всякий його розвій, а вкінці,

зваживши, що тільки в самостійній, власній державі знайде українська нація повну свободу розвою, признає і заявляє:

1. Що здвигнення самостійної української держави в етнографічних границях є неперемінним і доконечним,

2. Що — з тим — всі змагання і всі сили української нації належить справити в напрямі здвигнення "власного українського державного організму". (Справоздання з віча уміщено в ч. 8-м "Молодої України", органу академічної молодіжі, випущене воно й окремою відбиткою. В ній подано докладний опис віча й обидва реферати. Резолюції див. тамже на стор. 308, або стор. 18 відбитки).

Це віче значно розворушило молодіж і в великій мірі причинило ся до поширення самостійницьких настроїв.

Безпосередньою причиною віча була постава "Буковини", котра з нечуваним цинізмом викпила ідею самостійної української держави, об'явивши її фантасмагорією.

До речі, гарячими відповідями-протестами на нікчемні виступи чорножовтої "Буковини" відгукнули ся й "Молода Україна" й офіційно-національно-демократичної партії "Діло". В першій помістив довшу статтю Євген Косевич, в другій — Роман Стефанович, стаття которого вийшла й окремою брошурою під заголовком: "Самостійна Україна".

Очевидно не міг не відгукнути ся на зловбоднє питання, розворушене полемікою, й такий живий та чутливий публіцист, як Іван Франко. В 10-й книзі "Літературно-Наукового

Вістника" тогож таки 1900 р. помістив він як звичайно блискучу статтю, присвячену справі самостійности України під заголовком: "Поза межами можливого". Франко каже тут, що "все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до пановання одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими "вселюдськими" фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації. Може бути — каже він далі — що колись надійде пора консолідовання якихсь вольних міжнародніх союзів для осягнення вищих міжнародніх цілей. Але це може стати ся аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та поневолення відійдуть у сферу історичних споминів" (стор. 8—9).

Франко теж стоїть на тому, що ідеал національної самостійности не тільки вміщує в собі ідеали соціальної рівности й політичної волі, але один тільки може дати їм поле до повного розвитку (стор. 7), отже повторяє іншими словами тезу, піднесену Ю. Бачинським ще 1895 р.

Не хоче тільки Франко згодити ся, що розвиток продукційних відносин висуне справу самостійности України на порядок денний. І тут, не називаючи по імені, покійний полемізував властиво з Ю. Бачинським, що це саме підносив у своїй "Україні irredent-i".

Та кличучи "серцем почувати свій ідеал,

розумом уяснювати собі його, вживати всіх сил і засобів, щоби наближувати ся до нього", покійний був тої думки, що "ідеал національної самостійности в усякім погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого" (стор. 9).

Коли отже для Франка, що сам співав колись про майбутню волю й незалежність рідного краю, самостійна Україна була поки що мрією, то очевидно про "реальних", тверезих "політиків" і того сказати не можна: навіть ідеали їх не виходили поза австрійські кордони. Соборницькі гасла, які вони часом підносили, самі вони не брали поважно. Та все-ж таки протягом девятисотих років самостійницька ідея пустила глибоке коріння серед широких кругів галицько-українського громадянства, а надто серед молодіжи, особливо соціалістичної і, коли вибила слухна година, ця молодіж, не задумуючи ся, кинула ся у кривавий бій за здобуття укоханої мрії.

Так само й на російській Україні ідея самостійности здобувала собі в цім часі поволі ширше коло adeptів, виходячи з підземелля, з тісних конспіративних гуртків на світ божий.

Та назверх виглядало наче-б то навідворіт: торували ідеї автономії й федералізму. Тимчасом воно так і мало бути. Поки не пережили ся ілюзії що до можливости уладнати національне життя у вільній, демократичній Росії,

самостійницькі гасла не могли набути ширшої популярності. Але життя раніше чи пізніше, хоч би навіть не було війни й розпаду російської імперії, мусіло-б поставити на порядок денний справу самостійности. Очевидно — автономія з федерацією була б тільки етапом до цієї самостійности.

Поки що, в розпалі революції — ідеали самостійности наче б то меркли. Велику вагу мали саме згадані вище ілюзії, підсичувані давніми федералістичними традиціями та впливами російськими ("єдиний революційний фронт" то що).

Маючи це на увазі, приглянемо ся тепер еволюції ідеї самостійної України від виступу РУП. Ми вже згадували, що цю ідею виставила РУП. у своїй першій брошурі "Самостійна Україна" (1-ше видання у Львові 1900 р., 2-ге у Вецлярі 1917 р. накладом "Союзу визволення України". Автором її був Микола Міхновський, колишній Тарасівець). Брошура ця закликала до рішучої боротьби за привернення української держави на підставі Переяславської умови з 1654 р, з розширенням гарантій цієї умови на цілу теперішню територію українського народу в Росії. Ця боротьба виставляла ся як найближча мета партії, а ідеалом партії мала бути "одна єдина, нероздільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ". Україна має бути республікою вільною від чужинецького панування. Клич брошури: "Україна для Українців".

Пізніше партія рішучо відмовила ся від своєї

першої брошури, ставши на виразно соціалістичний ґрунт, але ідеалу самостійності не зрєкла ся, лише убрала його в соціалістичну одежу.

В першій органі Р. У. П. читаємо, що ідеалом її "є вільна самостійна Україна з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм" (див. "Гасло" 1902 р., ч. 2, вступна), "самостійна непідлегла українська республіка робучих мас" (ibid., ч. 12, вступна). Пізніше читаємо, що Р. У.П. постановила "своїм завданням прямувати до відбудування соціально-демократичної України шляхом соціально-політичної революції" (ibid. 1903 р. ч. 1 "Від партії"). Але незабаром "Гасло" містить "Нарис програми", опрацьований київською організацією партії, де вже нема жадної згадки про самостійність, а говорить ся про заміну царату федеративною республікою, де кожній нації, отже й Україні, булаб забезпечена повна автономія з окремим соймом (ibid. 1903, ч. 4). Згодом цей проєкт став з деякими змінами офіційною програмою Р. У. П. та її наслідниці У.С.-Д.Р.П.

Взагалі тепер справа самостійности України викликає вже в партії великі спори й непорозуміння. Р.У.П. поділяється на прихильників і ворогів самостійництва. "Самостійники" виступили під прапором автономії, а їх противники відкидали навіть автономію й задовольняли ся просто краєвим самоврядуванням (знамените "областничество") на взір Драгоманівської програми. В обороні областництва

виступав у 1905 р, в партійнім органі "Праця" Дм. Антонович, поборював його М. Порш, котрий дуже багато заслужив ся уґрунтованням автономії України й самостійної організації українського парламентау.

Сторонники єдиного революційного фронту й злиття з Р.С.-Д-Р.П. незабаром вийшли з партії і утворили знану "Спілку"

Для спільчан самостійність України була вже справою — "буржуазно-радикальною", яка, мовляв, причиняєть ся лише до "затемріння клясової свідомости українського пролетаріату".

Крім Р. У. П. за самостійністю України була ще й "Українська Соціалістична Партія", яку заснував у 1900 р. покійний Богдан Ярошевський і яка трохи згодом злила ся з РУП. В своїм нарисі програми У.С. П. стояла за "демократичну українську республіку".

Натомісць старий український соціал-демократичний гурток Стешенка увесь час стояв на ґрунті федерації. (Докладніше про все це див. у моїй брошурі "Революційна Українська Партія", Львів, 1921, стор. 19—24, 29, 36—39.)

Федералістами були й буржуазні демократи ("Українська Демократична Партія" та "Українська Радикальна Партія" з Б. Грінченком на чолі, що опісля злили ся в одну "Радикально-Демократичну Партію"; під час революції 1917 р. партія ця прибрала собі навіть назву "Соціалістів-Федералістів").

Лише одна партія не звинула самостійницького прапору, це так звана Н. У. П. — "Українська Народня Партія", що, як і "Спілка", вийшла теж з лона Р.У. П.

Цю партію заложили елементи, що виступили з Р. У. П., невдоволені з еволюції її в соціал-демократичному напрямі. Вони стояли на ґрунті брошури Махновського ("Україна для Українців"). В політичному життю до революції 1917 р. енупісти не грали помітної ролі. Програма їх уперше опублікована в першій і самотній числі їх газети "Самостійна Україна" (Львів, 1905 р.), а уґрунтована в окремій брошурі "Програма Української Народньої Партії" (Чернівці, 1906 р.). В ній енупісти убирають ся вже в соціалістичну одежу й голосять своїм ідеалом "вільну непідлеглу самостійну республіку — Україну робочих людей", що мала складати ся з союзу окремих українських земель. Більшого розголосу набрала Н. У. П. аж під час останньої революції, перехрестивши ся на партію "Самостійників-Соціалістів".

Я вмісне довше спинив ся на еволюції української самостійницької думки в публіцистиці й життю, щоб читачеві ясніше було й значіння брошури Ю. Бачинського й місце, яке їй по праву належить ся в цій еволюції. Тепер можемо перейти до самої брошури та докладніше до неї приглянути ся.

Сильна сторона в "Україні irredent-i", як уже згадувалося, лежить в самім факті ясного й рішучого поставлення постуляту самостійности України та в спробі позитивного й оптимістичного уґрунтування цього постуляту і то аргументами натури економічної, доказами, опертими на законах розвитку життя економічного.

Це як на той час була думка сміла й оригінальна — ужити марксівської методи до вивчення української національної проблеми. Досі ми брали свої аргументи з історії, покликувалися на право, на педагогію, апелювали до чуття, проливали без кінця сліз і всеж таки самі лишалися в непевности, як то воно буде, чи вийде який толк із усіх наших зусиль. Ю. Бачинський дав цим зусиллям належне опертя, довів, що вони не марні, що за них стоїть само життя. Це не значило, що нам слід сидіти, згорнувши руки, що все зробить само собою, але навпаки, спонукувало нас до активнішої праці, до завзятішої боротьби, зміцнюючи певність серед нас нашої остаточної перемоги.

"Певна науково-викрита тенденція дальшого розвитку України причинила собі до яснішого зрозуміння життєвих завдань різних політичних сил суспільства, усунула собі марну їх трату і тим самим прислужила собі до швидкого культурного, в широкому значінні слова, її зросту — каже один із пізніших дослідників О. Скоропис-Іолтуховський. "Самостійна Україна" — говорить він далі — в наші часи

перетворюється з питання "чисто наукового" на політичне, життєве; однак брак наукового його розв'язання дає себе відчувати дуже боляче". (Див. О. Вишневський, "На переломі", Львів, 1905 р., стор. 76). Власне те, на брак чого нарікав Скоропис, вже перед десятима літами давала "Україна irredenta" Ю. Бачинського. Адже вона власне перша бачила ще в 1895 р. обґрунтування самостійності там, де рекомендував шукати Скоропис в 1905 р., коли писав: "В шаленім зрості продукційних сил України слід шукати обґрунтування передчасно ослабленого питання "Самостійної України" ("На переломі", стор. 74).

От у цім то я й бачу велику вагу книжки Ю. Бачинського, її позитивну сторону для того часу. Тепер, для нашого часу "Україна irredenta" має саме тільки історичне значіння. Причина цього лежить головню в бідності її фактичного й цифрового матеріалу, в тім "догматизмі", на який нарікала критика вже при її появі (Франко у згаданій рецензії в "Житті і Слові", М. Кордуба в "Зорі" 1896. р.).

І справді Ю. Бачинський не дав докладної студії економічного життя України та взаємин її з сусідами — Росією й Польщею, студії, опертої на самостійнім опрацюванні статистичного матеріалу. Навіть сторінки присвячені Галичині надто бідні під цим оглядом. Читач хотів би більше цифр, як тверджень, індукції — не дедукції. Далі, з всеукраїнського погляду

привід до написання — еміграція українського селянства з Галичини за море надто підрядний. Розумієть ся, ця еміграція повинна мати своє місце в книзі, але не центральне. Далі, деякі розділи, як от розділ X та XI, не вяжуть ся органічно з темою і займають непропорційально багато місця, становлючи цілком окремі самостійні трактати.

Тут знаходимо виклад марксіського розуміння розвитку суспільності, який сміло можна було б усунути. Авторіві він був потрібний очевидно на те, щоб довести, що причини всіх суспільних і політичних перемін лежать в економіці. Але на сконстатування цього доволі було б пари рядків з відкликом на спеціальні праці на цю тему.

Ось хиби брошури. Хиби очевидні, але легко зрозумілі. Еміграція селянства з Галичини в тих часах мала епідемічний характер і дійсно не на жарт перелякала українську суспільність. Відбила ся вона, як знаємо, навіть у поезії (згадаймо Франкові поеми на цю тему). Під впливом викликаного цею еміграцією настрою і взяв ся автор до своєї роботи. Перші розділи, присвячені саме справі еміграції, появили ся рівно 30 літ тому в "Народі" (Коломия, 1893). Але викликана еміграцією, праця трактувала її надто побіжно, скуплюючи цілу увагу на справі ширшій. Тому випускаючи свою книжку в 1900 р. другим виданням Ю. Бачинський усунув з неї й ті короткі уваги що до еміграційної політики (унормування

еміграції), які були в першім. Годі одначе дуже винуватити автора, що цю ширшу тему ширше й не опрацював: у тім часі не було того багатства статистичного матеріялу, який появив ся і в Австрії і в Росії значно пізніше. (Знаменитий вселюдний перепис у Росії був у 1897 р., а його дані були опрацьовані геть пізніше, так само матеріяли промислової статистики та всяких комісій, нарад, комітетів Вітте в справі потреб сільсько-господарської промисловости то що, появили ся здебільшого вже 900-х роках. Розвиток земельної статистики теж пізніше явище). Ствержує це й Скоропис у цитованій вище праці, кажучи, що до останніх часів для розвивання питання самостійної України бракувало передовсім матеріялів. Розвитком продукційних сил України, ніхто особливо не цікавив ся і науковим обробленням цього питання не займав ся (стор. 75). Так було в 900-х роках. В 90-х рр. справа з матеріялом та обрібкою його стояла очевидно ще гірше.

Екскурси в ділянку марксівської соціології теж цілком зрозумілі й пояснюють ся страшним браком у нас відповідної літератури, а ще й у тім далекім часі. Тимчасом у нас тоді марксизм щойно підносив голову, готуючи ся до побідної боротьби з народництвом. Зрозуміло отже, що молодий марксист присвятив стільки уваги саме марксовій соціології взагалі, а виясненню національної проблеми з окрема. Сторінки присвячені останній, хоч тепер нас і незадовольняють,

теж добре свідчать про ініціативу молодого автора. Аджеж вияснення національного питання з марксистського погляду зачало ся пізніше. (Праці Каутського, Бауера, Реннера й інших.) Але поза тим усім Ю. Бачинський висловив чимало цікавих і свіжих думок, виявивши відмічену Франком бистроту спостереження. Цінні й досі наприклад деякі його уваги про розвиток галицько-українського громадянства, особливо при повнім браку у нас історії цього розвитку. А вже його замітка, що по здобуттю конституції в Росії на порядок денний прийде силою фактів і українське право-державне питання, що "економічні інтереси російської України самі вже висунуть на денний порядок національне й державне українське питання, будуть навіть рішаючим в ній чинником, а національне почуття радше їх впливом, силою додатковою" була без сумніву дуже бислою. Тут Бачинський дійсно багато передбачив. Годі було тоді, як вже згадувано вище, намалювати докладнішу картину відносин України до Росії й Польщі. Промисловий, господарський розвиток України в тім часі щойно зачинав ся і тільки геть пізніше виявили ся його напрямні лінії та вплив на світогляд ріжних верств її населення. Аж на переломі XIX і XX вв. можна було вже виразно побачити те, на що в середині 90-х р. XIX в. вказувала "Україна irredenta": економічне суперництво України, як певної територіяльної цілости, з її сусідами, визиск України з боку Росії,

упослідження українського промислу на користь центрально-російського і т. д.

Спочатку ця кривда України з боку російської влади не відбивається в свідомості її населення, але згодом в очах заінтересованих верств починає вже відчувати ся, поки що тільки як кривда краєва. Вкінці, з розвитком продукційних сил ця свідомість краєвих інтересів мусіла б відливати ся в національно-українські форми.

І от початки першої стадії цього процесу — "украєвлення" промисловости на Україні — уважний спостерігач міг помітити вже задовго перед світовою війною.

Так буржуазія на Україні поволі стала б українською й кинула б ся у бій з російською й польською. А знову й інтереси пролетаріату українського вимагали б самостійности України.

"Боротьба за політичну самостійність України не відносить ся виключно до Українців як народу, а взагалі до всіх, що замешкують Україну, без огляду на те, чи це автохтон-Українець, чи кольтоніст: Великорос, Поляк, Жид чи Німець. Спільний інтерес з'українчить їх, змусить їх усіх стати українськими "патріотами". — Ця золота думка, висловлена в 1895 р., свідчить про незвичайну просто прозорливість молодого автора. Вже значно пізніше, по яких, як згадано, десяти літах починає наддніпрянська марксистська публіцистика приходити до тих самих думок, а наукові студії на теми економічного положення України й відносять її до Росії та Польщі

появляється й ще пізніше^{*)}. Певна річ, що не всі прогнози й пророкування Ю. Бачинського сповнилися так, як він гадав: і розвиток мужицтва не пішов зовсім так, як він передбачав, і справа національна представлять ся не так — це що до загальних міркувань. А знову, що до міркувань про майбутнє України зокрема, то підкресливши її економічний антагонізм до сусідів і "українізацію" її в результаті розвитку продукційних сил, автор поминув при цьому ролі російського та польського Ульстеру на Україні, їх боротьбу проти націоналізації краю, але

^{*)} Спочатку статті М. Порша в "Праці" 1905 р., "Вільній Україні" 1906 р. й "Слові" 1907—9 рр. Статті зі "Слова" дали дуже гарну й повчаючу брошуру "Про автономію України". Відмітимо ще дві статті того самого автора в додатку до брошури Д. Сіромахи покійного Д. Лаврентієва "Про фінансову науку": "Місцеве фінансове хазяйство" й Україна в державному бюджеті Росії". (Обидві брошури видані в Києві 1909 р.). Крім того М. Поршеві належить солідна наукова праця — "Робітництво на Україні" в "Записках Українського Наукового Товариства в Києві" тт. X—XII (1912—1913 рр.) й дві теж статистичні розвідки в "Україні" 1907 р.

Годить ся згадати тут ще популярну брошуру М. Стасюка "Автономія і розвиток продукційних сил на Україні" (СПБ. 1906) та його ж розвідку в згаданих вище "Записках": "Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі" (тт. VIII—IX, 1911 р.). На теми українського економічного життя писав багато перед війною й М. Гехтер у "Літер. Науков. Вістн.", львівських "Студіях з поля суспільних наук та статистики" й ин. Пор. згадану вище працю О. Скорописа-Іолтуховського (Вишневського), особливо стор. 74-77.

говорити про це в 1895 р. з повною докладністю було передчасно.

Тільки в Галичині національні противенства вже зазначили ся і в ділянці економічної політики — й де підніс автор у своїй брошурі.

Очевидно не одно ще знайдець ся спірне в його праці, хоч з другого боку дещо справдило ся просто з вдаряючою докладністю: велика європейська війна, розвал Австрії, страшна смерть царського деспотизму...

Європейська війна вибухла швидче, ніж устигли розвинути ся всі консеквенції економічного розвитку України, тому картина боротьби України за свою самостійність вийшла в дійсности інакша, ніж передбачав автор, але годі заперечити, що колиб світова війна вибухла пізніше, ця боротьба виявила ся б у формах намічених "Україною irredent-ою". Але круг розвитку ще не замкнув ся і з зростом капіталізму на Україні — велика революція тільки розчистила під нього ґрунт — боротьба України за самостійність закипить іще з більшою силою, а рівночасно й з кращими наслідками.

Та це вже має бути предметом нових студій. Закінчуючи ж свою передмову до третього видання книжки Ю. Бачинського, мусимо призназнати, що була вона для свого часу твором визначним: молодий автор поставив в "Україні irredent-і" вірний прогноз розвитку української проблеми та вказав належний шлях для її вивчення.

Брошура Ю. Бачинського є видатним фактом української національної свідомості, який значно посунув цю свідомість наперед. Це забезпечує їй почесне місце в історії розвитку української національної свідомості:, та в історії студій цього розвитку.

Львів, в лютім, 1924 р.

Володимир Дорошенко.

"Вечная смена форм, вечное отвержение формы, порожденной известным содержанием, вследствие усиления того же стремления, высшего развития того же содержания, — кто понял этот великий, вечный, повсеместный закон, кто приучился применять его ко всякому явлению, — о, как спокойно призывает он шансы, которыми смущаются другие! ... Он не жалеет ни о чем, отживающем свое время, и говорит пусть будет, что будет, а будет в конце концов все таки на нашей улице праздник!"

Н. Г. Чернышевский.

Хоч як сумне та прикре явище в суспільнім життю "Русинів" — еміграція "руських" селян за границі краю; хоч як страшливий єї наглий та повний розпуки вибух і ті широкі небувалі ще доси у нас єї розміри, — то все таки, не брак їй і деяких добрих сторін. Як та буря, що нараз зірветь ся, нищить поля і буристь ліси і потоками дощу заливає долини і луки, — та, пройшовши, оживлює цілу природу, відсвіжує землю, прочищує воздух, роз'яснює горізонт і дає далеко і широко сягнути по чистім просторі свободним очам, — так само і еміграція: вона стрясла собою всю галицьку суспільність, очистила і освіжила єї душну, сонну атмосферу і розрухала єї та примусила приглянути ся собі хоч на хвилину, хоч з далека, та доторкнути ся до тих болючих ран, що так довго мучили єї! І от тепер вперве, завдяки їй, прийшли під широку та публичну дискусію ті славні, знані пісні про чудову "суспільну гармонію", так щиро переспівувані галицькими "світочами", бо тепер вперве виявили ся острі й виразні

симптоми тої, скорим кроком наступаючої пролетаризації селянських мас, котру так часто заперечують "самостійні" галицькі — "руські" і польські — "економісти".

Головну заслугу в тім належить безперечно признати галицькій пресі, що взяла ся пояснювати ті непояснені ще доси або й навіть просто, заперечувані суспільно-економічні явища. Вона то розглянула економічний стан теперішньої Галичини, економічні обставини "руського" мужика, як також і економічні обставини інших суспільних клас в Галичині. І справді сконстатувала матеріальну руїну "руського" селянства і його безвихідне становище.

А однак, коли розглядала той нинішній економічний стан "руського" селянства і стверджувала його розпучливу безвихідність, не звернула вона чомусь-то уваги на те, як те все відібеть ся тепер на національнім життю української суспільности в Галичині — "Русинів", які-то наслідки потягне се за собою в їх культурно-національнім розвитку, взагалі — яка жде їх тепер будучність? А се важна річ.

"Руський" мужик, сеж прецінь ґрунт, на котрім вирости і з котрого тягнули поживні соки всі "інтелігентні" "руські" класи, основа, на котру спирала ся ціла дотеперішня політична діяльність "Русинів", основа остаточно, в котрій, як загально признаєте ся, і лежить уся будучність "Русинів". А таж-то основа встрясла ся тепер, розпала ся. Мужик упав,

спролетаризував ся і, не маючи у себе вдома, в краю захисту, втікає далеко в чужі світи... Щож станеть ся з "народом руським"? Усі "руські" партії, що спирали ся до-тепер на мужиках, повисли немов у воздусі. Щож з ними станеть ся? Я ставлю себе на їх місце — мені лячно... В наших то, мовляв, руках зложена керма "руських" справ, ми репрезентанти "руського" народу, двигачі національної "руської" ідеї (менше вже з тим чи велико- чи мало руської, — в відношеню до інших австрійських народностей, "ми" все таки оден табір — "руський"), щож станеть ся, з тою ідеєю, хто буде держати дальше той "синожовтий" національний прапор, скоро за мужиками прийдець ся й нам загинути?... Таке питанє насуваєть ся мені, як тільки поставлю себе на місце котрої небудь "руської" партії, і застановляючи ся над матеріальною руїною "руського" мужика і над його еміграцією, стараю ся звязати єї з долею всіх тих партій...

Та — поставивши собі таке питанє, що-до будучности "Русинів", я його зараз таки і розширив. Я хочу вже раз поставити на денний порядок справу будучности української нації — взагалі, не лише виключно в Австрії, але і в Росії. Стільки вже наговорило ся "патріотичних" річей про український народ, стільки любовних поезій присвячено Україні, вся публична робота, мовляв, уся повинна бути звернена на добро

України, українського народу, робота... оживлювана надіями на кращу будучність... Якаж-то се та "краща будучність?" Чого сподівати ся нам від неї? — Час би от здати собі вже раз ясно справу з того, чого нам остаточно дождати! Час би вже означити яснійше і конкретнійше ту "кращу будучність!" При такій пустій фразі, як "краща будучність", і так само пустих її парафраз, годі вже довше оставати. Час уже поставити собі раз ясно ціль наших змагань, і туди звернути ся з усею енергією.

Але, щоби ціла праця не пішла на марно, треба конечно розслідувати насамперед фактичний стан відносин теперішньої України; (австрійської і російської), а розслідивши його і віднайшовши дорогу, по котрій піде дальший розвиток тих відносин (після загально-пануючих нині законів економічних, що позначають культурний розвиток кожного народу — адже Україна не лежить на Марсі!), тоді доперва покласти собі ясне мету нашим загальним прямованням і відповідаючу їй програму найближчої практичної роботи. Інакше, вся праця піде на марно. Бож так, як брак такої ясної мети для публичної діяльності в українській суспільності в Галичині, брак, в наслідок незрозуміння теперішніх суспільно-економічних відносин серед неї і незрозуміння законів, після яких піде дальший розвиток тих відносин, потягнув за собою політичну безпрограмовість,

політичний "хаос", а через се і вічні невдачі, а що за тим іде — безрадість і апатію, — так само і брак такої ясної мети у всеукраїнській роботі, — брак, також в наслідок незрозуміння дійсного стану суспільно-економічних відносин на цілій Україні і законів, після яких піде дальший їх розвиток, — мусить повести за собою розбите робучих сил, безпрограмовість, невдачі, а в кінці і апатію... Се вже по-часті і наступило. Тож справа стає ще більше пекучою... І от, се-то власне той головний товчок, що спонукує мене вхопити за перо і написати сей суспільно-політичний скіп. Є се думки, що вже не раз налітали мені до голови і перли ся на верх, та лише тепер, коли прийшло ся мені застановляти ся над нинішнім матеріяльним станом галицького мужика, над його еміграцією і над причинами сеї еміграції, з еше більшою силою пруть ся в світ. Думки ті — то думки про будучність української нації.

I

Матеріяльна нужда "руських" селян — явище цілком природне і конечне. Лежить се вже в природі нинішньої хлопської господарки — примітивної, старосвітської, при рівночасній господарці "двірській" — капіталістичній.

Ще поки Галичина не була сполучена ніякими новітніми комунікаційними засобами з західною Європою, поки не давив ще єї рільної

господарки незвичайний приплив американського збіжа, поти Галичина була безпечна зі своєю рільною господаркою натуральною, веденою на давний спосіб, на ужиток майже виключно власний, при всіх своїх патріархальних прикметах, повних відрубности від решти світа, повних своєї "самостійности". "Пан" і хлоп, рукодільник і простий ремісник були собі кождий для себе паном, вели собі спокійно своє житє, безпечне, вільне від страху і виразних антагонізмів. Були се "давні добрі часи".

Та настали нові часи. Заведено желізницї, сполучено ними Галичину з рештою Європи, з рештою світа, що находив ся в висшій фазі економічного і культурного житя, в фазі капіталістичної господарки. Галичина опинила ся нараз серед цілком нових обставин, так, що під загрозою неминучої погибелі під могутчими ударами конкуренції нового світа, не лишало ся їй нічого иншого, як лише покинути свою давну старосвітську господарку та завести нову, ведену рівнож на спосіб чисто капіталістичний, на велику скалю, при помочи машин.

Тільки-ж така господарка вимагав великого капіталу, — великого фабричного варстату по містах і великого обшару управної землі по селах. Лише при тих умовинах має машина поле до попису і ту вона дійсно показує чудеса.

Що до рільництва, то такі капітали могли знайти ся лише у властителів великих

посіlostий. Тільки вони мали спроможність завести у себе капіталістичний спосіб господарки, і таким способом не тільки оперти ся заграничній конкуренції, але ще й переняти від неї на себе місію сего нового способу продукції — знищити всіх тих, що зістали при давній, примітивній господарці. А ті "morituri", що мали прийняти тріюмфуючого Цезара нових часів, що своєю кровю мали звеличати його побіду — то наші мужики, їм брак всего того, що дає можливість вести господарку відповідно до тих нових вимог, на спосіб рівно капіталістичний, і в наслідок того вони і мусять гинути...

Єще, коли би мужик обробляв своє поле виключно на свій лише ужиток; тоді його продукт споживав би ся дома, не йшов би на ринок і не підпадав би там загальним правилам конкуренційної боротьби. Але обовязки для держави, як прим. податки, які сплачувати треба не в натураліях, а в грошах, змушують і його шукати того ринку. А чим більше тих звязків, що лучать його з нинішнім державним ладом, як і взагалі з сучасними потребами культурними, тим більше звязаний він із тим ринком, тож тим більше і його господарка мусить перетворювати ся в господарку товарову, звернену не на власний ужиток а на торг, а через те, тим скорше мусить і підупадати на світовім ринку в конкуренційній боротьбі з великою господаркою, веденою при помочи машин. І мужик гине. З кожним днем бачить він, як земля

що-раз більше усуваєть ся йому з під ніг, — він кличе ратунку, та ратунку ні-звідки нема. Навіть та держава, задля котрої саме кинув ся він в конкуренційну боротьбу з великим капіталом, щоби в ній упасти, навіть вона не в силі йому допомогти. І не диво. Адже сучасна держава не є державою хлопською, а не будучи нею, не почуває обов'язку його боронити.

Держава була все і всюди інституцією витвореною з огляду лише на певну суспільну клясу, інституцією, що дбає про інтереси тої кляси. Єї справедливість — то справедливість, що відповідає інтересам лише певних кляс, а не якась "абсолютна" справедливість, що уносить ся немов десь у воздух по-над суперечними інтересами поодиноких суспільних кляс, і дбає про добро цілого загалу, про добро всіх єї членів-горожан. То чи-ж і дивувати ся, що мужик, той тип минулої культурної доби — доби дерев'яного плуга і шнурком зв'язаного ціпа, не знаходить помочи в державі нинішньої культурної доби — доби великого капіталу і машин? Всі сучасні державні інституції, почавши від народної школи, все те пристосоване до потреб суспільности нинішньої, суспільности XIX віку.

Сучасна держава, держава великого промислу і торгівлі, вишукуючи чим-раз ліпші умовини для свого існування і свого дальшого розвитку, вимагає конечно великих жертв від своїх горожан. Що жертви ті конечні, то кождей

признає. Одно тільки лихо: вони так штудерно розложені, що власне ті, для котрих утворена та держава, звільняють ся від них оскільки можуть (а можуть! от, хочби завдяки виборчій ординації) і спихають їх на тих, для котрих вона тяжким камінем в ногах, котрі як-раз через неї і гинуть. Немов якимсь чудом — яким? сего наш мужик не знав — дістав ся і він під "покров" такої держави, а ставши опісля її "горожанином", підляг усім тим обов'язкам, які за собою потягає таке горожанство. Що ті обов'язки не аби які, се надто звісно кождому. Надто звісно, до якої надмірної висоти зросли ті горожанські жертви, і як солоно мусить мужик оплачувати ся за саму, і то виключно лише за саму честь — звати себе горожанином капіталістичної держави. Безсильний уже і підтятий великою панською господаркою, він ще більше упадає під тягаром тих жертв і обов'язків, поки не дістанеть ся в острі шпони сільських лихварів. І його дні пораховані.

Але заки спічне він в гробі, котрий сам собі копає, сповняючи ті горожанські обов'язки, прийдець ся йому принести ще одну та вже й останню жертву. Ся жертва, то жертва тим "надприродним" силам, що так часто навіщають його, а перед котрими він все стоїть безсильний.

Годі заперечити, що умовини сільського життя впливають дуже некорисно на зрозумінє всіх явищ природи і на пізнанє тих законів, котрим вони підлягають. Той вічний страх, непевність

і незабезпечене перед елементарними силами, що кожної хвилі можуть строщити господарську екзистенцію мужика, безрадість і безсильність оперти ся їм — все те, побіч інших причин, так тяжко придавлює його ум, так його вяже і осліплює, що цілком не диво, що він, оточений з усіх боків тими "таємними силами", котрих не може ані зрозуміти ані обминути, тратить віру в свої власні сили і шукає єї в надземних силах. Страх, се перший і найголовніший чинник, що не дає розвинути ся свобідно думці, затемнює ум і робить його приступним для всяких пересудів і забобонів. Хтож не бачив який переполох справляє в селі буря і як тремтить все на вид тих страшних "божих стріл", що в одній хвилі можуть знищити господарські здобутки мужика! Яка німа та повна покори розпука огортає всіх на вид горіючого обійстя, котрого не важить ся ніхто ратувати, бо сей огонь — то огонь з неба, зісланий може за яку "кару" тою невидимою, незрозумілою, надземною силою, що в одній хвилі, не то його обійсте, а й його самого може змести з лиця землі?!..

Як же кориснійше з того погляду становище мешканців міських! Все склало ся ту на те, щоби запанувати над силами природи, щоби запрягти їх собі на послуги і проголосити себе паном світа. Чи дощ чи буря, град чи злива, все однаково віддані своїй праці і певні єї результатів, безпечні перед тими таємними силами,

як легко можуть вони орієнтувати ся і їх зрозуміти, як легко їх обсервувати, аналізувати, узагальнювати і пізнати їх незмінні закони! Не диво проте, що міста були все огнищами вільної думки. Коли в місті, не лише що ніхто не боїть ся грому, а противно ще засідаєть ся на него; коли кождий спокійно сидить собі дома і веде свою звичайну роботу, то мужика огортає на вид тої надземної сили панічний страх, — безсильний зносить до неба руки і молить покійно помилування. Що більше. Не лише сам молить ся, а удержує окремого функціонера, котрому каже засилати за себе ще спеціальні молитви за "всякі прошенія", та зносить дари, чей може хоч так злагодить гнів небесних сил. Найдеть ся такий, що ще в яркіших словах малює йому грізні надземні сили, та не занедбує рівночасно представити самого мужика як щось найнужденнійше, наймарнійше, як щось — рівне звичайному, мізерному червакови... І чи ж дивувати ся відтак, коли мужик, така мізерна істота, оточена з усіх боків такими грізними силами, стараєть ся хочби і як солоно, хочби після яких високих такс, уложених його "духовником", окупити ся їм? Хочби прийшло ся позичити, а він все таки дасть "на божє", чей може буде йому колись ліпше.

А тимчасом, замість щоби мало йому бути ліпше, йому все чим-раз гірше... Ті часті позички добивають його до решти. Попавши раз у руки "кулака"-лихвара — гине в них, не

діждавши ся оглядати здійснення тих солодких мрій, що як-так держали його ще на сім божім світі...

"Кулак" і мужик, то дві взаємно умовлюючі себе і підпираючі, при товарово-вимінній формі господарства, суспільні появи, Оден без другого існувати не може. Що до лихвара, то байдуже се, чи є він "чужий" чи "свій". У нас різні причини, а головно історичні, вплинули на те, що сим ремеслом заняли ся переважно Жиди, коли де инде опинило ся воно в руках таки "своїх" людей. Тількож ті "свої" ні в чім не уступають нашим Жидам. Хоч оден обрізаний а другий ні — а проте, вони так добре вміють коло него заходити ся, що не справедливо і не оправдано підносити задля сеї одинокої різниці "здібність" у одного, а вменшати її у другого. Оба вони однакові, оба — як два рідні брати...

Наш "Жид" — се конечний додаток до мужика, а zarazом і конечний додаток до вище згаданої "трійці". Коли що різнить його від неї, то хибя те, що все таки дає дещо перед тим мужикови, коли тамті нічого йому не дають. Він, беручи останний, є також і тим останнім обухом під котрим мужик паде мертвим...

І щож тепер?

Ціла юрба свіжоупечених пролетарів жене до двора та просить ся на роботу. Але ту вже тільки їх не треба. Давну скількість рук, потрібних до управи широких панських ланів,

заступили вже машини. Машина зробить скорше, в десятеро більше. Малу лише частину "ізбраних" приймуть до роботи при машині, а решта?.. О, та решта! Хоч не потрібна безпосередно до панських послуг, то варта вона панови не менше від тамтих. Без праці, без зарібку, без кусника хліба, голодна, боса, обдерта, приймаєть ся хоч за яку-небудь ціну, і то на власну згубу і на згубу своїх товаришів... Маючи таку "резервову армію" коло себе, може пан знижувати платню своїм робітникам аж до крайної можливости. Бо і чого йому бояти ся? Стратить робітника? Нехай іде собі! На його місце сто вже таких жде! О, та решта! Хоч не потрібна вона безпосередню до його послуг, а проте вона варта йому не менше від тамтих...

Та годі. Вкінці вже і їй терпцю не стане. Годі довше ждати. Чогож бо ждучи діждала ся? Не досить, що сама утонула у безодні нужди та ще і других за собою потягла... Досить вже того раю!...Оглянувши ся, що нічого в селі їй ждати, покидає село та іде шукати де инде красшої долі. Може в місті... Та ба! І ту нема нічого! Куди не глянеш, всюди та сама нужда, всюди таке саме жебрацтво, як в селі...

Щож се значить? Щож стало ся з містом? Деж те міське багатство і ті великі фабрики, що де инде тисячами приймають до себе голодну масу бездомних пролетарів? Деж ті міста, де фабрики ті?

Не в нас, не в нас...

II

Сказано висше, сучасна держава, то держава великого промислу і торгівлі. В ній зросли вони до тих великих розмірів, про які, не то що, сто літ тому при їх зароді, ніхто не міг і снити, але і нині ще у кожного, хто вже й звик до них, мимоволі мусить викликати правдивий подив.

Давна мануфактура, що при що-раз більшим зрості нових ринків, не могла вже як слід відповісти своєму завданню — заспокоїти що-раз більше зростаючий попит, мусіла уступити місце новим чинникам, котрі ліпше від неї могли би виконати се завдане. Тими чинниками були — пара і машина. Вони зреволюціонізували мануфактурну продукцію і дали початок великому промислови. Давна основа середньовічної феодальної держави — село, упало, а на його місце, в основу нової держави, держави буржуазної, вступило — місто. Місто стало від тепер надавати, зі своєю міліоновою людністю, головний тон сучасній державній політиці, воно то і стало тим центром, в котрім збігли ся і сплели ся всі нерви сучасної держави. Представник його — буржуазія, оголосивши себе представником цілої нації, захопила у свої руки керму державних справ, а тим самим держава і правительство стали інституцією до ведення її суспільно-клясових інтересів. Завдяки сему викликала буржуазія в протягу свого столітнього пановання такі кольосальні продукційні сили,

виказала таку великанську творчу силу людської суспільности, що з ними ніякий із попередних віків не може рівнати ся. Опанованє силами природи, машини, пристосованє хемії до промислу і рільництва, пароходство, желізницї, телеграфи, телефони, уможливленє рільної експльоатації цілих країв, регуляція рік, незвичайний розвиток наук, штуки, літератури, і маси людности виростаючі немов з під землі, отсе той результат одновікового панованя буржуазії, отсе ті здобутки, котрим не дорівняють хочби і всі попередні віки разом взяті.

Та, хоч як, дивлячись із сего боку, світлим і імпонуючим представляєть ся результат тої буржуазийної господарки, то з другої сторони, що за страшливий образ нужди бачимо у переважної більшости цивілізованої суспільности. Ті всі світлі здобутки машинової продукції дістали ся в участи одній лишень, малій меншости щасливців, — решті лишили ся нужда, неволя, здичілість і моральна деградація... Економічний розвиток буржуазийної суспільности, при загально пануючій тепер вільній конкуренції, довів до упадку цілу дрібну господарку — малий ремісничий варстат і дрібну рільну господарку. Їх представників — дрібного ремісника і властителя дрібної рільної посілости, зіпхнув в ряди непосідаючої кляси — пролетарів, а їх продукційні знарядя, роздроблені і розкинені по всіх усядах, сконцентрував по певних центрах і віддав їх у руки чим-раз меншого числа

капіталістів і властителів великих рільних обшарів. І на місці дрібного ремісничого варстату повстала фабрика, а на місці давного дрібного властителя — капіталіст.

Сей цілий економічний процес відбув ся з такою желізною конечністю і беззглядністю, що всяка боротьба, якої не піднято би проти него, кінчить ся все повним розбитом збунтованої кляси дрібних властителів. За кожним разом, по кожній боротьбі, окривається ся новою славою великої побіди все-тріюмфуючий капітал, за кожним разом у тріюмфальнім поході веде перед собою нову, свіжу масу поневолених бунтарів — свіжих пролетарів..

Та, чим більше розвивається та капіталістична продукція і чим острійше проявляють ся ті всі противенства і суперечности, які вона потягає за собою, тим більше дається відчувати потреба "державного" авторитету, що дбав би про те, щоби кождий виповнював як слід всі ті свої обовязки, які йому призначило його суспільне становище. Самопоміч ту не вистарчас, ту таки потреба вже опіки цілої "держави". Буржуазія не може відректи ся її, — потрібна вона їй і на внутр і на вні. З одної сторони антагонізм між клясами посідаючою і не посідаючою вимагає безнастанної чуйносте її органів — поліції і "справедливости", з другої — масова продукція, перевищаюча попит внутрішнього ринку — великої сили мілітарної, на нові заграничні ринки. Там, на світовім ринку, сходять ся капіталісти

двох різних держав, — починається боротьба ... Хто кого випре? "Вітчизна" загрожена!.. хто має більшу силу, той побідить. І державні війни, що були ще до недавня війнами династичними, перетворилися на війни торговельні. Але до сего остаточного кроку не все треба тепер удавати ся. Вистарчить мати за собою сильну армію, готову виступити кожної хвилини до бою, і тоді — цілий спір залагодить ся вже "мирною дорогою". І замість війни дістанемо — торговельні договори.

Завдяки скорому поступови в удосконаленню продукційних знарядів і незвичайно полегченим комунікаційним засобам, випихає буржуазія на дорогу новочасної цивілізації всі, навіть і варварські краї. Дешевість товару — то гарматна куля, що пробиває навіть китайські мури і змушує до капітуляції хочби і найзавзятійшу ненависть до чужоземщини. Та дешевість, се той острий меч, під котрим кожда народність, що не хоче загинути, мусить завести у себе такий самий буржуазійний систем продукції і уцивілізувати себе на образ і подобиє його... Упреть ся — загине!

Справа введення великого промислу — се справа життя кожного народу.

III

Зазначивши кількома словами оден бік нинішньої суспільної господарки — господарки капіталістичної, вертаю назад до Галичини, щоби

приглянути ся її господарці. Се навіть конечне, бож Галичина, що належить, як частина, до одного політичного організму — Австрії, де великий промисл, в її західній часті, а головню в її центрі, у Відни, дійшов уже до широких розмірів — мусить, конечню, підлягати загальним законам капіталізму і переодягати ся на його образ і подобіє. І цікаво знати би, як вона — виставлена в першій лінії на ті острі стріли капіталізму — як вона видержує його сильні атаки, яким змінам підпадає задля них і якої тактики мусить ужити, щоби вийшла остаточно — побідною?

Галицька господарка, а головню міська, носить на собі знамя господарки середновічної, ручної. Міський промисл, беручи пересічно, представляється нам як оден малий ремісничий варстат, під доглядом одного майстра, з обслугою одного-двох челядників, та кількох "хлопців". Його продуктивність обмежена до minimum. Що се значить? Се значить, що дрібний варстат, до которого не можна застосувати новіших технічних уліпшень, котрі змогли би піднести продуктивність праці, не в силі оперти ся конкуренції заграничній, заграничним фабрикатам і здержати рівною дешевістю свого продукту сильний приплив у Галичину продуктів заграничних, дешевих заграничних фабрикатів. Щож виходить із сего? Очевидно: упадок краєвого промислу... І дійсно! куди не глянеш, куди не ступиш, всюди наткнеш ся на якийсь фабричний

продукт — заграничний, що своєю дешевістю випихає нам з рук продукт краєвий і робить його даліше існуване у нас неможливим. З кожним днем виявляєть ся чим-раз нагляднійше руїна краєвого промислу, з кожним днем дають ся чути чим-раз голоснійші крики і ляменти упадаючої кляси галицьких промисловців. Ту стають проти себе дві нерівні сили: фабрика з її всіма найновішими технічними улішпєнями і великим капіталом і — дрібний варстат, а що найбільше рукодільня (більший варстат, з більшим числом робітників, з застосованем поділу праці та без застосованя машин), з технікою не виробленою, не викінченою, примітивною, з капіталом мало-що не рівним — зеру. Результат боротьби — конечний упадок дрібного промислу а запанованє промислу фабричного. Той процес відбуваєть ся скорим темпом перед нашими очима.

Що тут однак характеристичне? От що: капіталізм, хоч вступив вже сильною ногою в Галичину і руйнує її середновічну господарку, то з другої сторони, не дав їй того великанського товчка, що попихає все вперед, не дав розвинути ся в краю фабричному промислови, не зродив сильної кляси середної — буржуазії, а через те і підтяв всі зародки висшої культури Галичини. Замість власної краєвої фабричної продукції, дав нам продукти чужі, заграничні. Се зродило висші культурні потреби у загалу галицької інтелігенції та не дало їй заразом спроможности їх заспокоїти, — а в дальшій

консеквенції: зродило в її одній частині німу розпуку, у другій ненависть до "чужоземщини", а у решти апатію і неохоту до свого краю...

В наслідок нинішнього політичного устрою Австрії, в наслідок пануючого нині політичного централізму, не в силі Галичина покласти таку сильну табу, що змогла би здержати могутчу хвилю надмірної продукції віденських фабрик. Не забезпечена перед її сильними ударами, не годна розвинути у себе свого власного великого промислу, який зрісши в силу, зміг би виступити до боротьби на отвертім полі. Галичина щойно почала класти підвалини під свою новітню твердиню ... аж ту нараз, в тім розпалі вступних праць — розліг ся гук гарматних вистрілів, жалібний свист віденських куль. В одній хвилі змели вони почату роботу "патріотичних" міст і відразу знищили той житєвий нерв суспільного життя — міський промисл.

Рівномірно з упадком міського промислу, упадають і міста, і їх людність, замість щоби давати провід у культурнім розвитку цілій краєвій суспільности і повести за собою "провінцію", села — знизилася сама до неї, перейняла ся її потребами і думками, не сягаючи поза її вузькоглядний і обмежений горизонт. Рівень інтелігенції міщан знизив ся до рівня інтелігенції звичайного мешканця села — мужика: та сама безпорадність і повільність, та сама заскорузлість і пересуди.

Відповідно до сего економічного і культурного

стану галицької міщанської класи ведеться і її політика: така сама нужденна, не смілива, без крихти енергії. Єї класичний вислів — польська "лівиця". Тому, що галицькі міста завдяки нинішньому політичному устроєви Австрії зрівнані економічно і культурно майже з селами, а галицьке село ще типовий останок середно-вічної суспільности, то і вся галицька політика і вся репрезентація галицької суспільности сконцентрувалися в руках представників середовічної суспільности — шляхти. Шляхта заняла всі важніші місця краєвої адміністрації, заняла переважну частину крісел у соймі, галицькі місця в парламенті. Вона стала одиноким фактичним паном Галичини.

IV

Велика різна господарка, як я згадав уже вище, завдяки заграничній конкуренції, особливо ж Америки, що від р. 1879 раз-у-раз заливає Європу своїм збіжем, увійшла вже, завдяки капіталам що находилися в руках великих рілних властителів — шляхти, в вищу фазу свого розвитку, в фазу капіталістичної господарки, а тим і змогла ставити чоло заграничній конкуренції. Се, розуміється, всюди від-разу не наступило, та де се не наступило там і мусіло скінчитися на банкрутстві. Се банкрутство проявилось в двох формах: в продажі більших шляхоцьких посіlostей людям "чужим", із позашляхоцького стану, і парцеляції шляхоцьких

"дібр" на дрібні посілости. Банкроцтво те, се конечний наслідок незрозуміння зужитою і zdeгенераваною галицькою шляхтою, пересяклого невідповідаючою нинішнім обставинам "бувальщиною" — нових, теперішних обставин, і її безсильности і невмілости застосувати ся до них. І тому та лише частина шляхти змогла удержати ся на своїх добрах, котра зуміла отрясти ся від всіх тих пережитих історичних нісенітниць, що не давали їй застосувати ся до нових потреб, і позбути ся тих шляхоцько-феодальних претенсій, що вже ніяк не відповідають теперішнім відносинам, — і лише та шляхта має ще перед собою будучність. Алеж та будучність не лежить у її шляхоцтві, а лише — в її класовім становищі, становищі властителів великих обшарів землі — рільних капіталістів.

Що-до переходу шляхоцьких посіlostий у руки не шляхоцькі, то сему з причин вже хоч-би політичних, годі противити ся. Сей перехід — економічне банкроцтво шляхти, потягає за собою її політичне банкроцтво, а се кожний, хто лише зважить ті всі шкоди, які вона нанесла. Галичині своїм політичним панованєм, своєю ретроградною і консервативною політикою, мусить уважати за прояв дуже корисний, навіть і тоді, коли бачить, як ті маєтки переходять в руки Жидів. Жид, не звязаний ніякими історичними традиціями^{*)}, глядючи оком

^{*)} Закиди, ніби то Жид, не привязаний ніякими "історичними традиціями" до галицької землі, не буде старати ся

не в зад — в минушість, а звернений вперед — в будучність, зуміє ліпше застосувати ся до теперішних економічно-політичних потреб Галичини і поперти в тім напрямі єї політику, потрафить також ліпше і як господар визискати продуктивну силу землі, ліпше витягне з неї можливу скількість рільних плодів, та не занедбає при тім віддати їй в штучних навозах все те, що перше від неї забрав. Потрібної до того енергії і рішучости йому не забракне. Адже Жиди вславили ся нею, і їй лише завдячують вони те, що змогли при загальній апатії галицької суспільности так високо знести ся по над неї. Інтерес привяже їх до галицького краю і зробить їх більше позиточними членами галицької суспільности, як збанкрутована шляхта.^{*)}

Щож до парцеляції, то ту справа маєть ся цілком противно. З якої точки погляду ми і не дивили би ся на неї, чи з погляду економічної еволюції, тенденції теперішного економічного розвитку, чи з погляду гуманности, вважаючи єї за зарадчий спосіб на матеріальну нужду мужиків, — в обох разах покажеть ся вона нам шкідливою. В першім разі буде се прояв реакційний, в другім — засіб цілком хиблений.

Парцеляція великих рільних обшарів спинює той процес, який відбуваєть ся в нинішній

^{*)} "розумно" з неї користати і єї шанувати, не мають рації вже хочби для того, що власне ті "історичні традиції" знищили шляхтича, котрий пересякши ними, не зумів пізнати нових обставин і відповідно до них застосувати ся.

рілній господарці — концентрацію управної землі в великі обшари, і не дозволяє вести рілну продукцію на широку скалю, на лад капіталістичний, із застосованєм машин і всіх найновіших здобутків агрономічної науки. Замісць того, щоби єї приспішити, і прискорити той тяжкий, болючий порід нової висшої фази рілної господарки, спихаєть ся єї назад до єї примітивного стану, і замісць господарки цвітучої, дістаємо господарське хирляцтво... Парцеляція не дає також і тої сподіваної многими галицькими "опікунами" мужицтва поліпшення економічного стану мужиків. Бож одна лише і то дуже мала частина мужиків може як-так вийти на парцеляції — мужики богатші. Вони тому і беруть майже виключно в ній участь. Але про їх ратунок ту не розходить ся, а про біднійших. Біднійші же ніколи не можуть добре вийти на парцеляції. На вид святої землі, будить ся вправді і в них жадоба посісти єї... і — як трафить ся — вони єї купують... Та, задовжені по уха, при тяжкій конкуренції і збільшених горожанських тягарах, гинуть так само, а може й єще скорше і в єще більших муках розпуки, якби були зістали при давнім куснику землі, при давних довгах. І економічний процес спинений надармо починаєть ся на-ново — земля концентруєть ся в руках сільських капіталістів, а дрібний господар перетворюєть ся в безземельного пролетара. Клясичний приклад сего маємо в Росії. Там парцеляція великих рілних обшарів

між мужиків не спинила пролетаризації селянських мас, а вся допомога, яку давав мужикам в тій цілі російський уряд, в формі "крестьянских банків", на те, щоби підтримати та дальше мужицький стан, сю підпору деспотизму, і здержати на якийсь час еміграцію селян в міста, де як фабричний пролетаріят могли би стати ся небезпечним елементом його високому царському престолови, або, як в західній Росії, щоби позбути ся також і великих рільних властителів — Поляків, — скінчила ся повним фіяском...*)

*) Коли виступаю ту проти парцеляції, то мушу рівночасно застерегти ся, що тим самим не виступаю ще проти за купу громадами "двірських" обшарів. Протівно, я рад би, щоби всі двірські обшари дістали ся в руки громад, — тількиж нехайби ті громади не розпарцельовували їх, а задержували їх при їх давній одноцілості, т. є. щоби вели дальше на них одноцілу господарку, на широку скалю, так, якби се було власністю одного. Се представляєть ся мені, як щось в роді акційного підприємства, прим. оден морг ґрунту — одна акція. При такім веденю справи, при господарці машиновій, з застосованим усіх новііших здобутків агрономічної науки і техніки, при господарці веденій виключно на торг, з увагою — на який рід збіжа найбільший попит на світовім ринку, можна би приспорити що року о много-много більше прибутку такому властителеви акції-морга і о много лекше можна би тоді і з-амортизувати довг, який звичайно затягаєть ся при за купі двірського обшару! При такім веденю справи могли би лекше приступити до такого підприємства і біднійші мужики, чим збільшувано би такі "мужицькі фільварки" ще і здолу. І скільки то заощаджено би тоді часу і сил і як сильно зросла би тоді продуктивність мужицької землі!

Мужицька господарка, з конечности примітивна на малім куснику землі, не маючи сили витримати конкуренцію з капіталістичною господаркою великих обшарів, упадає, і потягає за собою упадок численної кляси до недавна самотійних єще дрібних господарів — мужиків. Мужик, не в силі втримати ся довше на своїй землі, змушений рад-не-рад покинути її — шукає місця на панських ланах або у місті, в міських фабриках. А його земля дістаєть ся у^{*)}

^{*)} А як подіلالо би се і на культурне становище мужика, вільного вже, не прикованого безустанно до свого мізерного кусника ґрунту, що замість щоби дати йому спроможність зайняти ся чимсь висшим, лише його поневолює, приковує желізним ланцухом до себе, і абсорбуючи йому весь час, не дає йому зайняти ся чимсь взнеслійшим, про щось висше подумати і вибити ся вже раз з тої тісної сфери думок — заспокоїня потреб жолудка. Такі мужицькі фільварки змогли би скорше, як парцеляція, вибити мужиків з їх теперішньої економічної неволі, в якій держать їх — дрібні мужицькі ґрунти; могли би скорше вирвати їх і з тої темряви культурної, котра так утруднює доступ до мужиків усяким поступовим думкам, а котра є таким догідним ґрунтом для всяких реакційних змагань. — Такі мужицькі фільварки були би також і з погляду господарського поступовим ділом, бо відповідали би власне нинішнім способам і вимогам продукції. Парцеляція не може тим похвалити ся, бо замість щоби підносити продукцію, повертає лише її назад. Замість, щоби піднести господарку, піднести її видатність, вводить назад господарське хирляцтво. Бо чиж змінєє вона істоту мужицької господарки ? Чи підносить продуктивність праці мужика ? Ні. А про те передовсім повинно розходити ся. — Будьмож лікарями, а не знахорами! ...

руки великого властителя, которого господарка, для дальшого її розвитку, потребує чим-раз більшого обшару рільного.

Той перехід малих ґрунтів до великих, не відбувається однак просто, безпосередно. Рівночасно з упадком дрібної рільної господарки витворюється саме середня власність, яка, збираючи розкинені дрібні кусні земель погиб-ших мужиків, є відповіднішим куском для широкої пащеки сільського щупака. Тільки ж проворнійша, не так легко дає вхопити себе жадним зубам пажерливої риби, скорше їй вимкнеться, скорше упреться, — не так скоро дасть себе проковтнути. Більший обшар землі дає їй спроможність ввести в господарство деякі новіші господарські улiпшення, ужити менші машини, завести годівлю худоби і справити ліпше рілю, а се впливає сильно на більшу продуктивність середньої господарки і дає їй можливість довше витримати в конкуренційній боротьбі з великою господаркою. Те корисніше економічне становище дає ще і інші користи. Властитель такої середньої посілости, будучи ліпше забезпеченим матеріально, може вже заспокоїти і потреби культурні, що рівночасно в нiм родять ся, а збогачуючи свою інтелігенцію ширшими відомостями, лекше зможе зрозуміти своє суспільне становище і свій класовий інтерес — у відношеню до других суспільних клас. Матеріальна незалежність дозволяє йому відважнійше і енергійнійше стати в обороні свого інтересу та

успішнійше уживати всі ті засоби, які уважає в сій обороні за потрібні і конечні.

У нас, до тої середної кляси рільних властителів, вступає, крім невеликої частини мужиків — "хлопської аристократії", що зуміла якось щасливо вибити ся з загальної руїни решти мужиків, чи то проворністю своєю, чи своїх батьків, чи в кінці "кулацтвом", чим вже сама спричиняла ся до руїни решти своїх товаришів-мужиків, — вступає ще й досить велика частина міщанської бюрократії; жиди-сільські арендарі і двірські офіціялісти. Вони троє, кождий в своїм "фаху", мають добру нагоду, при знаній їх "ощадности", збити собі "капіталик", та купивши на селі "хатину", зажити на старість спокійно та безжурно в "теплі родинного щастя".

Ся середна кляса рільних властителів, не витворила ся ще вповні у нас, в Галичині, і не набрала ще настільки сили, щоби могла вже тепер відогравати якусь визначнійшу ролю в політичнім життю Галичини. Єї політичні організації знаходять ся доперва в початкових стадіях розвитку. Суть то т. зв. "людові" партії (хлопські). Однак цілком що иншого бачимо прим. в Чехах і в Угорщині: там вона стала вже важним чинником в суспільнім життю тих країв і сильно впливає на їх народну (національну) політику.

V

Галицький промисл, як сказано, не зміг в наслідок нинішного, централістичного устрою політичного Австрії, розвинути ся до висоти но-вочасної продукції — капіталістичної, не витворив великих фабричних міст, не дав сильної опори міській клясі — буржуазії, і не видвигнув галицькі міста на центри культурні цілого суспільного життя Галичини. Якже-ж тепер, в виду сего, можуть вони дати захист зростаючій з кождим днем масі спролетаризованих селян, вивласнених, викинутих брутальною силою з їх прадідної землі і змушених шукати хліба по-за її межами? Чи ж може тих кілька міст — що завдяки своєму територіяльному положенню, ставши центрами торговельними для поодиноких округів галицького краю, галицькими магазинами для заграничних фабричних виробів, чим змогли якось висше трохи знести ся понад загальний культурний рівень решти галицьких міст, — чи ж може вони то? І вони ні. Хоч знесли ся вони трохи висше понад ті, все ще таки "місточка", то завдячують вони се не своєму більше розвиненому промислови фабричному, а лише своїй торгівлі. А торгівля се ж не місце для прогнаних голодом із села мужиків, здатних на разі лише до праці фізичної.

А коли так, то що-ж зістаєть ся тій масі сільських пролетарів, без хати, без хліба, та без

зарібку? Село їх прогнало, а місто не приймає!... Не маючи ніде захисту у себе — в краю, не лишається їй нічого іншого, як кинути той "рідний" край і пігнати в світ і там шукати ліпшої долі. "Чей може там буде ліпше, бо гірше як ту, вже не може бути!"...

І дійсно — так стало ся. Нині є ми свідками того сумного, хоч конечного факту — громадної еміграції "руських" селян — "основи" "руської нації", за границі краю, факту тим більше сумного, що не обмежив ся він на однім разі а повторюється раз-в-раз і повторяти ся буде доти, доки ті всі виїмкові економічні відносини Галичини будуть далше тривати...

Але ті виїмкові відносини не характеризують ся знова матеріальною нуждою наших мужиків. Та нужда, не є якоюсь спеціальною прикметою одної лише Галичини, противно — загальною прикметою всіх новочасних капіталістичних держав; не є якимсь галицьким виїмком, якоюсь галицькою спеціальністю. Ті виїмкові економічні відносини характеризують ся матеріальною нуждою галицьких міщан, упадком галицьких міст, браком розвиненого у них власного фабричного промислу, при рівночаснім запанованю в Галичині фабричного промислу, та не свого, а чужого — заграничного. Се виїмкові економічні відносини Галичини, се галицька спеціальність! Галицькою спеціальністю є за тим і те виїмкове суспільне явище — загальне сполетаризованє

галицької суспільності і масова та нагла еміграція за границі краю єї одної частини — сільських пролетарів. Коли де инде, в краях культурних, еміграція селян відбувається повільним, помірним кроком у фабричні міста, то в нас, задля браку тих фабричних міст, здержують ся наші селяне насильно до якогось часу по селах, щоби зате опісля, переступивши міру можливости, вилетіти з тим більшою силою, не то вже за границі села, а за границі краю, і пірвати за собою і ту недобиту масу мужиків, що ще сьак-так держала ся на своїх землях.

Так отже еміграція "руських" селян поза границі краю викликана зістала тими виїмковими економічними відносинами Галичини, що такою чорною плямою відбили ся і на життю культурнім усеї галицької, "руської" як і польської суспільности. Тож, щоби усунути ті аномальні економічні відносини Галичини, щоби спинити і ту еміграцію, треба усунути ту причину, що їх зродила. А та причина — чей очевидна. Є се не що инше, як лише нинішній політичний устрій Австрії — нинішній політичний централізм Австрії. При нім виставлена Галичина на жертву всім економічно сильнішим коронним краям Австрії, а головно австрійській столиці, через него спараліжована вся продуктивна сила Галичини, а з тим затрачена і та ріжнородна можливість зарібку, якого потребує наш мужик, а якого він не має. Ту лежить

причина такої сильної еміграції галицьких селян; ту також лежить причина і — некультурности Галичини взагалі, з її передпото-повими ідеями, з її шляхоцьким панованєм і з її нікчемним політичним опортунізмом. Австрійський централізм — от-се ті тяжкі кайдани нашої економічної неволі, се та тяжка запора на дорозі нашого культурного розвитку!

VI

Політичні боротьби в австрійськiм парламенті, се — в їх основній причині — ніщо инше, як вияв боротьби економічної, що відбуваєть ся в лоні сучасної австрійської суспільности, — одна з многих форм, але найзагальнійша і найнагляднійша, в якій проявляють ся всі ті економічні антагонізми поодиноких коронних країв Австрії, які зродили ся, відколи капіталізм став пануючою формою суспільно-економічних відносин австрійської держави. Ся боротьба, то боротьба конкуренційна "славянського" капіталу з капіталом німецьким, "славянської" буржуазії з німецькою буржуазією, еманципацийна боротьба австрійських коронних країв з під утиску і визиску австрійського-німецького центру.

Сей антагонізм, поява досить нова. Хоч його зародки можна подибати вже в революційних часах Австрії, в 1848 рр., то його повний вибух, його яскравість, виступила доперва, як настала ера конституційна в Австрії. Ціла історія

австрійського конституціоналізму, то одно довге пасмо сеї, в різних формах виявляючої себе боротьби ворожих капіталів, боротьби за існування придушеного німецьким капіталом капіталу "славянського", боротьби за існування "славянської" буржуазії з буржуазією німецькою. 1848 р., то рік спільної еманципаторної боротьби всієї австрійської буржуазії — угорської, німецької, чеської, польської з під давлених їй і невідповідаючих їй класовим інтересам рештків давнього феодального устрою Австрії і австрійського абсолютизму. Уся австрійська буржуазія була тоді під гнетом абсолютизму; тож спільна неволя єднала ще її всю разом в одні боєві ряди та лагодила ті антагонізми, що вже тоді почали між нею прокидатися. Революція 1848 р. — то спільне діло всієї австрійської буржуазії.

Ся революція була висловом нових правно-політичних потреб, яких домагалися нові економічні відносини — капіталістичні, що почали тоді витворюватися серед австрійської суспільності, а котрих розвиток спинювали давні феодальні і цехові порядки абсолютистичної Австрії, застосовані до давніх економічних відносин, що опиралися на натуральний, примітивний сільський господарстві і на мізерному цеховому ремеслі. Розходилося отже про те, щоб знести вже раз той перестарілий, феодально-цеховий устрій Австрії, з його усіма локальними і становими привілеями, а на його місце ввести новий — буржуазійний, застосований до нових економічних потреб.

Розходило ся о се, щоби прим. такі ріжнородні права цехових привілеїв, що обмежували застосованє видайнійших продукційних засобів і метод — заступити одним загальним правом, котре дозволювало би безглядне і свободне застосованє їх в практиці, а не менше, котре дозволювало би і свободне застосованє праці, не обмеженої ніякими середновічними путами. Розходило ся також і о те, щоби і землю визволити від всяких феодалських повинностей а, працюючі маси з під підданчої залежности. А в кінці: щоби і совість і думки увільнити вже раз від надмірної попівської і державної опіки, а горожанам надати право — самим рішати в загально-державних справах. Такі-от жаданя ставила гноблена тоді, а тим самим і революційна австрійська буржуазія, се ті ідеали, за здійсненє котрих вона тоді боролася.

Здійсненє тих ідеалів не могло однак скорше наступити, поки вся державна власть, державна управа, була в руках тодішніх оборонців абсолютизму — шляхти і духовенства. Отже і перше діло, яке прийшло ся виконати австрійській буржуазії, було — видерти ту власть з їх рук і з її допомогою ввести нові правно-політичні порядки, що відповідали би її суспільно-клясовим інтересам.

Але, буржуазія, коли захоплює в свої руки державну управу, щоби ужити її як засіб до своїх цілей, мусить рівночасно змінити і саму форму сеї управи, — мусить так її змінити,

щоби вже по самій своїй формі могла вона гварантувати їй єї безнастанний а при тім рішаючий вплив на неї.

Державна управа проявляєть ся в законодавстві і в переводженю державних законів в житю, в практиці, то є — в правительстві і в державній адміністрації. Отже зміна форм законодавства, правительства і державної адміністрації значить не-що инше, як зміна цілого державного устрою! От і друге діло, яке прийшло ся сповнити звстрийській буржуазії. Було се ніщо инше, як знищити цілий тодішний державний устрій Австрії.

Найвідповіднішою формою державного устрою, що забезпечувала би вповні інтереси буржуазії і єї рішаючий вплив на державні справи, є конституційна держава з виборним парламентом на верху. Парлямент, то найпевніший засіб, що може забезпечити буржуазії панованє в державі і дати їй спромогу, зробити всі инші суспільні кляси політично а тим самим і економічно від неї залежними. Матеріяльні і духові засоби дають їй перевагу і при виборах до парламенту і в боротьбі в самім парламенти. З одної сторони сила грошева, а де се можливо і виборчий цензус (ся тама, що не впускає в парлямент визискуваних нею, ворожих їй пролетарів), а з другої сторони, цілий ряд учених, людей зі світовим знанєм, славні бесідники, і то вже з заводу, як адвокати, професори, — се сила, що дає їй спромогу від самого разу

знести ся по-над інші кляси і опанувати цілим парламентом — цілою державою. І коли в абсолютистичній державі, де все залежить від волі найвищої державної особи (короля, цісаря чи князя), лише та кляса може користати і числити на державну силу і підмогу, котра має найлекший приступ і вплив на ту особу, як — шляхта і духовенство (від котрих впрочім навідворот, і сама та найвища особа є знова залежна), отже і ті кляси суть через те *de facto* пануючими в державі, — то в державі конституційній, де значіне і сила певної кляси залежить уже від її сили і впливу в парламенті, пануючою клясою є вже — буржуазія. Буржуазія стає паном держави, політики державної, управи державної; правительство — її слугою.

Чи удала ся революція 1848 р.? — Лише в части. Австрійська буржуазія була ще тоді за слаба — революцію приборкано. Але цілком її не здушено. Головні вимоги екзистенції буржуазії — реформа давного річевого права в дусі нових буржуазійних потреб, знесенє панщини а через те і свобода праці, добули вже тоді для себе правну санкцію. В чім однак упала буржуазія, то в змаганнях о політичні права і політичне панованє в державі... Через те і ціла дальша австрійська історія, від 1848 до 1867 р., той цілий перший період історії переволуційної Австрії, то лише дальший тяг сеї, вправді вже тихої і не так яркої революції, дальша безупинна боротьба австрійської буржуазії за політичні

права і за її політичне панованє в державі. Остаточно закінчила ся вона повною перемогою буржуазії. Конституція 1867 р., то вислів сеї побіди а zarazом і правне довершенє, правна санкція тих нових суспільно-економічних відносин в Австрії, які витворив собою австрійський капіталізм.

Буржуазія тріумфувала — держава стояла вже їй до послуг.

Та хоч як все те гарно склало ся, а незабаром розгоріла ся нова боротьба. І то — між самою буржуазією. Вона, почала ся вправді ще давнійше, зараз після перших, кардинальних здобутків революції 1848 р., однак тепер розгоріла ся вона вже на добре і висунула ся на перший плян. Сильніший економічний розвиток німецьких територій, сильніший розвиток німецького промислу (завдяки історичним і територіальним умовинам, як також новим умовам правно-річевим, вибореним революцією 1848 р.), віддав німецькій буржуазії перевагу над слабше розвиненими економічно територіями замешкалими славянськими народностями, над слабшою славянською буржуазією; повів за собою визиск слабшого сильнішим. Німецькі продукти почали чим-раз більше заливати славянські коронні краї Австрії і нищити краєву продукцію — і коронні краї Австрії почали поволи перемінювати ся в ринки для німецької продукції і сходити до простих "колоній" німецько-австрійського центру. Рівночасно з тим, розумієть ся,

не малів і національний гнет славянських народностей, в школах, урядах і в товариському життю... Німецький елемент запанував на всіх полях суспільного життя австрійської держави. Се мусіло конечно викликати відпорну боротьбу з боку визискуваної економічно і гнобленої національно славянської буржуазії.

З разу, та боротьба виявляла ся в формі вузьконаціональній — мовній, в т. зв. боротьбі проти "германізму". Але поволи почала вона приймати вже свій істотний характер — економічний, затемнюваний з першу наслідковим явищем економічного гнету німецького елемента — вузьконаціональним, мовним, в котрім немов би втілював ся визиск економічний; сягає вже своїх матеріальних основ, переходить просто в боротьбу економічну, боротьбу двох капіталів. І національна боротьба з фази мовної, переходить в висшу фазу, прибирає вже ширше значінє — політичне.

Ся національна боротьба, в тім ширшій значіню, оперта вже явно на інтересах економічних, з відповідаючими їм політичними змаганнями, припадає як-раз на конституційний період історії пореволюційної Австрії, і у внутрішній політиці Австрії висуває ся поволи на перше місце. Стало ся се з хвилию, коли німецька, буржуазія, здобувши конституцію в Австрії, дістала перевагу в парламенті і почала вести державну політику виключно в своїм інтересі. По своїй істоті є то отже боротьба

економічна, конкуренційна боротьба капіталів славянських з сильнішим капіталом німецьким, — політично, виявила ся вона в жаданню перестрою нинішнього централістичного устрою Австрії в устрій — федералістичний.

Що се значить? Що зискала би через те славянська буржуазія? — Передовсім, вибила би ся з під політичної переваги німецької буржуазії. Дістала би в свої руки політичну власть над своїми краями — панувала би політично в своїх краях. А се дало би їй спромогу відмежити ся від німецького капіталу, виперти німецькі продукти з своїх ринків — запанувати економічно в своїх краях. І чиж може на те згодити ся німецька буржуазія? — Ніколи! Таж се значило би — зректи ся найблизших і найпевніших ринків, то є — одної з перших умов її екзистенції... І от чому-то так завзято поборює вона ідею федералізму і чому так ненависні їй ті, народжуючі ся нараз, немов гриби по дощі, "національні питання" в Австрії. Побіда федералізму, то смерть для неї...

Але до федералізму пре сам економічний розвиток Австрії. І через те ідея федералізму здобуває собі що-раз більше прихильників. І де в котрім краю економічний розвиток поступив більше наперед і буржуазія в нім сильніша і більше свідомо своїх інтересів, там федералізм став уже головною точкою її політичної програми. Найясніше поставлено сю ідею в

найбільше розвинених Чехах^{*)}, найслабше — в найслабше розвиненій Галичині. Тож коли в Чехах, боротьба за неї ведеться так остро і завзято, що доходить вже своєї кульмінаційної точки, то в Галичині ледви що зачалася. Але і ту, коли вже раз зачалася, то не може уставати, а буде розвиватися чим-раз сильніше і яркніше, і що-раз ширше буде приймати ся між галицькою суспільністю. І ту витворила ся вже по містах сильна торговельна кляса і нагромадилися капітали, що пруться до життя, та лише завдяки більшим капіталам віденським і політиці центральних державних інституцій, не можуть оживити ся і виконувати свobodно свою природну функцію — витворювати ще більші капітали. В тих містах нагромадила ся також і переважна частина галицької інтелігенції, що не менше відчуває на собі гніт централізму і вже й від себе підносить, хоч еще слабо, а все таки чим-раз сильніше і більше свідомо, протест проти теперішніх політичних відносин в Австрії. Сей протест розійдеться незабаром по всій Галичині, а тоді — вибухне сильним масовим протестом цілої вже Галичини, цілої тої визискуваної віденської "кольонії"... А тоді — перемога федералізму буде вже лише простим питанням часу...

Галичина — то власне остання підпора, на котрій держиться ще якимось нинішній австрійський централізм. Причина сему: страх

^{*)} Угри добились політичної автономії вже 1867 р.

польської буржуазії добивати ся в злуці з "Русинами" переваги над польською шляхтою в соймі і в парляменті і тим стати разом з ними співрішальним політичним і економічним чинником в суспільнім життю Галичини. Сей страх є знова наслідком національної тривоги, що огортає польську буржуазію, коли бачить національні змагання української суспільности в Галичині, — тривоги, що огортає зарівно всі класи польської суспільности в Галичині. Ся то тривога за "інтереси народів" і не дозволяє їй виступити рішучо проти польської шляхти і відібрати від неї, хоч і як се їй бажане, її місця в віденському парляменті і в галицькому соймі і заняти всі рішальні з огляду на Галичину місця в інституціях державних і краєвих. Той страх, щоби в тій боротьбі з шляхтою, в боротьбі за місця в соймі і в парляменті не скористав як-раз той "третій" — "Русини", — параліжує всі її змагання вибити з рук шляхти керму краєвих справ, переняти її в свої руки і самому стати паном в краю — розумієть ся, не лише проти шляхти, але й проти — "Русинів"... І се власне на руку польській шляхті. Вона і використовує се. Заслонюючи ся "інтересами народів" накликає до "солідарности народів" і — панує дальше в краю... І так вся сила і значінє краю — лишають ся на дальше при шляхті... Якаж її політика? — Сеж звісно: хоч і ославлена нею як "автономічна", та в ґрунті річи — як-раз централістична!

Се може трохи й дивно. Та шляхта, що воювала колись з австрійською буржуазією а тим самим і з буржуазією німецькою, та шляхта мала би тепер підпирати ту буржуазію? Що се значить? Що могло привести її до того? — Нічо иншого, як лише страх перед тими самими новими суспільно-економічними проявами, що так само мусіли затрівожити її, як і буржуазію німецьку. Бож так, як колись зріст капіталізму в Австрії привів до упадку австрійський абсолютизм і феодальну шляхту, як зріст капіталізму в Чехах привів до упадку панованє в Чехах шляхти чеської, так само і зріст капіталізму в Галичині мусить повести за собою упадок панованя в Галичині — шляхти польської. Шляхта бачить се. Тож і апробує теперішній централізм а з ним і панованє німецького капіталу і провідне становище німецької буржуазії — в державі, та за те жадає, щоби та піддержала її, хоч би на якийсь ще час, на її дотеперішнім пануючим становищі — в краю.

Отсе причина тої, може дивної на перший погляд, політики польської шляхти. Ту також лежить причина і тої нетерпимости її до всякого живійшого буржуазійно-ліберального руху в Галичині, ту треба також шукати причини, чому та шляхта з таким безприкладним цинізмом відкидує а *limine* раз-в-раз поновлювані внесення на зміну дотеперішньої виборчої ординації до сойму в напрямі безпосередних виборів, чому з таким цинізмом противить ся, з огляду на

Галичину, всяким поступовійшим проєктам реформи виборчої ординації до віденського парламенту. І не диво. Таж-бо така зміна виборчих ординацій змінила би цілком нинішній уклад суспільно-політичних відносин в краю, висунула би на перше місце елемент буржуазийний а шляхту — усунула би на бік!

Та, се ще не все. Зміна виборчої ординації в Галичині до сойму і до парламенту, яка дала би в обох тих репрезентацийних тілах перевагу нешляхоцьким елементам над шляхтою, не обмежила би ся в своїх наслідках на саму лише Галичину, — ся зміна мусіла би сильно відбити ся і на цілім нинішнім державнім устрою Австрії... З хвилию, коли буржуазийні галицькі елементи возьмуть верх над галицькою шляхтою, з тою хвилию — вибе остання година і австрійському централізму...

VII

З упадком централізму — наступає федерація. Країв чи народів? — Отсе питанє, що займає тепер усі антицентралістичні табори знемочілої Австрії, предмет дискусії і боротьби в нутрі самих антицентралістичних кругів австрійської суспільности. "Автономія країв" - се клич, під котрим борють ся всі пануючі нині, в поодиноких коронних краях Австрії, нації, — "автономія народів" — се клич, під котрим борють ся усі гноблені в поодиноких коронних краях Австрії нації, а також і австрійська соціальна

демократія. Федерація країв — се основна думка форми перестрою нинішньої централістичної Австрії не-німецьких народностей пануючих в поодиноких краях, — федерація народів — основна думка форми перестрою нинішньої централістичної Австрії народів гноблених і австрійської соціальної демократії. Федерація країв і федерація народів — се два головні напрями політичних течій, які пробивають ся найяскравіше в нинішніх реформаторсько-політичних змаганнях австрійської суспільности, — кличі, під котрими і вдаряють один на одного оба головні табори антицентралістичних рядів нинішньої австрійської держави.

Коли в тім розгарі політично-національних аспірацій поодиноких народностей шукати за справдішнім зарадчим способом на усуненє сеї убійчої для економічного, політичного і культурного розвитку австрійської суспільности — національної боротьби, то одним таким зарадчим способом може бути лише одно: перестрій нинішньої перестарілої вже Австрії — Австрії сцентралізованих країв, на Австрію нову — сфедералізованих народ і в. Федерація країв, автономія країв до ціли не доведе. Суть річи тоді в нічім не змінила би ся. Національні боротьби, котрі так уже придусили ціле політичне жите в Австрії, що всі важніші державні справи мусіли піти задля них на бік, — при автономії країв перенесли би ся лише з парламенту до краєвих соймів, і там

розгоріли би ся наново, а навіть розвинули би ся до ще більшої завзятости як тепер. І знова усі важніші справи пішли би на бік, а се — знова відбило би ся так некорисно, в так великій мірі на суспільнім і політичнім життю в поодиноких краях, як се відбиваєть ся тепер в державі. І тому одинокою запорукою національного мира і одинокою умовою для забезпечена свобідного розвитку політичним і економічним реформам в Австрії взагалі, а поодиноким австрійських народностей спеціально, є — автономія народів.

Оскільки Галичина змогла також зайняти якесь яснїйше становище до тих переломових течій в нинішній Австрії, то і вона поділила ся на ті два табори: пануючої нації — польської, з кличем "автономія країв" з одної сторони, — і гнобленої нею нації української — "Русинів", з кличем "автономія народів" з другої сторони. І коли буржуазія польська жадає перенесеня всіх справ дотикаючих краю з віденського центрального парляменту до соймів краєвих, полишаючи центральному парляментови лише загально-державні справи, як: заграничну політику, армію, і спільні загальнодержавні видатки, — то "Русини" жадають перенесеня всіх тих справ, що не входили би під компетенцію центрального парляменту, до соймів національних, опертих на відрубній політичній організації територій—уже не краєвих, а національних..

Як бачимо, то національно-політичні змагання української суспільності в Галичині хоч як ще, беручи загалом, невиразні а через те і хиткі, то все таки змогли вже супроти нинішніх політичних відносин в Австрії скристалізувати ся в певнім політичнім постуляті, а тим самим, і перейти з донедавна ще етнографічно-язикової стадії, в стадію висшу — політичну.

Але, — хоч се і великий крок наперед, то все таки сей постулят лишить ся на якийсь ще час — лише постулятом. А то в наслідок сего, що серед "руської" суспільності не витворила ся ще кляса, котра з природи річи, безпосередно була би в нім заінтересованою, котрої інтереси безпосередно вимагали би здійснення того постулату, котра отже, ставши силою свого клясово-політичного становища "на чолі" української суспільності в Галичині, викликала би серед неї, під напором тих своїх житєвих клясових інтересів, таке почутє свідомости "національних" інтересів, що сей постулят став би постулятом не лиш одної, єї кляси, а всенародним постулятом — постулятом усіх кляс австрійської частини українського народу. Нема ще кляси міської - буржуазийної — промислово-торговельної, а суть доперва єї зародки.

Який-же той теперішній стан суспільно-клясових відносин серед "Русинів"?

Пригляньмо ся поки-що дотеперішному розвитку тих суспільних, а також і політичних відносин серед них; тим способом зможемо

лекше зобразити собі теперішній стан тих відносин, а — що більше — і дальший хід розвитку тих відносин.

Пічнім від 1848 р. Австрійська революція 48 р. була вихідною точкою теперішних суспільно-політичних відносин серед австрійської суспільности, дала початок новому життю австрійських народів — випхнула їх на нові дороги їх національного життя... Отже цікаво знати, як відбила ся вона на "Русинах"? Як поставили ся "Русини" до неї? Яку участь взяли вони в ній? По чийій стороні стали? Чи стали по стороні єї, чи... може виступили — проти неї?

Хто були тоді ті "Русини"? Відповідь на се питане улегчить нам відповідь на питане головне. — Тодішні "Русини" се — "хлопи і попи". Хлоп і поп — се тодішній нарід "руський", се ті кляси, що складали тоді "націю руську" в Австрії. Якоїж культурної формації обі ті кляси? — Середновічної. Мужик і невідлучний від него поп, то основа цілої середновічної культурної темряви — підпора середновічного абсолютизму. Якеж отже могло бути відношенє сего "народу руського", чи радше його одної "кляси" — попів (мужик не брав єще тоді ніякої активної і свідомої участі в політичнім чи народнім життю), яке отже могло бути відношенє попів до революції буржуазийної, до революції представників новочасної культури, революції зверненої проти середновічного

абсолютизму? — Звичайно — вороже... І дійсно, так було... Тоді, коли все що найблагородніше і найкрасше в Австрії, оживляло ся новими ідеями, ідеями поступу і волі і кидало ся в завзятий бій із середньовічним абсолютизмом, ломало кайдани духа і тіла, коли на улицах Пешту, Відня, Праги і Львова лила ся кров, погибших за ті ідеї борців, тоді... тоді "патріотична" з наказу австрійського правительства "Русь" відігравала ролю... гончих псів з чорно-жовтими гальштуками...

48 р., що такими світлими красками зазначив ся в історії австрійської суспільности нашого віку, та вихідна точка нової ери суспільно-політичного життя австрійської держави, рік, в котрім вперве проголошено в Австрії "права чоловіка", рік той був для "Русинів" — роком, ганьби і дониження...

Сей рух "руський" 48 р. називається офіційно: "національне відроджене Русинів". — 48 р. уважається початковим роком, вихідною точкою національного "руського" життя в Австрії, а ідеї виголошені тоді — ідеями заповітними для будучих поколінь... Та, такий погляд на сей рух свідчить лише про повне незрозуміння "руською" суспільністю самої істоти сего руху.

Бо і чим же було властиво се "національне відроджене Русинів"? Що викликало його? Чи був сей рух природним впливом життя "Русинів" до 48 р.? Чи був він рухом

самостійним, підняли його самі "Русини"? Ні! Національний рух "Русинів" в 48 р. се діло виключно австрійського абсолютистичного правительства, захитаного тоді в своїх основах тодішню австрійською буржуазією, — се штучний маневр, тактичний маневр австрійського правительства в його боротьбі з польською революційною буржуазією східної Галичини.

Бо і справді дивно. Як могло в природнім ході річий, при крайнім упадку національного почуття у "Русинів" до самого 48 р., при крайнім духовім запустінню "руської" інтелігенції, що складала ся тоді майже з самих попів, при невмінню навіть "руської" мови, так, що мовою "Русинів" була мова польська (навіть проповіді в "руських" богослуженнях говорили ся по польськи, і се цілком нікого з "Русинів" не разило, видавало ся їм цілком природним), зараз після душення самими "Русинами" перших проблесків національного почування серед тодішньої "руської" молодіжи (Шашкевич і тов.), — як могло в природнім ході річий серед тих самих "Русинів", зродити ся нараз, як самостійний продукт самого життя до 48 р., таке незвичайне національне почутє, зняти ся такий незвичайний національний крик? Дивно, тай неможливо.

О щож однак могло розходити ся австрійському правительству? Що могло спонукати його до того дивного трохи кроку — викликувати національний рух у "Русинів", того

правительства, що рівночасно так завзято притовкувало такий самий національний рух серед інших австрійських народів? Річ проста, нічо иншого, як — конечність. Брак відповідного числа війська в Галичині, сконсигнованого тоді головно в Відни, Пешті і Празі, а не менше занятого і війною в Льомбардії, змусив австрійський уряд шукати в самих суспільних відносинах Галичини чогось, що могло би заступити йому брак відповідної оружної сили і ним здусити революцію польської буржуазії ("демокрації польської") в Галичині. Шукало — знайшло. Як в 1846 р., в західній Галичині, проти революційних елементів польської буржуазії, вхопило ся за поміч мазурських мужиків, так тепер у східній Галичині, висунуло — "руське" національне питанє... І зашуміла нараз "патріотичним духом" австрійська "Русь". Мов гриби по дощі з'являють ся "Народні руські гвардії", яко сторожа проти... революційних змагань польської а навіть і угорської буржуазії. Перемиська "патріотична" консисторія висилає в тій цілі відозви зі знаменем... цісарського орла, а архикнягиня Зофія, що стояла тоді на чолі віденської камарілі, висилає патріотичним "руським" гвардіям... пишну хоругов. Засновуєть ся "Народна руська Рада", що захоплює в свої руки цілу "руську" політику і зараз обмінюєть ся льяоальними письмами... з віденським правительством, а граф Стадіон, той правдивий австрійський Колюмб, що

"винайшов" "Русинів", засідає між... "руськими" послами ... в Кромерижи, вибраний "Русинами", як посол... "руський" з жовківського повіту.

Такий наглий "національний" порив "Русинів" в 48 р., толкують собі звичайно — зміною давних, невідрадних політичних відносин із перед 48. р. Отже і вина за те, що так глухо і мертво було на "Руси" до 48 р., лежить не по стороні "Русинів", а радше австрійського абсолютизму. Коли би не гнет абсолютизму, то "Русини" цілком інакше презентували би ся тоді. Отже і цілий національний рух в 48 р., був цілком природним обявом власного життя "Русинів". Вправді не проявляло ся воно голосно перед 48 р., але се лише тому, що було сковане абсолютизмом, — спали ті окупи, то і проголосили "Русини" те, що давно вже, мовляв, думали і бажали.

Коли би се дійсно так мало бути, то цікаво: чому "Русини" тоді, коли все, що було тоді гноблене, розривало кайдани фізичної і духової неволі, кидало ся з геройським посвяченєм на репрезентантів давного режиму, коли революція 48 р._к була власне висловом еманципацийної боротьби з під утиску тих невідрадних політичних відносин давньої Австрії, чому, ті "гноблені Русини" не стали тоді по стороні гноблених, а як-раз противно, по стороні гнобителів? А в кінці, чому, помимо дальшого протегування австрійським правительством сего національного руху у "Русинів", помимо дальшої його підмоги,

чому той національний запал так скоро серед них притих, так скандально закінчився? Думав би хто: от тепер-то попливе широкою струєю "руське" життя в Галичині, зацвіте "руська" література, штука, наука... Та щож бачимо? Мабуть занадто острий був сей рух для "Русинів", занадто недозрілі були вони ще тоді і слабкі, щоби змогли були витримати довше такий експеримент на своїм німечнім тілі. По короткім шалі — наступило отупінє... "руський дух" — завмер. І щезли десь "учені руські", що зладили були собі Зїзд в 48 р., щезли десь і "Народні руські Ради", згасла "Галицькая Зоря", все те немов під землю запало ся... І одно лише зістало ся, щоби голосити світові славу імени "руського": урядовий "руський" орган "Вестник". Він оден ще не дав прогомоніти нікчемній славі "Тирольців Сходу"...

Ціле слідуюче десятилітє, рр. 50 — роки повного застою політичного і народного життя "Русинів" ...

З вибореням конституції в Австрії, рушили ся знова "Русини". Але і ту, конституція змусила їх рушити ся. Та ту і змінили ся вже давні відносини правительства до "Русинів". Останний єще раз поглянуло воно на них ласкавим оком в 63 р., в часі другого повстаня польської буржуазії. Тоді знова стали "Русини" "високо". Але се вже був останний раз. З настанєм конституції, правительство не позичало вже нікому сили, а само шукало за силою. На

кім же оперти ся тепер "Русинам"? — Конституція вказала їм на кім. Факт, що з настанем конституційної ери, сила кожної кляси тісно звязана з її силою в парляменті, а її сила в парляменті залежна від числа і зрілости її виборців, факт сей примусив тодішних "Русинів", то є попів, звернути ся до мужиків і ту шукати помочи.

Почала ся праця "над народом". Кінець 60 рр. і цілий слідуючий десяток рр. 70, то період попівської діяльності "над народом", час найбільшої їх рухливости та разом їх верховодства) між "Русинами". Тоді виступає на публичну арену їх представник Наумович, а між мужиками ширить ся його "Наука".

В чім же виявляла ся та діяльність попів "над народом"? Чого учили попи мужиків? Чи може пояснювали йому його становище в державі як горожанина, його політичні права, способи оборони його класових інтересів? Ні. Впрочім, се не було в їх інтересі, а в кінці — попи самі того не розуміли. Чогож учили його? — Пригляньмо ся лише "Науці", тому "політичному" євангелію мужиків, а дістанемо на се найліпшу відповідь. Щож бачимо там? — Передовсім — популярний виклад церковного євангелія, з чималою дозою менторського моралізаторства, дальше, короткі поученя про мужицьке господарство, проповіді на тему тверезости, а в кінці — накликування мужиків до сліпого послуху і вірности попівству (тому другому

батькови їх, що, мовляв, душу готов за них віддати). От і та праця над народом. — Щож на те мужик? Підпер їх? — Як де. В селі, стовчи під безпосереднім впливом попів, слухав їх; його слабий, знемочілий мозок, не міг доглянути нічого іншого поза тою наукою, — він і піддавався попам. Чи в дома чи в церкві, все стояв вірно при них, не забував добряга на попівську "бідку". Але, прийшли вибори до сойму чи до парламенту, то ту вже його не стало. Ту стояв він уже під впливом висшої сили, — сили "готівки"... Не було кому вияснити мужикови значіння парламенту і навчити його цінити ту найбільшу, найважнішу конституційну інституцію. Тож і уважав він те все за якусь непотрібну "кумедію", а казали і йому її відігравати, то не диво, що йшов там, де йому за те платили. Ту вже не помагали накликування до послуху та пусті слова про "добро Руси". Все він ту чув, про все ту балакали, та про те, що його могло би обходити і чого йому бажало би ся почути, про се мовчали. Тож спокійно ховав до кишені "пятку" і бючи ся рукою об кишеню, сміяв ся: "от, де добро Руси"... Пропадала "руська справа"...

Тим часом, коли попи так ревно заходили ся коло "морального і матеріяльного" піддвигнення "руського" селянства, — по містах, виховувала ся нова "руська" кляса, світська інтелігенція — кляса міська. Хто се? Се "руська" бюрократія. Однак ся бюрократія, через те, що

жила по містах серед польської буржуазії, почала поволи переймати ся ідеями і думками буржуазійними, — аж в кінці — і сама збуржуазніла. Зродила ся отже "руська" буржуазія? Так. Але яка буржуазія! Бюрократія збуржуазніла, буржуазія без грошей — карикатура буржуазії! Та карикатурність відбила ся опісля тяжко на ній... Та хоч і так, то сам факт народин навіть і такої класи серед "руської" суспільности в Галичині, се на всякий випадок оден крок наперед в суспільнім розвитку "Русинів", се вже, хоч єще і невикінчений, а все таки, хоч в загальних рисах, тип новочасної суспільности, суспільности буржуазійної — передвісник правдивої буржуазії. І їй — тій міській "клясі" довело ся незабаром також відограти її історичну ролю, — виступаючи на публичну арену, надати новий напрям дальшому культурному розвитку "Русинів".

Появили ся отже дві вже інтелігентні "кляси" "руські" — світська і попівська. Їм обом і прийшло ся незабаром зміряти ся зі собою, стати проти себе чолом до чола.

Жиючи по містах, серед відмінних як в селі обставин, обертаючи ся поміж іншими людьми, з іншими потребами, серед вільнішого і живішого, більше розвиненого життя міського, почала та світська інтелігенція поволи виріжнювати ся від попів. А знова пересякаючи чим раз більше думками буржуазійними, почала від них що-раз більше і ідейно

віддаляти ся, аж в кінці демократизм, так тісно зв'язаний з новоповстаючою буржуазією, і міська вільнодумність, цілком їх поріжнили, і — довели до отвертої між ними боротьби. І почала ся боротьба, боротьба т. зв. "партій руських".

Перше, чим поріжнили ся ті обі "кляси", а zarazом перше, в чім проявив ся той "руський" буржуазний демократизм, було — піднесенє простонародної мови, мужицької, до мови літературної. Ся мова, ужита в літературі, сильно ріжнила ся від уживаного до-тепер попами церковного макаронізму, та й сильно вражала їх попівський аристократизм, котрий як-раз (попри инше) виявляв ся в уживаню того церковного макаронізму, в противенстві до погорджуваної ними мови простонародної.

За тую-то літературну" мову і пішла тепер боротьба. Проти мови народної, котра дала тим, що піднесли єї до мови літературної, назву — народовців, виставлено з боку попів — котрі пристосували в письмі язык церковний, спільний "Русинам" і "Великоросам" (хоч лише в письмі, а не в вимові) і через те ідентифікували його з мовою "великоруською" — мову "великоруську"*) . І коли народна мова, принята

*) Розумієть ся, лише в теорії, бо в практиці уживали дальше макаронізму. Впрочім, з разу, попи й не мали понятя про те, що існує инша мова літературна "великоруська" — народна "великоруська". Коли заявляли, що

народовцями, злучила народовців з народом українським, то язык "великоруський" (церковний) прийнятий попами, злучив їх з народом, — "великоруським", "московським"... Рівночасно появилися різниці і в поглядах політичних: культурно-суспільне становище попів, відповідаюче середньовічності, звернуло їх симпатії до середньовічної форми державної управи — абсолютизму, що, з упадком абсолютизму в Австрії а при мнимій мовній спільності "Русинів" з "Великоросами", виявило ся в симпатіях до російського абсолютизму, — культурно-суспільне становище народовців, відповідаюче новочасності — до новочасної форми державної управи, до держави конституційної, до австрійського конституціоналізму. Стали отже ту проти себе дві "кляси" — партії "руські": попи, москальофіли — "староруська партія"; світські, українофіли-народовці — "молодоруська партія". І почала ся боротьба — боротьба двох культур: новочасної з середньовічною, "буржуазії" з духовенством, світського елемента з елементом духовним, — перша стадія боротьби: боротьба літературна; а згідно — мовна.^{*)}

Такий початок сеї боротьби, не є чимсь неприродним, незвичайним. Се не якась спеціальність одних лише "Русинів". В такій формі

^{*)} літературною мовою для "Русинів" має бути мова "великоруська", то думали, що тим лише санкціонують на дальше уживаний ними в письмі церковний макаронізм

розпочинала ся еманципацийна боротьба буржуазії у всіх народів. Як тепер, проти "кухонної" церковщини, літературної "паламарщини", виставлено мову народну, так і в віках середніх, в віках народин буржуазії західної Європи, проти кухонної латинщини виставлено також мови народні. Тоді-то і дало ся початок народним (національним) літературам^{*)}.

^{*)} Та еманципацийна боротьба західно-європейської буржуазії не обмежила ся виключно на самій літературі. Вислів свій найшла вона і в філософії ("відроджене" філософії), політиці, праві, штуці (ренесанс). Однак найяскравіше, проявила ся вона в релігії. Се й не диво. Теологія покривала тоді собою всі форми ідеології: філософія, політика, право, все те було єї частиною. Захоплюючи одну з них, годі було не торкнутися і самої теології. З другої зновa сторони — з самих уже практичних вимог, маючи на оці маси, на котрих змушена була оперти ся буржуазія в своїй боротьбі з феодалізмом, котрих потребувала до скріплення своїх боєвих рядів — маси наскрізь релігійні, з тих-то не менше і практичних вимог, ся боротьба мусіла прибрати характер боротьби релігійної. Кождий суспільний і політичний рух мусів проявляти ся в формі руху релігійного, прибрати ся в форми теологічні. — І так: проти феодального католицизму, з його гієрархією, що розвивала ся рівномірно з гієрархією феодальною, висунено по містах, в різних його формах — протестантизм. В Німеччині — лютеранізм і реформацію, в Женеві, Бельгії і Голляндії, Англії і Шкотії — кальвінізм. Під таким-то прапором і вела революційна буржуазія побідну боротьбу з феодалізмом. — Що до Франції, то ту, що правда, знищено протестантизм (1685). Але се не надовго помогло. Незабаром виступає вже Вольтер і, замість протестантів, засідають в "Національних зборах" — вільнодумці. Тероризм і насильство

Отже перша явна різниця, перший вияв боротьби між народовцями і москальофілами, проявився в літературі, а радше в літературній мові. Ся боротьба, чим даліше, переходить і на поле політичне: проти попівського клерикалізму, починають народовці висувати буржуазийний лібералізм, який в часі найбільшого розпалу переходить навіть — особливо ж у молодшого покоління, до певного радикалізму^{*)}, втягнуто до неї, у вир сеї політичної боротьби і мужиків.

Як закінчила ся та боротьба?

Вже висше зазначено, що карикатурність буржуазийна; народовців тяжко відбила ся на їх публичній діяльності. Уся боротьба, а особливо її кінець, вийшли також карикатурними. Той брак грошей, брак капіталу, брак того, чим стає буржуазія сильною, що дає їй клясову силу, брак сеї матеріальної основи; а даліше, їх залежність як урядників від висших властей, котрим тон надавала польська шляхта; а в кінці їх родинні звязки з попівством (народовці по більшій часті сини попівські),
все
те

правительства Людовика XVI лише більше ще зреволюціонізували французьку буржуазію — скріпили її. І завдяки тому, французька революція могла відбутися вже в формі чисто політичній, без жадних релігійних прикрас.

^{*)}До певного, до певної границі, можливої для буржуазії. Лише мала частина, дуже мала, змогла переступити ту границю, та через те і відпала від народовців. Та частина і зорганізувала ся опісля в нову політичну партію "русько-українську радикальну партію".

параліжувало раз-враз їх політичну енергію і не дозволяло їм так рішучо і різко ставити свої жадання і встоювати ся за ними, якби вимагав се їх політичний інтерес і якби се їм бажало ся. В кінці, перехід великої, а то і більшої частини народовської молодіжи, також попівських синів, до духовної семінарії, перехід хоч і поневільний, бо звичайно під напором родичів, остаточно й добив їх політично. Перебуваючи чотири роки в семінарії, а опісля в селі, поволи, під тягарем станових попівських інтересів, почали упадати, непомітно почали опинювати ся там, проти чого колись "в юних днях, днях весни" готовили ся до бою... А склерикалізуючись, потягли за собою і світську частину, потягли, бо відтяли від неї її одну можливість політичну підпору — мужиків. Без неї, безсила, а при тім несвідома ще вповні свого історичного післанництва, подала ся — більшості, і поневолі віддала ся в услуги — не давні "атеїсти"! в услуги — слугам божим...

Але одна ідея з давних літ зістала ся ще живою: ідея національної самостійності українського народу. Але і та ідея — як-же її скарикатуризовано! То вже не та ідея, під котру горнула ся колись уся ліпша частина "руської" молодіжи, не українство колишнє — поступове, демократичне, а українство — консервативне, попівське. І коли ще різнило що староруську-москальофільську партію від

народовської-українофільської, то лише одно — слово. І за те слово, мову, пішов тепер знова бій... Як бачимо, то боротьба звернула ся назад до точки, з котрої колись вийшла... Якже вона закінчила ся? — Москальофільська партія, партія старих, давних попів, оточена з двох сторін, з одної народовцями — попами, з другої народовцями — світськими, виставлена на два огні, не могла їм оперти ся, упала... Проголошене "нової програми" народовцями в соймі 25 листопада 1891 р., се вислів упадку москальофільської партії, тріумф — чи може українського лібералізму? — ні! тріумф українського — клерикалізму.

От такий кінець боротьби народовців з москальофілами... Побіда, як бачимо, по стороні народовців, ідеї української, але — не ідеї колишньої, поступової, а скарікатуризованої вже ідеї, зреакціонізованої клерикалізмом, побіда — галицько-"руського" клерикалізму, підшитого українством, над галицько-"руським" лібералізмом...

Що довело до такого упадку ту своєрідну "буржуазію"? — Як сказано вже — бюрократизм, а друге і то головне — брак певної, сталої політичної опори.

Одиною клясою, на котру можливо оперти ся якій небудь "руській" партії, отже і міським, буржуазним народовцям, се — мужики. "Руського" міщанства — так як-би і не було, усі міста східної Галичини все ще в руках

польської буржуазії^{*)}. Тож і не диво, що народовці, не маючи опори в містах, там, де властиво, передовсім повинні би її мати, мусіли шукати її поза містами

^{*)} Була раз догідна хвиля, в котрій можна було, коли не цілком, то принаймій хоч в часті, задержати міста східної Галичини в руках українських. Був се рік 48. Та тоді тодішню "руську" буржуазію, а властиво світську "руську" революційну молодіж, відіпхнули від "руського" тіла "властиві Русини" своєю реакційною політикою. Тож і не диво, що спільність ідей, думок, злучила ту ідейну молодіж з Поляками, з котрими вона в кінці і засимілювала ся. Правда, не дуже то і численною була тоді та буржуазійна "русь-ка" молодіж — та тоді і те число було би вистарчило, щоби викликати національний рух серед міщанства східної Галичини (так як се стало ся прим. в Чехах). Треба було лише тим "властивим" Русинам підперти її і влити в неї те національне почутє, котрого їй тоді, тай і тепер ще (як се було прим. при заснованю радикальної партії) відмовляють. Треба було отже її підперти а не виступати проти неї. А сего вони не зробили. Замість того щоб її підперти — кинули ся на неї. А через те стратили і її, стратили і міста. Чи се також "національне відроджене" ? ... Ту молодіж названо опісля ренегатами, зрадниками. Та, се ще велике питанє, до кого скорше належало би ці епітети приложити: чи до тих, що покинуті своїми, не маючи у своїх привіту, злучили ся силою спільности ідей із чужими, — чи до тих, що в своїм византийським сервілізмі віддали ся реакції, вирекли ся своєї найкрасшої частини — молодіжи ідейної, того живого, незужитого мозку тіла народного! — і тим впхнули її в табор польський, віддали її на услуги народности польської і дали їй в кінці спольщити ся ? Се ще велике питанє, і варта би над тим ліпше застановити ся як дотепер. Тепер східні міста в руках Поляків, "руські" міста в руках польської буржуазії.

селі, серед мужиків. А хто се ті мужики? — Се звісно: сеж як-раз основа тої середовічності, на котрій знесло ся панованє попівщини! То чи-ж можливо, щоби мужик, той забитий, тупий мужик, сліпо-вірний слуга попів, дав підмогу буржуазії, тому втіленому протестови попівщини? Ніколи. Отже і упали народовці... Перше мусить розбити ся ціла мужицька кляса, мусить зникнути єї примітивна, натуральна господарка, з єї середовічною патріархальністю, а сама мужицька кляса, розпасти ся на дві, і то ворожі кляси — рільних пролетарів і рільну буржуазію, і тоді доперва, розпавши ся на ті дві кляси, зможе вона вже стати сильною опорою політичним партіям, і то вже двом — коли вже сама не виступила би в виді двох самостійних політичних партій: партії ліберальній — буржуазійній, і соціально-демократичній — робітничій.

Але се тоді, коли витворювали ся народовці, тоді ще то не наступило. Отже — народовці упали. Народовці мусіли упасти, бо мусіли подати ся на сторону попів, котрі тримали в своїх руках мужиків... Цілий сей суспільно-економічний процес серед мужицтва почав ся доперва недавно, — ярким свідоцтвом сего — рік річна еміграція мужиків за границі краю.

Висловом сего суспільно-економічного процесу серед мужиків, який відбуваєть ся тепер перед нашими очима, висловом сего економічного стрясеня мужицької кляси, є нова політична партія

— радикальна партія. Сей процес покликав її до життя, при ній доперва стала ся можливою її екзистенція.

Та, чи се вже верх розвитку політичного життя української суспільности в Галичині, остаточний її розцвіт? — Ні. Радикальна партія, се лиш оден із дальших щаблів її суспільно-політичного розвитку. Як економічні відносини не зупиняють ся на однім місці а прибирають що-раз нові, висші форми, так і відносини політичні (сей вияв відносин економічних) не можуть оставати на однім місці, а мусять також прибирати що-раз нові форми. Отже, рівнобіжно з тим, як одна частина "руських" мужиків, упадаючи економічно, переходить з свого дотеперішного становища "самостійних" мужиків в ряди не-посідаючої кляси — пролетарів, а з їх другої частини витворюєть ся заможнійша кляса рільників — сільська середна кляса, рівнобіжно з тим витворюєть ся також і нова основа — новим політичним партіям. Сей економічний перелом серед кляси мужиків се як-раз та матеріальна основа, на котрій опреть ся — новий уклад політичних відносин серед "Русинів", нові політичні партії, а то: *par excellence* вже — соціально-демократична і *par excellence* — ліберально-буржуазийна.

Яким-же способом будуть витворювати ся ті партії?

Процес, який відбувається тепер між дрібною господаркою, такий самий процес буде відбуватися і далі, та вже не між дрібною господаркою, котра остаточно гине, а між тою новою середною класою. Конкуренційна боротьба з великою рільною господаркою, на великих обшарах, не минає її, викликає рівнож деякі зміни і серед неї. Але боротьба тих двох клас, не відбувається вже з такою податливістю у слабшої сторони, як давніше. Тут стають проти себе дві класи свідомі вже своїх інтересів, і обі інтелігентні. Отже і боротьба ведеться з більшою завзятістю і з більшою енергією, особливо ж у тих, котрі в ній більше загрожені.

Боротьба економічна переходить рівночасно в боротьбу національну. Адже тут стоять проти себе і дві народності: велика господарка — Поляки, середня — "Русини". До огню доливаєтьс я оливи... Сила матеріальна по стороні Поляків, але сила чисельна — по стороні "Русинів"... А сила чисельна рішає у клас свідомих своїх інтересів — в репрезентативних тілах, там зазначаютьс я і борютьс я інтереси поодиноких клас а в данім випадку і — націй... Національна свідомість от і знайде тепер вперше серед "руських" мужиків — як взагалі можна буде ще називати їх "мужиками" — ґрунт для себе, вона станетьс я сильною зброєю в їх економічній боротьбі, отже і пічне сильно серед них розвиватис я.

Національна боротьба переходить до міст.

Вже висше згадано (IV розділ), що і ся середна кляса не в силі оперти ся напорови великої рільної господарки, великого капіталу, — кориснійше економічне положенє позволяє лише довше вдержати ся їй на своїм становищі, як клясі дрібній. І лише заможнійша частина буде могла вдержати ся якийсь ще довший час на своїй землі, а почасти, завдяки різним спекуляціям, прим. покидає господарку збіжєву а віддаєть ся рільному промислови, перейде в ряди великих капіталістів, зате слабша, ваблена зисками, яких достарчає міський промисл, торгівля і грошева спекуляція, пічне позбувати ся своїх ґрунтів і кине ся з своїми капіталами до міста. А ту — і злучить ся вона з наростаючою рівночасно українською клясою — промисловою.

Щож дасть спроможність розвинути ся міському промислови в Галичині? — Упадок централізму в Австрії. Федералізм забезпечить галицький промисл від остаточної руїни, віллє в него нову житєву силу, оживить його, оживить і усю ту галицьку людність, ту оспалу українську і польську людність. І розпічнеть ся грошева спекуляція. А в вир сеї спекуляції попаде так українську як і польська буржуазія. Пічнуть витворювати ся капітали, капітали з природи космополітичні, але рівночасно — і національні^{*)}. І слабший український капітал, бо ще й

^{*)} Промисловець-капіталіст стоїть тим сильнійше, чим сильнійша його нація: се запевнює йому сильнішу позицію перед чужими капіталістами на світовім ринку, а

недавний, молодший від польського, висуне українську буржуазію до відпорної боротьби з сильнішим капіталом польським — до відпорної боротьби з польською буржуазією.

Висловом сеї економічної боротьби української буржуазії — буде її політика. Желізний класовий інтерес, вимоги її екзистенції, будуть перти її з одної сторони до чим-раз більшого нагромадження капіталів і до здобування чимраз більшої суспільно-класової сили і значіння, що передовсім репрезентується в силі капіталу, отже до чим-раз сильнішого розвитку системи капіталістичної господарки, а з другої сторони, змусить її кинути ся на всі ті ріжнородні перепони, які будуть стояти їй на дорозі тих її житєвих змагань. Отже — передовсім в політичну боротьбу з сильнішим конкурентом, що всадив ся під самий її бік — з польською буржуазією.

І настане боротьба, боротьба о існуванє двох капіталів — українського і польського, боротьба за екзистенцію двох однородних суспільних клас — української буржуазії і буржуазії польської, завзята боротьба, повна посвячення, боротьба двох "братних" народів на житє і смерть... І національний антагонізм дійде зеніту... відживе давна історія, відгребеть ся з архивів давні, припавші порохом, спомини "билих времен",

· передовсім на своїм питомім ринку. — В тім і беруть свій початок буржуазийні національні держави. Космополітичний гріш робить капіталісту "інстинктивно" націоналом.

— відживе страшна традиція ... що сильно пічне приймати ся між українською суспільністю, бо знайде відповідний для себе ґрунт. А рівночасно зацвите багатством і українська література і українська штука, пічне цвисти між "Русинами" і наука... А тоді і розпічнеть ся поворот "заблудших", сполячених синів на лоно покинутої колись ними "дорогої матери Руси-України"... Одна ще зістала ся польська твердиня — Львів! Хто знає... може на "вічну" памятку побіди, поставлять "Русини" на однім з львівських майданів бронзовий памятник Хмельницькому ... а його булава буде звернена — ід Зборови...

Між тим, на дневнім порядку буде вже стояти справа політичної самостійности українського народу, справа незалежности — національної української держави.

VIII

Клясичною формою новочасної продукції є великий капіталістичний промисл; представником його буржуазія. Класичною-ж формою держави капіталістичної, буржуазийної, держава — національна.

Сучасна національна ідея, в сути річи — ідея буржуазийна. Буржуазія і народність, се плід, що виріс на однім і тім самім ґрунті, розвиток одної впливав на другу і на відворот, а роля, яку відігравала народна (національна)

ідея, відповідає ролі, яку відігравала буржуазія. Буржуазія, національна ідея і національна держава — се вплив економічної еволюції, дитина капіталістичної продукції. Рівномірно, як капіталізм, розвиваючи ся, заточував що-раз-то ширші круги свого пановання, як що-раз-то дальше почав посувати ся на Схід, рівномірно з тим почали показувати ся на горизонті нашого віку і "нові" народности, почали повставати і нові народні держави. Повстанє нових народностей і нових народних держав, а розклад старих ріжно-народних держав на кілька держав, та вже одно-народних, се-ж справа, що появила ся в нашім століттю на дневнім порядку загально-світового життя і не сходить з него ще дотепер. Справа все залагоджувана а все ще не залагоджена, хоч порішена на однім місци, з'являєть ся на другім і там допоминаєть ся розвязки.

Пригляньмо ся лише коротко сучасним державам.

Як звісно, відкрите морської дороги до Індій і полудневої Африки і відкрите Америки перенесло торгівлю з побережа Середземного моря на береги Атлантицького океану. В наслідок сего, Італія, полуднева Франція і Німеччина, що стояли дотепер, до XVI в., на переді економічного і культурного життя Європи, уступають місце Португалії, Еспанії, північній Франції і Англії. — В наслідок незвичайного розвитку торгівлі і промислу а з тим і сильного розвитку

міст у поодиноких краях західної Європи, починає підносити ся на Заході що-раз більше значінє міської кляси — буржуазії. Завдяки торгівлі і промислови займає буржуазія що-раз визначнійше місце в економічнім життю поодиноких країв, а в кінци, запанувавши економічно над усіма другими клясами, починає впливати вже і на краєву політику. Остаточно, єї інтереси стають головною осію цілої краєвої політики. А єї інтереси, інтереси світової торгівлі і внутрішного промислу, вимагають передовсім нової політичної організації: їй треба держави сильної, могутньої, сцентралізованої, з одноцільною адміністрацією, а до того ще — держави о далеко більшій територіяльній розтягlosti як дотепер. Отже і починають лучити ся розбиті і розпартикуляризовані дотепер на дрібні князівства, народності, під що-раз то сильнішим напором нових потреб, в що-раз то більші економічні і політичні території — аж остаточно, з кінцем XVI і в XVII., і з'являють ся вже на публічній арені звісні три сильні нації, зррганізовані в три великі національні держави, нації — еспанська, французька і англійська. Рівночасно, під впливом тих економічних і політичних чинників, наступає незвичайний розвиток культури на Заході, починає розвивати ся і що-раз більше крішпати національне почутє, розвивати ся національна штука і національна література. Але в наслідок тих нових торговельних

відносин в XVI в. наступає застій економічного життя в Німеччині і Італії. Значіне буржуазії що-раз більше упадає, ослабає взагалі культура обох тих країв, ослабає і сплоджене вже тоді — під впливом давних торговельних відносин, при котрих німецькі і італійські міста вели перед в економічному життю Європи — національне почуте німецької і італійської суспільности. А з упадком економічним і з ослабленем національного почуття, наступає політичне роздроблене — політичний партикуляризм. З кінцем XVIII в. бачимо Німеччину роздроблену на не менше як сто незалежних, наслідних монархій, стільки само незалежних духовних князівств, над 50 вільних міст і коло 150 малих пралатур і графств... Подібне дієть ся і в Італії.

Однак з кінцем XVIII в. наступає вже певний зворот в економічному і політичному життю Німеччини. Капіталізм, що розріс ся на Заході, починає поволи продирати ся і до Німеччини, — заграничні товари починають чим-раз частійше з'являти ся на німецьких ринках і конкурувати з продукцією краєвою. Рівночасно з тим, починає продирати ся і західна культура: нові ідеї, новий світогляд. — Витворило ся нове жите, а з ним і нові потреби. Але загранична продукція перемагала продукцію краєву, — ремесло почало упадати — розпочала ся пролетаризація... Виховані на тій висшій культурі Заходу, підтинані однак в своїх поривах середновічною культурною темрявою рідного краю,

виступають на арену суспільного життя Німеччини — Лессінг, Гердер, Гете і Шіллер... Починає ся нова доба в культурнім житю Німеччини. Відживає національне почутє, ідея національної єдності... а незадовго потім — і ідея політичної єдності німецької нації. Міста почали ворухити ся. От і ідеал молодої німецької буржуазії: одна, велика, сильна німецька держава, одна — на місци того множества незалежних, абсолютистичних князівств, з їх всіма бар'єрами, рогачками і ріжнородними граничними цілами, що так здержували торговельний рух в нутрі Німеччини, дальший розвиток продуктивних сил Німеччини, дальший розвиток культури Німеччини. В поодиноких князівствах приходить до гострих забурень... І от, в наслідок тих політичних рухавок, починають уже незабаром лучити ся поодинокі князівства в що-раз більші економічні території, в т. зв. "Zollverein-и", а в 1834 р. і зав'язуєть ся вже звісний великий "Deutscher Zoll- und Handelsverein". Економічна єдність стає фактом майже довершеним.

Але тої економічної єдності, як показало ся незабаром, не вистачило. Буржуазії потреба не лише одного більшого економічного терену, в котрім було би забезпечене єї економічне панованє, їй потреба ще і одноцільної організації політичної і одноцільного правительства. Висловом сеї потреби була революція 1848 р. — Але рівночасно з буржуазією витворюєть ся

пролетаріят. Вибухла революція... а в тій революції взяв також і він участь... І зі страху перед червоним привидом подала ся буржуазія назад... І революцію стлумлено ... Наступає реакція. Буржуазія упала, але — лише політично, — економічно здобуває все таки дальше що-раз красші результати. В кінці політична єдність Німеччини стала вже просто жезлізною конечністю. Наступає 1870 рік. І події того року приспішили цілий сей процес і довершили його. Як звісно вже в 1871 р. проголошено політичну єдність німецької нації.

Заснованє німецької держави се найбільше рентовне підприємство, на яке змогла ся в сім віці німецька буржуазія. З ним поплили до єї кишені не тільки величезні зиски, не тільки зросло незвичайно єї багатство, але з ним піднесла ся вона і на найвисше становище в державі і зробила залежним від себе і правительство. Єї інтереси, се й основа нинішньої німецької державної політики.

То само, в головних рисах, відносить ся і до держави італійської. Ті самі причини викликали в своїм часі і в Італії економічний застій, а рівночасно з ним' і ослабненє національного почутя і політичний партикуляризм. Так само під впливом заграничного капіталізму і заграничної культури почали ворущити ся міста, в наслідок чого почали дрібні території лучити ся в що-раз ширші економічні і політичні території, аж в кінци, в 1861 а зглядно

1870 р. проклямовано політичну єдність і італійської нації, і — цілу Італію зєднано в одну національну державу.

Греція а радше грецькі міста, увільнені, завдаки турецькому панованю, від конкуренції Венеціян і Генуєнців, почали скоро розвиватися, і під тою ослоною так значно розцвила ся їх торгівля, що в кінци вже і саме турецьке панованє стало запорою в їх дальшій розвитку. Ту бракувало передовсім першої і найголовнійшої вимоги буржазійної експльоатації — безпеченства особи і власности. Турецькі паші, не уміли чомусь-то пошанувати тих "відвічних" прав чоловіка... Тому вже 1774 р. вхопили Греки за зброю. А за третим разом, 1822 (1827) р., як відомо, оголошено вже Грецію незалежною державою. — Незадовго опісля рушили ся — Румуни, Серби і Болгари...

Довгі віки була Ірляндія англійською кольо-нією і то, в найгіршій того слова значіню: єї рукодільні нищено, нищено ремесла, рільництво, одним словом — параліжовано усіма способами єї економічний розвиток. Була се та сама політика, яку вела колись Англія в своїх кольоніях в Америці. Але однаковий засів видав однаковий овоч. По довгій і завзятій боротьбі, по тяжкій ночі визиску і неволі, почав нарешті свитати день свободи і для ірляндського народу... І ту не допомгло вже й те, що англійська мова є мовою не лише Англії, але, як і північної Америки, так і Ірляндії, що література,

наука і штука, спільні всім тим трем народностям.. .*)

Як тісно зв'язаний економічний добробут, і взагалі
— інтереси даного краю з його довною

*) Ірландія і північна Америка, то класичний примір, як, з одної сторони, економічний добробут певної території тісно зв'язаний, з її повною політичною автономією, а з другої, як спільність мови, хоч і є важним, та не є рішучим чинником в витворюванні народностей.

Що спільність мови не є рішучим чинником в витворюванні націй і національних держав, можуть послужити як примір також і національні боротьби між Хорватами і Сербами. Щож з того, що хорватська мова, одна і та сама, що і мова сербська. А таки Хорвати не думають уважати себе за одно із Сербами і не думають добивати ся одноцілої сербської держави, а — "триєдиного королівства хорватського".

Як знова економічні інтереси в'яжуть в одну політичну цілість людність з різними мовами, се бачимо наглядно на Швейцарцях. Як звісно, Швейцарці се людність, що говорить трьома мовами. А як солідарно зв'язана вона між собою! Ту економічні інтереси — викликані географічним положенням, так тісно їх з'єднали, що ніщо не потрапить так легко їх розбити, Алеж та національна і політична єдність швейцарської людности з різними мовами, має спільну підставу — економічну, реальну, чи скажимо навіть — утилітарну. Але ся утилітарність доконує чогось-то не мало ідеального : витворює симпатію між членами швейцарського союзу, різного походження, затирає расові антипатії. Та, се звісна річ, що то, чого не можуть доконати ніякі теорії, ніякі мрії, то доконує — вага життя, спільність звичайних економічних інтересів, або-ж їх розбіжність. Економічні інтереси суть підставою волі людей. І з того погляду, можна би згодити ся з дефініцією Ренана, котрий на питанні: *Que est ce qu'une nation?* — відповідає: нарід (нація), є то велике збирання людей, що хотять бути разом.

політичною автономією, не менчим доказом на те є також і найновіший "сепаратистичний" рух в Норвегії. Помимо того, що Норвегія залежить від Швеції лише в однім — в справах, що дотикають заграничної політики, а мимо того, як остро виступають там сепаратистичні тенденції! — Розходить ся ту о те, щоб і заграничну політику мати в своїх руках, то є, щоби, і в заграничній торгівлі мати цілком вільні руки.

А як стоїть справа з Австрією?

Австрія завдячує своє повстанє частим наїздам турецьким, які загрожували в XV—XVIII вв. цілій полудневій частині середної Європи, — була тим муром, що мав боронити сей довгий пас землі перед грізною турецькою силою. Турецькі наїзди злучили полудневих Славян, Угрів, Чехів і полуднево-східних Німців під оден Габсбургський скиптр, і одиноке завданє, яке вони, як і не менче самі німецькі князі визначали Габсбургам, було держати османську силу в певнім від них віддаленю. Однак з упадком сеї турецької грози в минулім століттю, відпало те одиноке завданє, яке тяжіло на римсько-німецькім цісари, і через те — розвязав ся і той одинокий узол, що лучив поодинокі австрійські краї під одним габсбургським скиптром... Тож з тою хвилею і починаєть ся розкладовий процес Австрії. Запанованє капіталізму в Австрії ще прискіпило сей процес. З хвилею, як капіталізм став пануючим в Австрії,

а

економічний добробут її поодиноких коронних країв почав тісно вязати ся з їх політичною автономією (як звісно, в наслідок нерівномірного розвитку капіталізму у поодиноких краях, через що інтереси одних країв, стали суперечними з інтересами країв других) — з тою хвилею Австрія, а ще до того централістична Австрія, почала що-раз менше відповідати інтересам її поодиноких провінцій і що-раз більше ставати запорою в їх дальшій економічній і культурній розвитку... Австрія почала тратити що-раз більше рацію свого існування. Розкладові тенденції що-раз яркійше почали проявляти ся, і всі старання австрійських державних мужів стримати той розкладовий процес віджилого вже політичного організму, оставали як і остають усе — марними.

Вилученє Угорщини зі звязку одноцілого політичного організму Австрії, то перший обяв того розкладового процесу Австрії; дальшим його обявом — "державні права" поодиноких австрійських народностей, — в Галичині — часті відзиви галицької буржуазії про автономію Галичини...

І лише інтересам загально-європейської політики — з огляду на політичні аспірації абсолютистичної Росії в справі східній-константинопольській, завдячує Австрія піддержку своєї теперішньої екзистенції у других держав. І лиш абсолютистичному режимови Росії завдячує вона ще і то, що і деякі австрійські народности, як

українська і польська, уважають за конечне "держати ся" ще єї... Але з виборенем конституції в Росії, річи цілком уже змінять ся. Тоді не будуть уже більше заінтересовані в екзистенції Австрії ні європейські держави, ні австрійські народности. Тоді вже і полишать вони єї — єї власній судьбі... Тоді і рішиться єї судьба...

Виборенє конституції в Росії, буде першим актом розбору Австрії.

IX

Важну історичну хвилю переживає тепер російська суспільність. Капіталізм, так запопадливо годований і плеканий російським правительством, підірвав патріархальну мужицьку господарку — основу "самодержавія", і вивів на публичну арену нові суспільні класи — буржуазію і пролетаріят. Патріархальне і консервативне мужицтво доживає вже свої останні дні, а з ним — і той політичний лад що на нім виріс. Самодержавіє слабне: в міру того, як розпадається та історична основа, на котрій воно виросло — мужики, в міру того ростуть і нові сили, котрим суджено відправити над ним панахиду, а рівночасно і нова основа для нового політичного ладу. Минув той час, коли можна було протиставити спокійну "блаженну" Росію "гнилому" Заходови, — Росія наближається щораз більше своїми економічними і суспільними відносинами до відносин, якими характеризується

ся ціла західна Європа, що-раз більше її культура, щодо змісту і форми, наближується до культури Заходу. — І ті глибокі зміни, які довершуються в її суспільно-економічному житті, зміни, які надають, уже їй вигляд суспільності західної Європи, мусять повести за собою і корінну зміну — в її політичному житті. Економічна європеїзація Росії мусить повести за собою і її політичну європеїзацію.

Не багато потреба було на се часу, щоби змогли були dokonати ся такі корінні зміни в суспільно-економічному житті Росії. Всего — 30 літ. А тою епохвою подією, що попхала цілу Росію на сю нову дорогу, було не що инше, як та "нещаслива" кримська війна. Вона-то виказала, як далеко відстала була тоді культурно Росія від решти Європи, вона відкрила очі цілій російській суспільності, а не менше і російському правительству, на ту бездну культурної нужди, над якою стояла тоді Росія, протверезила всю російську суспільність і самий російський уряд. Правительство побачило нараз, що Росії брак головного *pervus regum*, тої головної основи, на котрій опираються новочасні держави — великого промислу, і то вже не для загально культурних цілей усеї російської суспільності, але, хочби лише для його спеціальних, найбільше його інтересуючих — воєнних (от, хочби желізниць). Абсолютизм здискредитований в очах цілого світу, не менше в очах самої російської суспільності.

Не лишало ся нічого іншого, як завернути чим скорше на дорогу ліберальних реформ і взяти ся до витворювання великого промислу, але... тим самим і нової суспільної класи — буржуазії. Знесено кріпацтво, чим створено першу вимогу екзистенції капіталізму — "вільний" пролетаріат, обдаровувано буржуазію всілякими улекшеннями, як залізничними привілеями, охоронними цілами, преміями. Почала ся правдива годівля буржуазії, а з тим — і нова ера в історичнім життю Росії. Російська суспільність опинила ся нараз серед цілком нових умовин життя. Центр ваги економічної сили перенесено з села до міста, а ту, з дрібного ремесла на великий промисл, а рівночасно з тим, пересунула ся і сила політична з дотеперішних економічно верховодячих сфер — дворянських, на економічно щораз сильнійші сфери — буржуазійні. Як відблиск тих важких суспільно-економічних змін почали проявляти ся і нові течії в сфері продукції умової, нові ідеї, нові погляди і нові переконання, а в кінці і — нові політичні думки...

Росія почала з кождим днем що-раз більше зближати ся до типу держав західно-європейських. Великий промисл, залізниці, заміна всіляких данин складаних в натурі, на грошеві, отже і заміна давньої натуральної господарки на господарку товарову-грошеву, а через те і розклад старих суспільних основ, все то почало розвивати ся з що-раз більшою скорістю, але

рівномірно з тим — почав виступати і що-раз острійше виявляти ся розлад між царським абсолютизмом а новою суспільністю. Внутрішній розвиток Росії зробив своє. Повстала опозиційна партія конституційно-ліберальна — буржуазийна, почала витворювати ся і революційна партія — робітнича. А з хвилиною, як повстають ті кляси, котрих воля — не воля уряду, котрих обовязок — не обовязок достарчувати лише жовніра і платити податки, котрим не байдуже, на що уживаєть ся того жовніра і на що ідуть ті податки, з тою хвилиною тратить абсолютизм усю можливість дальшого існування, — з тою хвилиною — конституційна форма державної управи стаєть ся вже простим питанєм часу.

Політичний устрій кожного краю виростає в природний спосіб з його економічно-суспільних відносин. Зі зміною тих відносин, змінюєть ся і форма політичного устрою. Правда, східність політичних форм з суспільно-економічними відносинами не установляєть ся відразу, але-ж і ті відносини не приймають відразу свій викінчений вигляд. В протягу якогось часу може наступити певна, а давить і досить велика, суперечність між політичними формами а суспільно-економічними відносинами даного краю. Та, тоді і наступає хвиля загального невдоволення; починають проявляти ся опозиційні і революційні течії, а з ними — боротьба нових сил з старими. Ся боротьба, боротьба між пережитим політичним порядком а новими потребами життя,

ведеться зі змінним щастем. Аж в кінці, нові потреби назрівають уже на стільки, що такі в силі розсадити старі пережиті форми політичних порядків. І тоді настає — політична революція: стара форма політичного устрою паде, а на її місце виступає нова, котра й відповідає новим суспільно-економічним потребам.

В тій останній стадії суспільно-політичних відносин перебуває як-раз нинішня Росія. Капіталізм зробив своє. В протязі 30 літ змінила ся Росія до непізнання. Се вже не та давня Росія з єю патріархальною мужицькою господаркою, се вже не якийсь Китай в Європі, — в протязі 30 літ, капіталізм зродив там такі форми суспільних відносин, якими характеризується ціла західна Європа... І з страхом викидає абсолютистичне правительство тої хвилі, коли російська суспільність скаже своє останнє слово. Хронічний голод розбив ту одиноку і так уже підгнилу підпору його — мужицтво, а на його місце висунув нові, та не так уже пасивні і політично індіферентні класи: сільську буржуазію і пролетаріят... І лише здвоєна енергія брутальної сили може ще вдержати на якийсь час захитаний в самих своїх основах царський деспотизм. Але здвоєна енергія брутальної сили здвоює і нехіть і опозицію в що-раз ширших кругах російської суспільності... Царський деспотизм сам ладить собі смерть — о много страшнішу, о много безгляднішу...

Виборенє конституції в Росії буде епохальним

фактом в культурнім розвитку усеї Європи. З упадком російського абсолютизму упаде його заборча політика — його жажда пановання над цілим Орієнтом, упаде через те і те "східне питанє" (Константинополь), що замінило цілу Європу на два величезні воєнні табори; упаде в кінці і послідна твердиня європейської політичної і суспільної реакції... Скоро російська суспільність займеться улаженєм своїх внутрішніх відносин, скоро справи внутрішнього життя, не дозволять їй займатися пустими мріями про панованє над цілим Орієнтом, з тою хвилию зійде і "східне питанє" з дневного порядку, — Європа буде могла тоді розбріти ся і заняти ся своїми висшими справами, своїм історичним завданєм — розвязкою боротьби пролетаріяту з буржуазією...

Але з тою хвилию стратить і Австрія послідну рацію свого існування. Скоро Босфор перестане бути одною з перших точок політичних прямовань Росії, а Австрія перестане через те грати одну ролю, яка зістала ся ще їй в загальноєвропейській політиці, ролю бариєри проти Росії в єї поході на Константинополь, з тою хвилию Європа стратить всякий інтерес підтримувати довше ту дрантиву латанину з тільки ріжних і притім ворожих собі народностей. Європа буде могла тоді заняти ся своїм історичним завданєм — розвязкою боротьби пролетаріяту з буржуазією, а рішенє всяких спірних справ між балканськими народностями і австрійськими

зіставить уже самим спорючим сторонам. І тоді будуть уже могли всі ті народности самі, без чужого втручання, установити свої національно-державні границі, самі рішати в своїх внутрішніх справах, відповідно до їх власних інтересів.

Виборенє конституції в Росії примусить знова російську суспільність зайняти ся своїми внутрішніми справами, занедбаними таким спрашливим способом теперішнім абсолютизмом і то занедбаним власне через сей абсолютизм. — А між справами, які тоді появлять ся на дневнім порядку, прийде також і правно-державне питанє українське, питанє висунене на дневний порядок силою фактів, не так формально-національної натури, як приміром почутє національної самостійности і відрубности мови, так слабо ще розвинені між українською суспільністю в Росії, а радше силою фактів натури економічної і адміністраційної. Адміністраційні вимоги російської держави і економічні інтереси російської України самі вже висунуть на дневний порядок національне і державне українське питанє, будуть навіть у ній рішаючим чинником, — національне почутє радше їх впливом — силою додатковою.

Вже з вимог чисто адміністраційних буде мусіла бути поділеною така величезна територія, яку займає тепер Росія (європейська), що найменше на три части, відповідно до трех найбільших замешкалих на ній народностей і єї

трех відрубних економічних територій: східної — "великоруської", південно-західної — української і північно-західної — польської. Той адміністративний поділ на ті три національно-економічні території буде також і тою основою, на котрій опреться з konieczністю, в конституційній Росії, і вся внутрішня політика Росії.

Економічна відрубність тих трех головних територій опирається з одної сторони на неоднаковим, нерівним степені економічного розвитку поодиноких територій, а з другої сторони на рівності і тожсамості їх що до плекання поодиноких галузей продукції; ті самі галузі продукції плекаються так в одній, як в другій і третій території, але розвиток, продуктивна сила тих трех територій ціком різні — не рівні, Найсильніше економічно розвинена — польська (варшавсько-лодзьська) територія, слабше від неї—"великоруська" (московсько-ярославська), найслабше — українська (харківська). Отже економічна нерівність тих трех територій викличе з сторони слабших оборонну боротьбу проти сильніших, а то боротьбу "Великоруси" проти найсильніше розвиненої економічно Польщі, і боротьбу України проти сильніше розвинених від неї економічно "Великоруси" і Польщі. Та економічна боротьба, виявиться в жаданню поділу Росії на відрубні політичні організми.

Судячи з теперішнього стану річий, беручи на увагу теперішній стан економічного

розвитку поодиноких територій, приймаючи з другої сторони і те, що конституція в Росії буде ділом власних змагань, самої російської суспільности, а не ділом зовнішніх обставин, поза-російських, отже не прим. наслідком можливої в найблизшій часі загально-європейської війни, при котрій, на випадок погрому Росії, Росія і перед виборенєм конституції роскавалкованою була би самою Європою — в інтересі Європи, на кілька частий, — приймаючи отже ті дві преміси, найбільше заінтересованою в тій боротьбі за політичний поділ Росії, буде територія українська — Україна. Звідси і вийде перший покликання до неї. По ній — "Великорусь", чого доказом, хоч би ті часті скарги "великоруської" буржуазії на конкуренцію сильнішого капіталу польського, з котрим так тяжко приходить ся їй бороти ся і від котрого вже й тепер, при помочи прим. залізничних тарифів стараєть ся відграничити ся. За Україною і "Великорусію" підуть, коли не зараз то пізніше, і інші народности. Одна Польща виступить проти такого політично-державного поділу Росії. Лише в її одній інтересі буде лежати — задержати теперішню політичну одноцілість Росії, бо лише при ній, при теперішній політичній одноцілості Росії, можливий її дальший економічний розвиток. З поділом Росії на відрубні політичні організми втратила би Польща усі дотеперішні свої ринки, від котрих залежить цілий дальший є

культурний розвиток. Продукція Польщі перевищує вже о много запотребоване її внутрішнього ринку, дальший її розвиток залежить уже від ринків заграничних — східних (азійських) і полудневих. А від них, з поділом Росії на три відрубні політичні організми, відтятою була би "Великорусию" і Україною.

Се, щойно сказане, видасть ся може дивним. Часто, а властиво все, чуємо цілком противні сему думки, особливо ту, у нас, між галицькою польською суспільністю. Майже на кождім кроці стрічаємо ся як-раз з противними окликами, бо окликами за відбудованєм Польци, то є, вилученєм Польци від "Великоруси", а навіть — а се у толерантнійших Поляків — і від України. Та, се можливе лише в наслідок повного нерозуміння самими Поляками їх дійсних житєвих інтересів, інтересів загально-польських, то є, не лише виключно польських в Австрії, але і в Росії. Можливе дальше в наслідок оголомшуючих історичних традицій, підсичуваних еще боротьбою польського капіталу з капіталом австрійсько-німецьким і споминами рр. 1831, 1848 і 1863, — традицій, що не дають їм хоч трохи критично застановити ся над їх дійсними теперішними загально-польськими інтересами, інтересами вже зовсім відмінними від інтересів давних. Можливо в кінци, в наслідок слухної ненависти до російського абсолютизму, але не слухної до "великоруської"

суспільности, ненависти перелятої з російського "великоруського" абсолютизму, на — "великоруську" суспільність. А прецінь, не лиш одна польська суспільність терпить від російського абсолютизму, але і — "великоруська"... Отже, якаж рація виступати проти "великоруської" суспільности, коли ту діло з "великоруським" правительством?

Се все дуже добре бачить польська буржуазія в Росії, і вона, оцінюючи теперішні господарські відносини в Польщі, цілком інакше дивить ся на "справу польську" в Росії, — і хоч не думає залишати боротьби з "великоруським" правительством, то знова з другої сторони, і не думає вилучувати ся від Росії, а тим самим і від "великоруської" суспільности.

Російська Польща (Конгресівка) перейшла якомсь щасливо ту фазу економічного розвитку, котра для забезпечення свого дальшого поступу, вимагає національно-державних рамок. Стоючи на тій фазі, вона що правда добивала ся політичної самостійности, та, як звісно, не здобула її. Але щасливим збігом обставин дістала ся вона не під Австрію, а під Росію — державу, що з погляду економічного і культурного не могла й рівняти ся з нею. І то власне виратовало Конгресівку. Бо коли австрійська Польща, помимо того, що найшла ся незадовго в конституційній державі, а помимо того таки що-раз більше почала упадати — в наслідок висшої економічної сили німецьких територій, то російська,

противно — запанувала економічно над цілою Росією. І ніякий край і нація в Росії не можуть рівняти ся з сего погляду з Польщею; що більше, немов на глум, сама "пануюча" "великоруська" нація заслонюєть ся ще перед її перевагою, чей, стоячи за тою заслоною, скорше зможе сама розвивати ся, унеможливлуючи конкуренцію Польщі на "великоруських" ринках^{*)}.

^{*)} Навіть в літературі відбила ся та економічна а з нею і культурна висшість Польщі над "Великорусією". Помимо безнастанних переслідувань, помимо того, що саме число Поляків в порівнянню до числа "Великоросів" таке мале, а помимо того, які могучі літерацькі сили змогла видати з себе польська суспільність! Правда, не можна сказати, щоби Польща абсолютно перевищала з сего погляду "Велико-русь", але коли возьмемо на увагу таке мале число Поляків а таке велике "Великоросів" — ? ...

Не менче ярко відбила ся в літературі економічна і культурна висшість російської Польщі і над Польщею австрій-ською. Щож з того, що ту Поляки живуть в конституцій-ній державі, що не тисне їх так пресова цензура? А помимо того, вони не змогли виплекати у себе хоч в половину такої літератури, як російські Поляки. Літературну поживу беруть вони все таки з Конгресівки. А чому? — Бо дістали ся не так як Конгресівчани до держави, що з економічного і культурного погляду стояла низше від них, а противно, о много висше. Через те і зруйновано їх, — зруйновано і економічно і культурно... Галичина не спромогла ся навіть хочби на кілька мужів з світовою славою. Славу польського народу розносять по світі все таки Конгресівчани, — звідти вийшли найбільші польські мужі. А Галичина, помимо конституції, зістала ся все ще Halbasien... Чи про Конгресівку важить ся хто таке сказати?...

Польська буржуазія в Росії добре се розуміє, і вона, розважуючи теперішні господарські відносини в Конгресівці (а вона є властиво репрезентанткою польської буржуазії взагалі, і її інтереси суть міродайними в оцінюванню можливих політичних змагань загалу Поляків, так тепер як і в недалекій будучности!), — і вона не думає вилучувати ся від Росії. Одного їй не достає: забезпечена горожанських прав, прав формально-національних (в публичнім життю, в школі, уряді і т. д.) і права участі в рішанню в справах краєвих як і в справах загально-державних, одним словом конституції. Тому — за конституцію, а не за політичну відрубність іде там боротьба, боротьба найзавзятійша в цілій Росії, що й не диво, сеж бо найкультурнійший край і нація в Росії, — брак тих прав, брак конституції і даєть ся тому там найсильнійше відчувати.

То само, а навіть в еше більшій мірі, відносить ся і до думок про відбудованє етнографічної Польщи. Польща історична (значить, лише без "Великоруси"), се ще можна би скорше припустити. Можливо, що "великоруський" промисл, завдяки протекційній політиці російського правительства, будь-що-будь більше заінтересованого в "великоруськім" промислі, зможе в недалекім часі дорівняти польському промислови, а тоді зможе вже навіть сам стати досить небезпечним конкурентом і для него. Можливо отже, що тоді польська буржуазія остаточно понехала

би "Великорусь"*) . Вправді стратила би тоді одну з важних доріг на далекі східні ринки, та все таки, зістав би ся їй еще ринок український і друга важна дорога — до Чорного моря. Та з відбудованем етнографічної Польщі відпав би, і той єї найблизший і найважнійший ринок український, відпало би і Чорне море... Стоючи на становщи буржуа-Поляка, Польща етнографічна — се державний абсурд.

Але ту-то власне біда: інтереси буржуа-Українця, якраз противні і то діаметрально, інтересам буржуа-Поляка. Україна з Польщею — то смерть України! Вже нині, через польські, як також і "великоруські" капітали, економічний і культурний розвиток України спараліжований. "Великоруський" промисл відграничений бодай від польського желізничими тарифами, — український ні... Тепер, Україна мовчить: єї сковано, звязано...найменчі ознаки протесту, найменчі прояви сепаратизму, нищить ся беззглядно вже в самім зародку—і виставлена на жир обом сусідним націям, здавлена, поки-що мовчить. Але з виборенєм конституції в Росії, річи будуть уже цілком інакше стояти. Тоді рушить ся і вона,

*) Та се ще дуже велике питанє! Не так скоро злякаєть ся вона "великоруської" конкуренції. Помимо того все таки буде старати ся дальше посилати на східні, азійські ринки свої товари, рівночасно з "великоруськими", — не так скоро зважить ся капітулювати в боротьбі !

— розкута, проголосить і вона своє слово і вона опімнеть ся тоді різко о своє право до життя... І настане тоді страшний час... Мов грім залунає над Україною проймаючий оклик пімсти і страшної відплати... Тоді і кинеть ся вона на своїх "братів" — сусідів... тоді і виложить вона на стіл і своє право до життя: право на політичну самостійність, право бути своїм паном в своїй власній хаті! — Тоді Польща хоч як, а буде мусіла обмежити ся до самої лише своєї території. Буде се тяжкий для неї час. Та, чи може вбійчий? — Се дуже зглядна річ. Тяжка економічна криза, в яку вона тоді попаде, кине її як-раз між перші ряди тих передових культурних націй, що стоячи на склоні нинішньої капіталістичної господарки, займуть ся введенєм нових політично-правних уладжень, уладжень, які їм подиктує — нинішня боротьба пролетаріяту з буржуазією.

Політична самостійність України, т. є політична відрубність України не лише від Польщи, але і від "Великоруси", узасаднена тим, що не лише одній Польщі, але і "Великоруси" виставлена вона на жир, обі вони тягнуть з неї поживні для себе соки... Отже таке становище, яке займе Україна супроти Польщи, таке саме становище буде вона мусіла заняти і супроти "Великоруси". Як проти Польщи, так і проти "Великоруси" буде мусіла виступити до бою; від обох тих націй буде мусіла добивати ся політичної відрубности, політичної самостійности. Політична

самостійність України, то *condito sine qua non* її економічного і культурного розвитку, умова взагалі — можливості її існування^{*)}...

Єще, колиби-то Україна творила разом з Польщею і з "Великорусією" одну економічну територію, колиби галузи її продукції доповнювалися галузями продукції польської і "великоруської", значить — колиби то, чого не може продукувати Україна, продукувала Польща або "Великорусь", і на відворот, отже, колиби поодинокі галузи української продукції не були наражені на сталу і переважаючу конкуренцію тих самих галузей продукції Польщі і "Великоруси", то тоді — ціла Росія, представляючи собою одну економічну територію, довго могла би зіставати ся при своїх теперішніх політичних границях і творити одну органічну політичну цілість. Отже і ні одна з тих трьох головних, замешкуючих її народностей (значить — і українська), не мали би інтересу відділяти ся одна від другої. Але так не є. Ті три економічні території (а заразом

^{*)} Терміну "Україна" уживаю ту не так в значінню національнім, як радше на означене південно-західної російської території, в котрої склад входять: Волинь, Поділе, т. зв. "Малоросія" (губ. київська, чернігівська, полтавська і харківська) і т. зв. "Новоросія" (шмат землі по Чорне море). Боротьба за політичну самостійність України не відноситься також виключно лише до Українців-народу, а взагалі, до всіх, що замешкують Україну, без огляду на те, чи се автохтон-Українець, чи колоніст: Великорос, Поляк, Жид чи Німець. Спільний інтерес з'українчить їх, змусить їх усіх стати українськими "патріотами".

і національні) плекають як-раз одні і ті самі галузи продукції, а до того їх продукція не стоїть на однаковій ступені розвитку. Найсильніше розвинений промисл польський, підтинає слабше розвинені — "великоруський" і український, а сильніше розвинені польський і "великоруський" — найслабше розвинений промисл український. Отже і через те власне при браку згідності інтересів поодиноких економічних територій Росії при браку економічної одноцілості Росії годі думати щоби змогла удержати ся і її політична одноцілість... А вже годі думати щоби найслабше розвинена економічно Україна могла зіставати ся при Польщі і "Великоруси" могла творити з ними дальше оден політичний організм і терпеливо дождати своєї остаточної руїни. Україна мусить від них відорвати ся!

Та чи так легко пристане на се Польща? Чи так легко пристане на се "Великорусь?" — Що до Польщи то про те вже сказано. А що до "Великоруси" — то з вилученєм України стратила би "великоруська" буржуазія не то оден найблизший великий ринок — український але ще і одну з найважчих торговельних доріг (Одеса) що лучить її з цілим культурним світом — Заходом...

І тепер можна собі уявити яка тяжка відчайна боротьба жде Україну; кілька посвяченя кілька енергії фізичної і духової прийдець ся їй видобути з себе кілька матеріяльних жертв і

крови зложити на жертвеннику вітчизни! Буде се страшний час — час страшної муки і терпіня, але і яайкрасший час життя української буржуазії. Україна — для себе! — От і єї клич. Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна—одна, нероздільна від Сяну по Кавказ! —от єї стяг! Та, скоро дібеть ся політичної самостійности — спідлить ся вона, як взагалі кожда буржуазія, коли діпне своєї ціли. Але тоді і візьметь ся вже за своє діло — українська соціяльна демократія.

X

Історія всіх дотеперішних суспільностей є історією — клясових борб. Вільний і невільник, патрицій і плебей, пан і підданий, усі ті кляси стояли раз-в-раз у взаїмнім антагонізмі, вели безнастанно між собою війну, скрито чи явно, поти — поки вона остаточно не скінчила ся чи-то революційним перестроєм усеї суспільности, чи й спільною загладою обох воюючих сторін.

Сучасна суспільність - буржуазийна, що виросла на руїнах феодального (середновічного) ладу, не знесла того антагонізму — помимо шумних окликів: вільність, рівність і братерство! — вона висунула лише нові способи гноблення, нові форми суспільної боротьби. Як ріжнить єї що від попередних суспільностей, то одно —що сильно упростила сей антагонізм. Коли в попередних суспільностях, поділених на ріжні

стани, подибуємо цілу драбину різних суспільних становищ, як прим. в стариннім Римі: патрицій, рицарів (equites), плебеїв, невольників, — в середновічних часах: феодалських панів, васалів, цехових майстрів, челяників, підданих, — то в нинішню: часах ціла суспільність ломить ся що-раз острійше на два великі і ворожі між собою табори, на дві великі, безпосередно виступаючі проти себе до боротьби, класи: буржуазію і пролетаріят. І боротьба між буржуазією і пролетаріятим се характеристична риса новочасної буржуазийної історії, історії доби пановання капіталізму^{*)}.

Щоби зрозуміти як-слід істоту нинішнього робітничого руху, його характер, неменче і його історично-культурне значінє, треба конечно розсліджувати його на тлі нинішньої господарки — капіталістичної, і рівночасно з нею. Цілий робітничий рух є як найтісніше зв'язаний з нею, він бо є як-раз продуктом капіталістичної продукції, в ній бере свій початок, в ній набирає що-раз більші сили — в ній бо і знаходить він своє умотивованє і своє оправданє. Науковий соціалізм, сей теоретичний вислів робітничого руху, є тому також пере до всім критичною аналізою новочасної господарки капіталістичної. Його всі заключеня, се лише желізна консеквенція нині існуючих відносин. Пізнанє тих відносин і тих чинних, наперед

^{*)} К. Маркс — Ф. Енгельс: Комуністичний Маніфест.

посуваючих факторів, що знаходять ся в лоні нинішніх відносин, відкрите розвоєвого економічного закону новочасної с успільности, се і суть наукового соціалізму. —Завданєм соціальної демократії — надати цілому робітничому рухови одноцільний напрям, котрий відповідав би тому розвоєвому економічному закономі.

Історичною ролею капіталізму, і, значить, його представника буржуазії, було сконцентрувати і розширити давні, середновічні, роздроблені, розкинені по усім-усюдам, примітивні продукційні знарядя в великих фабричних варстатах і перетворити їх в ті могучі підойми новочасної продукції, на котрій змогла оперти ся і розвинути ся до таких величезних розмірів новочасна культура. Ся концентрація, як звісно, повела за собою основну зміну в укладі давних суспільних відносин. Привела до упадку дрібний промисл — ремесло, дрібне рільництво; і дрібну торгівлю, а з тим і ту цілу клясу, що опирала дотепер на них свою екзистенцію, і всю ту верхню будову суспільних і політичних відносин, що опирала ся на тій старій організації продукції, — розбила цілу давну, середновічну суспільність.

Вивласненим представникам давного середновічного способу продукції — майстрам, протиставлено тепер особливий механізм, котрого органами як-раз ті давні їх продукційні знарядя — машину. І цілий систем середновічної

продукції змінив ся: на місци давного дрібного варстату патріархального майстра станула фабрика промислового капіталісти, на місци-ж самого майстра — тисячі робітників, заняті в фабриці, але вже і опановані машиною, об-служуючі машину. І та машина, той деструктивний елемент старої, ремісничої господарки, стає організатором господарки нової — капіталістичної.

Характеристичною прикметою капіталістичної господарки є те, що в міру того, як вона розвивається, в міру того попадає вона безустанно в що-раз-то більшу суперечність — сама з собою. Є се наслідком суперечности, яка заходить між стоваришеною, суспільною формою продукції а індивідуалістичним, капіталістичним присвоюванем продукту.

При давнім, середновічнім, ремісницьким способі продукції, не приходило на дневний порядок питане, кому належить ся продукт праці. Поодинокий продуцент продуковав сам, власними знарядями, і продукт його праці зіставав ся його власністю. Навіть там, де уживано праці чужої, як прим.челядників, то така праця була більше працею помічною, і челядник працював не так для зарібку, як радше в цілях науки, щоб опісля самому закласти варстат. Отже, се була праця помічна, переходова, а самі цехові постанови старали ся вже про те, щоби, нинішний робітник-челядник став завтра робітником-майстром. Але з концентрацією

продукційних знарядів в фабричних варстатах, колишні індивідуальні продукційні знарядя, уживані одним індивідом, перемінюють ся в суспільне продукційне знарядє, уживане не одним а многими індивідуами спільно. Продукція з ряду первісно одиничних, індивідуальних актів, перемінюєть ся в цілий ряд актів суспільних, і товар, давнійше витвір праці одного, стає тепер витвором праці спільної, многих нараз. Коли тримати ся засади, що продукт є власністю тих, котрих працею зістав витворений, повинен би належати тепер спільно до всіх продуцентів. Але так не є. Давних робітників відірвано від їх про дукційних знарядів, і їх маси скуплено коло чужого уже їм знарядя, а право власности на продукті вже суспільнім оперто не, як до-тепер, на власній праці, а на власности на знарядях продукції. Продукт, не є вже власністю тих, котрих спільною працею зістав витворений, котрі дійсно вправляють в рух продукційне знарядє і зуживають при них свою робочу силу, а тих, що суть лише властителями продукційного знарядя — капіталістів. Помимо того, що те продукційне знарядє приняло вже цілком відмінний характер, як давнійше, помимо того форма присвоювана остала давною, такою, яка відповідала давším формам продукції. Продукційні знарядя і самі продукти *de facto* вже суспільні, уважають ся *de jure* все ще, як би були знарядєм і витвором праці одиниці.

В тій-то суперечности між фактичним а правовим станом річий лежить істотна причина суперечности, а за тим і колізії, в яку попадає раз-в-раз капіталістична господарка, — колізії, що чим дальше, виступає що-раз острійше, аж в кінці, стає вже просто невиносною. — Та суперечність між суспільною, стоваришеною формою продукції а індивідуалістичним, капіталістичним присвоюванем суспільних уже й *de facto* продуктів, виступає на світ, в конкретнім вигляді, як суперечність — між пролетаріатом а буржуазією.

Дрібна господарка, з розвитком нинішньої господарки великої, капіталістичної, з розвитком великого промислу, при загально пануючій нині вільній конкуренції — сеї першої вимоги для розвитку капіталізму — упадає, а дрібний продуцент, побитий в конкуренційній боротьбі з великою продукцією, переходить в ряди непосідаючої класи — пролетарів. Ті-ж, не маючи нічого більше, як лише робочу силу, "вільні руки", віддають ся знова, щоби могли жити, у найми капіталістови. Але ту, їхня робоча сила стоїть уже в цілком іншій відношенню до продукційного знарядя, як давнійше, коли ще робітник був zarazом і властителем продукційного знарядя. Давний робітник-ремісник панував над своїм знарядем, сам ним орудував і пристосовував його до своїх органів, — нині, як робітник-пролетар, став уже їх слугою: мусить порушити ся в перед, на зад, схиляти ся,

підносити ноги і руки, так, як се наказує йому — машина. Пролетар став простим кільцем в машині, автоматом, живим додатком, невідьником машини. Рівночасно — і давня технічна зручність, котрою так відзначали ся колись ремісники, переходить в спадщині на машину. А з тим і вся праця, при невідпиннім розвитку і викінчуванню машинового механізму, сходить остаточно до простих і легко даючих ся вивчити рухів.

Що з сего виходить? — На ринок виступає жінка. Праця мущини, зведена до самих простих рухів при машині, може бути легко заступлена слабшою працею — жінки, що більше! праця жінки — працею дитини. Вартість робочої сили мущини, що означувала ся до тепер робочим часом, потрібним на прожиток не лише йому самому, але й його родині, розкладається тепер на цілу родину. Отже, щоби удержати ся їй при життю, не вистарчає вже праці одного її члена — мущини, а потреба вже праці цілої родини — усіх членів її. Щож з сего виходить? — Припустім, що родина складається з 4 членів. Розложім то на дні. Отже, удержанє родини, що вимагало до-тепер праці одного дня (робітника), від тепер, із втягненем до фабрики жінки і дітий, вимагає уже чотирох днів. Які наслідки з сего для капіталісти? — Замість одного робочого дня, має він тепер чотири дні, і замість "надвартости" (неоплаченої частини праці робітника, тої надпраці, котру

робітник виконує вже не для себе, на свій прожиток, котрої витвір в формі еквівалента-гроша, припадає вже не йому а капіталісті), — замість отже надвартости одного дня — надвартість ч отирох днів! Якій наслідки з сего для робітників? — Видосконаленє машини, перенесенє тяжкої праці чоловіка на величезні парові мотори, той могутний засіб зменшеня людського труду, перемінило ся в засіб до побільшеня числа робітників і до наложеня ярма капіталу на всіх членів родини, без ріжниць віку і пола. Примусова праця на капіталістів цілої робітничої родини вирвала дитину з круга її дитячих забав, жінку з круга її домових занять — розірвала усі нитки родинного житя, розбила цілу родину! Що більше: втягненє нараз такої маси нових робітників викликало остаточно надмір робочих рук — цілу масу незанятих робітників, що ждуть надармо праці, ту "резервову армію", що з кождим днем росте, збільшувану з одної сторони безперестанними удосконаленими машин, що переймають що-раз більше на себе працю робочих рук, з другої сторони — дальшими, свіжими жертвами капіталізму з кляс середних.

Той надмір робочих сил викликає тепер тяжку боротьбу за хліб між клясою робітників. Оден наперед другого висуває свій товар — робочу руку, щоби захопити що небудь і чим небудь напхати свій жолудок. Але се знова дає можливість капіталістам еще
визискувати

силу рук, звести її ціну до крайної можливості, понисше її вартості... Безпосередний наслідок сего: павперизм найширших мас народу — при рівночасно величезних доходах його малої частини... при визиску праці беззахистних жінок і дітей — брак роботи для здібних до праці мущин... при незвичайнім зрості матеріяльних дібр і блискучих здобутках цивілізації — соціяльний стан робітників зведений по низше ровени людської екзистенції...

Але конкуренційна боротьба не обмежуєть ся на самій лише клясі робітників; така сама боротьба, яка відбуваєть ся між робітниками, така сама боротьба відбуваєть ся і між клясою капіталістів. Є се желізний закон капіталістичного способу продукції, що кождий капіталіст-фабрикант змушений під загрозою смерти продукувати що-раз-то дешевше, то є — витворювати при ужитю тої самої, а навіть і меншої кількості праці, що-раз більше товарів. Се значить: змушений застосовувати у себе що-раз-то нові технічні удосконалення, щоби дешевістю продукції товарів, а через те і дешевістю самих товарів, змогти виперти з ринку такий самий товар свого конкурента.

Однак таке безнастанне удосконалюване техніки, приводить до банкроцтва цілий ряд слабших капіталістів. Є се наслідком того, що кожде технічне удосконалене, уможливлрюючи дешевшу продукцію товарів, обезвартнює товари, витворені давними продукційними засобами. Ціна товарів,

виготовлених дешево, спадає понизше коштів продукції товарів, виготовлених дорожше — при помочі давних засобів продукції. І слабші капітали, що не в силі завести і у себе такі самі технічні удіпшення, а остають при давних засобах продукції, починають упадати, банкрутувати. І лишають ся капітали більші, сильнійші. Та ту знова та сама історія: знова слабші упадають, а лишають ся сильнійші. — До ведення продукції потреба тепер величезних капіталів, капіталів, яких звичайно тяжко найти в одних руках. І повстає нова форма підприємств: поодинокі капітали починають лучити ся в одні тіла — повстають т.зв. акційні, спілкові підприємства. Ся нова, спілкова форма, чим дальше, стає конечною, сталою формою капіталістичного підприємства.

Як бачимо, то конкуренційна боротьба, попихаючи капіталізм до що-раз нових технічних удіпшень, нищить капітали слабші, хоч з другого боку, викликає що-раз більшу концентрацію капіталів. Що виходить з сего? Ся незвичайна велич капіталу, веде за собою — незвичайний розвиток продукції, а се — і ту власне лежить "камінь преткновенія" цілої капіталістичної господарки — надмір продукції, надмір товарів. Та шалена, горячкова продукція приголомшує капіталісту, продукція висуваєть ся йому з під рук, він тратить над нею перегляд, контролю... Є то повна анархія продукції. Кождий продукує на сліпо, — не знає як високо

дійшов попит ринку і до якої висоти дійшла продукція його конкурента, непевний чи звернуть ся йому хоч самі кошта продукції, а в кінці чи й зможе що продати. Наступає криза. І ціле господарське жите суспільности встрясаєть ся в своїх основах... Ринки переповнені, товари лежать цілими масами неужиті — бо брак купців; фабрики замкнені, гріш зникає, кредит спиняєть ся, стає комунікація, а працюючі маси стоять голодні, бо — за багато витворили всего!, банкроцтво йде за банкроцтвом, ліцитація за ліцитацією... Цілий механізм капіталістичного' способу продукції розбиваєть ся під напором... витворених ним самим продуктивних сил. Цілі маси продукційних засобів лежать неужиті і стають просто неможливими вже до дальшого перетвору їх в капітали. Знарядя продукції, засоби до життя, маси робітників, всі елементи продукції і загального богатства, переходять в надмір. Їх просто "за багато" ... Суспільність попадає немов у стан варварства: промисл, торгівля завмирає... Що се значить? — "Суспільність буржуазийна за багато має засобів до життя, за надто розвинений промисл і торгівлю — за много цивілізації. Продуктивні сили, якими володіє буржуазія, не надають ся вже до єї (буржуазийних) форм посідання, противно, ті сили суть вже надто для них великі; ті форми стають вже запорою в їх розвитку. Удасть ся їм перемогти їх, то приводять цілу буржуазийну суспільність у розстрій, і

існуванє буржуазийної власности стає загрожене. Буржуазийні відносини суть уже надто тісні, щоби могли помістити в собі витворені ними багатства"*) . Суперечність між суспільною формою продукції а індивідуалістичним, капіталістичним присвоюванєм продукту, виступає ту в цілій повноті, Є то протест вирослих до велетенської висоти продуктивних сил проти їх капіталістичних властивостей, проти капіталістичної форми веденя ними і невизнаваня їх фактичного характеру, як суспільних продуктивних сил.

Щоби усунути конкуренцію і урегулювати продукцію, зливають ся цілі галузи продукції в одно підприємство, в картелі, трости (trust), синдикати і т. п. Та що ту бачимо? — Індивідуальність капіталісти вже ту никне: на; його місце виступає ширше тіло з характером вже суспільним, окреме незалежне вже від поодинокого капіталісти — директоріум. — Що більше: на певнім степені розвитку продуктивні сили доходять до таких кольосальних розмірів і вимагають такої маси капіталів, щоби могли бути ужиті, що і ті нові форми веденя ними, не в силі вже їм відповісти... І на їх місце виступає тепер офіційальний репрезентант буржуазийної суспільности — держава.

Що се все значить? Се значить, що продуктивні сили дійшли вже до таких розмірів, що

*) К. Маркс — Ф. Енгельс: Комуністичний Маніфест

при них цілий систем капіталістичної продукції стає просто нездібним уже до дальшого веденя ними. Під їх безнастанним напором, в ціли признання їм їх суспільної природи, буржуазийна суспільність остаточно змушена що-раз більше і більше — оскільки се взагалі можливе при капіталістичних відносинах — обходити ся з ними як в суспільними силами продуктивними. Однак ті новочасні форми веденя продукції, не усувають з продуктивних сил тої капіталістичної ціхи. Навіть і держава, коли переймає під свою управу що-раз більше їх число, не зносить єї. Противно, вона, як спеціальна організація буржуазийної суспільности, держава капіталістів, призначена до вдержування зовнішних вимог капіталістичної форми продукції, переймаючи що-раз більше під свою управу продуктивні сили, стає сама немов ідеальним, всеобіймаючим капіталістом і розвиває ще більше капіталістичні відносини. Визискуваною клясою суть ту вже — самі горожани, — робітники; остають, як і давнійше — наймитами, пролетарами. — Отже, удержавлюване продуктивних сил не є розвязкою тої колізії і конфлікту, в які попадає раз-в-раз капіталістична господарка. Держава, коли переймає під свою управу продуктивні сили, не зносить ще тої капіталістичної ціхи з продуктивних сил, не зносить взагалі і капіталістичних відносин. Вона радше доводить їх до кульмінаційної точки. Але ту власне, на тій кульмінаційній точці — наступає

зворот. — В удержавленню продуктивних сил лежить доперва можливість розв'язки сего конфлікту, засіб до його розв'язки.

Розв'язка сего конфлікту можлива лише в той спосіб, що суспільність остаточно признасть продуктивним силам їх суспільний характер і погодить форму присвоювання з формою самої продукції, то значить, перейме просто на себе, під свій заряд усі продуктивні сили — усуспільнить їх. На якійже дорозі можливо се? Та і де та сила, що мала би се перевести? — На те вказує вже сама капіталістична продукція. Коли вона, з одного боку, напиралє з що-раз більшою силою до переходу все більшого та більшого числа продуктивних сил під заряд держави, то тим і вказує вона дорогу, на якій можливо доконати той переворот, — а коли з другого боку, зпихає безпереривно що-раз більші маси суспільности в ряди непосідаючої кляси пролетарів, то тим і творить ту силу, що під загрозою смерти мусить доконати той переворот. Зорганізований в політичну партію, соціально-демократичну, свідомий сеї культурно-історичної кінечности — пролетаріят, переймає в свої руки державну власть і переносить усі продукційні засоби на власність держави.

Є то річ кінечна і цілком слухна. Історична роля буржуазії вже скінчена. Те, що до неї належало, те вже зробила — сконцентрувала і удосконалила засоби продукції. Правда, се було жерелом тяжких терпінь для працюючої

кляси, але з другого боку, було се також, і жерелом незвичайного поступу людськості — взагалі. Історія людського поступу, впрочім, не є жадною ідилею. Буржуазія і властива її господарка, т. зв. капіталістична, помімо тих тяжких терпінь, які завдала працюючим клясам, займає все таки дуже визначне місце в історії людської культури. Та те все лише до певного часу. На певнім степені розвитку продуктивних сил існуване буржуазії і існуване капіталістичної господарки спиняє вже, є дросто шкідливим для дальшого розвитку продуктивних сил і дальшого розвитку культури. Отже, і через те-то вони мусять бути знесені, чи радше — вони самі зносять ся, вони самі, в міру, як розвивають ся, заперечують себе. Продукція виринає з рамок власности чисто індивідуальної, переходить від одинокого до-недавна підприємця в руки спілки акціонерів, чи в кінці держави, де власність індивідуальна вже цілком не існує. І буржуазія тратить ґрунт, на котрім можливою була єї екзистенція. Впрочім, буржуазія тратить уже і всю свою яку небудь суспільну вартість. Вже в крізах ярко виявляє ся єї нездібність управляти дальше продуктивними силами; при підприємствах акційних, картелях, синдикатах, інституціях з характером вже суспільним, а дальше, при перенесеню продукційних засобів на власність держави, показує ся навіть і єї злишність. Такий продукующий акційний організм усуваєть

ся вже цілком з під впливу особистих здібностей властителя-акціонера, розвивається, підпадає змінам незалежно від акціонерів, котрі навіть не знають своєї власності. Давні суспільні функції буржуазії залагоджують ся вже різного рода платними урядниками, а ціла діяльність капіталісти зводить ся до простого відтинання купонів і гри на біржі, де різні капіталісти лише видирають собі взаємно капітали.

Вкінці існуванє буржуазії є вже навіть шкідливим для цілости суспільної продукції. Через свою безнастанну погоню за зисками доводить буржуазія раз-у-раз цілу суспільну господарку до нещасних забурень, кріз, себе саму до банкруцтва, а працюючу клясу до остаточної нужди... І лише усуспільнене продукційних засобів зможе усунути ті всі суперечности, в які попадає буржуазийна суспільність, — се одинока а впрочім і конечна дорога, на котрій можливе взагалі — визволене всеї суспільности з безнастанної непевности і забурень, на які вона наражена при нинішній капіталістичній господарці, одинока можлива дорога до визволення спеціально працюючої кляси від безнастанної, хронічної нужди...

Усуспільнене продукційних засобів є в кінці і одинокою можливою дорогою, на котрій і самі могучі продукційні засоби і продукти, що звертають ся тепер проти продуцентів, зможуть — опановані суспільністю, віддані під єї контролю

і єї свідоме і обдумане веденє — перемінити ся з чинника руйнуючого, в найсильнійший чинник розвитку самої продукції. "Суспільні продуктивні сили ділають цілком так, як сили природи: сліпо, насильно, руйнуючо, але — лише поти, поки їх не пізнаємо і не пічнемо з ними числити ся. Скоро їх пізнаємо, їх рух, напрям, діланє, то тоді залежить уже від нас самих піддавати їх все більше і більше під нашу волю і осягати за їх допомогою наші ціли. Так само маєть ся річ і з нинішними велетенськими продуктивними силами. Як довго вперто не хочемо пізнати їх природи і їх характеру — а такому пізнанню опирають ся капіталістичний спосіб продукції і його оборонці — так довго ті сили ділають без нас і дроти нас, так довго опановують вони нами. Але скоро раз їх зрозуміємо, їх природу, то тоді можна вже перемінити їх, в руках з'асоціяційованих продуцентів, з демонічних володарів в покірних слуг. Заходить ту та сама ріжниця, яку бачимо між руйнуючою силою електрики в часі блискавичної бурі а електрикою, скованою в телеграфах і в електричних лампах; ріжниця, яка заходять між пожежою а корисною працею огня в руках чоловіка. Отже, з хвилиєю, як суспільність пічне обходити ся з продуктивними силами відповідно до їх, пізнаної вже раз природи, з тою хвилиєю, місце суспільної анархії в продукції, займе суспільне регульованє продукції, після наперед уложеного

пляну —

відповідно до потреб так загалу, як і кожної одиниці. А з тим — упаде і капіталістична форма присвоювання при котрій продукт опановує насамперед продуцента а опісля присвоювача, а на її місце виступить форма присвоювання продуктів, основана вже на самій природі новочас-них продукційних засобів: з одного боку суспільне присвоєнє, як засіб до удержання і розвитку продукції, з другого боку — індивідуальне присвоєнє, як засіб до життя і уживання"*)

Той переверот економічних відносин, а з тим і суспільних — переміна відносин капіталістичних на соціалістичні, можливим є однак — помімо того, що при нинішній капіталістичній господарці терпить не лише одна кляса робітників, а і другі кляси, ціла суспільність — можливим є однак лише, як діло пролетаріату, свідомого сеї історичної і культурної кінечности і зорганізованого в тій цілі в політичну партію — соціально-демократичну. Бо всі інші кляси,

помімо

*) F. Engels Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft. III. Aufl. Höttingen-Zürich 1883, стор. 41. — Як бачимо, то розходить ся ту не о знесенє приватної власности взагалі, а лише приватної власности на засобах продукції, власности, котра уможливлює визиск наємної праці, котра дає т. зв. "чисті доходи". Отже, не приватної власности на продуктах праці кінечних до життя одиниці, не приватної власности на засобах призначених до особистого ужитку одиниці, а лише власности, що уможливлює визиск одиниці.

суперечності їх інтересів, стоять все таки на ґрунті теперішньої приватної, індивідуальної власності на засобах продукції, а через те і удержанє тих основ нинішньої суспільности уважають все таки за свою спільну ціль. Протинож, приватна власність на засобах продукції є жерелом визиску працюючої, непосідаючої кляси — пролетарів. Тому, поки не усунеть ся єї, поти і не зможе пролетаріят увільнити ся від визиску.

Так отже, коли з одного боку, брак приватної власности на засобах продукції усуває з перед пролетаріяту ту перепону, яка стоїть перед клясою посідаючою — свідомо ділати в напрямі нинішньої еволюції (хоч, як ми бачили, і буржуазія сама, несвідомо, опираючи ся навіть тому, ділає в тім напрямі), то з другого боку — визиск пролетаріяту буржуазією завдяки приватній власности на засобах продукції, змушує його ділати в тім напрямі, в напрямі сеї еволюції, зміряти до знесеня приватної власности на засобах продукції і ставити за спільну ціль усе му пролетаріятові — переміну капіталістичної господарки на суспільну, соціалістич-ну, то значить: на місци анархії в продукції, з єї крізами, банкроцтвами і нуждою щораз більших суспільних мас, на місце товарової продукції, продукції для ринку — завести продукцію для загалу, урегульовану відповідно до потреб загалу як і кожної одиниці і під контролею загалу. Се-то й те культурно-історичне завданє пролетаріяту. Завданєм

соціальної демократії — оєвідомити пролетаріат про те його історично-культурне завданє і зорганізувати його до одноцільної боротьби в тім напрямі.

А коли так, то чей не дивним видасть ся тепер, яким то чином зміг сей ще так недавно, початий робітничий соціально-демократичний рух, помимо таких невідрадних обставин, серед яких доводить ся жити пролетареві розвинути ся до таких величезних розмірів, і до такої політичної сили, яку бачимо у него нині. Цілком не диво. Адже сей рух є продуктом самої капіталістичної господарки, тісно звязаний з нею, кріпшає сам із її розвитком, бож і в її розвитку знаходить він і своє оправданє і свою ціль і остаточно побіду...

Впрочім, уже сам механізм праці витворює корисні умови для боротьби пролетаріату з існуючим порядком. Спільна праця і однакові умовини праці соток і тисячів робітників, скуплених в величезних зборищах продукційних знарядів, в великих фабриках і заводах, спільна недоля і болі, починають самі вже будити серед робітників, і то силою природної конечности, опір тим дегенеруючим обставинам, серед яких приходить ся їм жити і працювати. Серед кляси робітників починає виробляти ся почутє солідарности і почутє клясове. І пролетаріят починає організувати ся. А те почутє солідарности, піддержуване сталим і однаковим для цілої робітничої кляси гнетом

капіталізму, і ті робітничі організації, починають знова розвивати серед робітників нові соціальні інстинкти, а що більше — вдержують їх перед дальшою фізичною і моральною деградацією, стають ся цілющою водою, в котрій обновляється, відживає, регенерується фізично і інтелектуально ціла робітнича кляса... І серед робітників починає розвивати ся почуте людської гідности, почуте сили, а рівночасно підносити ся і їх моральний рівень. Пролетаріят починає ставити що-раз більші вимоги що до себе, що до свого матеріального становища, як і свого інтелектуального розвитку — адже звісна та незвичайна, в порівнянню до кляс посідаючих, жадоба знання у робітників — пролетаріят починає бажати що-раз більшої участі в здобутках новочасної культури... Але се робить його що-раз вражливійшим на всякі угнети і понижування, а се знова, що-раз більше зміцняє в нім невдоволенє з його теперішного, кінцевого при капіталістичній господарці, стану, отже і невдоволенє з цілого укладу нинішних суспільних капіталістичних відносин... І цілим серцем, цілою душею, віддає ся він сему новому свому євангелію, ту черпає він нове жите, нову силу, одушевленє, веселу надію... І так із тих недавно погорджуваних, поштуванні, гноблених пролетарів, творить ся нова, старшна революційна сила, перед котрою починають дрожати всі сили старі... Всякий новий гнет лише підносить завзятість робітників,

зазамість щоб ослабляти, ще більше їх зміцнює, ще тісніше їх єднає, ще більшого огню додає їм в боротьбі...

Так отже сама та підстава, на котрій буржуазія оперла свою продукцію і присвоюване продуктів, в міру сего як розвивається великий промисл, усувається їй з під ніг. Вона витворює передовсім своїх власних грабарів. Єї упадок а триумф пролетаріату — то річи одноково конечні як і неминучі.

Зберім усе ту сказане ще раз в кількох словах. Се придасть ся до яснійшого і загальнійшого погляду на цілий сей суспільно-економічний процес. Але даймо вже ту слово Марксови. "Приватна власність робітника на знарядях продукції є основою дрібної господарки; а знова дрібна господарка є конечною умовою для розвитку суспільної продукції і самотійної індивідуальности самого робітника. Розумієть ся, ту форму продукції подибуємо і серед невільництва, підданства та інших форм залежности. Однак вона розцвітає, розвиває свою цілу енергію і прибирає свою клясичну форму лише там, де робітник - є незалежним властителем засобів праці, як: рільник — управляваної ним землі, ремісник — уживаного ним знарядя, котрим дійсно орудує по майстерськи. — Та форма продукції каже догадувати ся розкавалкованя землі та інших знарядів продукції. Через те, що унеможлиблює їх концентрацію, виключає тим самим кооперацію, поділ праці в сфері продукції

того самого предмету, суспільне панованє чоловіка над природою, свободний розвиток суспільних сил продукції. — Погоджуєть ся вона лише з дуже вузьким і природним способом вирослим станом продукції і суспільности. Увічнювати єї, значило би тільки, що бажати завести у всім мірноту. — Але скоро лише дійшла вона до певної степені розвитку, то сама вже родить матеріяльні умови свого власного упадку. З тою хвилиєю починають ворухити ся сили і пристрасти в лоні самої господарки, котрі чують ся бути нею звязані. Тому вона мусить упасти, і — упадає. Єї упадок і заміна індивідуальних і розкинутих знарядів продукції в суспільно сконцентровані, через те і переміна мізерної власности багатьох у величезні майна кількох, вивласнене широких мас народу з ґрунтів, засобів до життя і знарядів продукції, то страшне, болюче і тяжке вивласнене мас народу — се і є тим жерелом капіталу а zarazом і змістом першої доби його історії. Вона обіймає собою цілий ряд страшних насильств. Вивласнене безпосередних продуцентів переводить ся просто з безоглядним вандалізмом, під впливом найнужденніших, найбрудніших, найбільше низьких пристрастей, гідних просто погорди. І так приватну власність, здобуту власним напруженєм, оперту, так сказати би, на зросненю поодинокого незалежного, самостійного робітника з зовнішніми умовами праці, випирає приватна власність капіталістична, котра спираєть ся вже на

експльоатації чужої, хоч правно, вільної праці. — Скоро лише той переворотовий процес уже достаточнo розложив, що до глибини і широти, стару суспільність, скоро і робітників перемінив в пролетарів, а їх знарядя праці — в капітал, скоро лише капіталістична форма продукції стає на власні ноги, дальше усуспільнюване праці, як і дальше перемінюване землі і інших знарядів продукції в знарядя визискувані суспільно, себ-то спільно, словом, дальше вивласнюване приватних властителів прибирає нову форму. Починаєть ся вже вивласнюване не самостійно господаруючого робітника, але вивласнюване самого, експльоатууючого многих робітників — капіталісти. Відбуваєть ся се під напором законів, невідлучних від капіталістичної форми продукції — при помочи концентрації капіталів. Кождий капіталіст убиває кількох інших. Рівномірно з тою централізацією або експропріацією многих капіталістів через немногих, розвиваєть ся на що-раз більшу скалю зісупільнена форма праці, свідоме застосоване науки до техніки, плянова експльоатація землі, перемінюване знарядів праці в знарядє, яке можна уживати лише спільно, многими нараз, економічне (ощадне) уживанє всіх засобів продукції, завдяки скомбінованій, суспільній, збірній праці, втягненє в сіти всесвітнього вимінного ринку всіх народностей, а через те і зріст інтернаціонального характеру, властивого капіталістичному режимови. — В міру того, як зменшуєть ся число

володарів капіталу, що присвоюють собі і монополізують усі користи того переворотового процесу, росте маса нужди, утиску, упідлення, дегенерації, визиску, але zarazом і опір кляси робітників, котра все зростає числом а котру сам механізм капіталістичної продукції вишколює, єднає і організує. Монополь капіталу стає запорою для систему продукції, що разом з ним і за його пановання розцвітає. Усуспільнене праці і централізація засобів продукції добігають точки, при котрій стає їм уже за тісно в їх капіталістичній поволоці. Тож вона мусить бути розсаджена. Година приватної власности капіталістичної вибиває. Наступає експропріяція експропріаторів.

Капіталістична форма присвоювання, що впливає з капіталістичного способу продукції, то є, капіталістична приватна власність, є першою негациєю індивідуальної приватної власности, опертої на власній праці. Але капіталістична продукція витворює з конечністю процесу природи, свою власну негацию. Є то негация негациї. Відтворює вона вже не власність приватну, але індивідуальну, на ґрунті здобутків капіталістичної ери: суспільної, збірної праці, спільного посідання землі і витворених працею засобів продукції.

Переміна дрібної і на власній праці опертої приватної власности на капіталістичну, вимагала, цілком природно, багато більше часу, змагань і трудів, як се буде потреба до переміни капіталістичної, фактично опертої вже на

суспільнім способі продукції — в суспільну. Тоді йшло о вивласненє народної маси через кількох експропріаторів, тепер йде вже о вивласненє кількох експропріаторів через народну масу."*)

Отсе загальний образ нинішньої капіталістичної господарки і zarazом загальна характеристика нинішнього соціально-демократичного робітничого руху і його істотне історично-культурне значінє. Як бачимо, сей рух тісно звязаний з господаркою капіталістичною, в ній бере свій початок, з нею розвиваєть ся і в ній зростає в що-раз більшу силу. В єї власнім розвитку бачить він і запоруку своєї побіди. Капіталістична господарка, пре сама, в міру свого розвитку, з непереможною силою суспільність на дальший, висший щабель укладу суспільних відносин і сама рівночасно виховує ту революційну силу, що має доконати сей переворот, відповідно єї революційній тенденції — пролетаріят. Пролетаріят, свідомий сего свого історично-культурного завдання, переймає в свої руки державну власть, переносить усі засоби продукції на власність держави — усупільнює їх.

Але тоді і зносить він сам себе — як клясу, а через те і поділ суспільности на кляси, а через те знова — і саму державу як державу...

Застановім ся над тим близше.

*) К. Marx: Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. I Bd., Hamburg, 1867, стор. 742 — 745 (перше виданє).

XI

Зорганізоване суспільности в державу, як одну політичну цілість, однак рівночасно в державу, як суспільну інституцію, протиставлену суспільности, є явищем приналежним не кождочасній степені культурного розвитку суспільности, не є сталою інституцією кождочасної суспільности, а явищем, приналежним суспільности, що стоїть уже на певній висшій фазі культурного розвитку, а до того ще явищем, що відповідає лише певним, спеціальним суспільно-економічним відносинам. Є то витвір суспільности, що розпала ся вже на кляси, і то витвір — кождочасної пануючої кляси, що представляє собою суспільність. Факт, що дана суспільність зорганізувала ся в державу, є ознакою, що в її лоні наступив певний розділ, що дотеперішня суспільність, що представляла собою одну органічну цілість, розпала ся на кляси з суперечними економічними інтересами, і що в її лоні настала боротьба кляс. Той поділ суспільности на кляси і антагонізм між тими клясами покликує до життя — державу.

При первіснім комунізмі, при економічній рівносте, держава не протиставить ся суспільности, а, так сказати би, спливаєть ся з нею. Всі суспільні власти находять ся в руках загалу, і рівности економічній відповідає рівність політична. Доперва з упадком економічної рівности, а то, з хвилею, коли починає витворювати ся

власність приватна, упадає і рівність політична. Відносини власності починають підпадати різним змінам, і поволи, переломлюючи суспільність в дві протилежні класи — посідаючих і непосідаючих, працюючих і побираючих доходи, починають перемінювати і давню правну і політичну засаду — економічної і політичної рівності. Суспільні влади починають звільня виділювати ся в спеціальні інституції, відірвані від загалу, а політична власть монополізувати ся в руках класи властителів, що все разом, протиставить ся загалови в виді — держави. Піддержати ту економічно пануючу класу на раз добути нею становищи, а класи працюючі, гноблені, вдержати в границях "порядку" і послуку супроти їх гнобителів, усанкціонувати визиск непосідаючої класи класою посідаючою — от се і завданє держави. Свій вислів находить вона в праві, усанкціонованім кождочасною пануючою державною класою.

Поділ суспільности на класи є знова конечним наслідком слабо розвинених сил продуктивних, впливом малої видатности праці. Як довго вся суспільна праця є ще так слаба, що мало-що більше видає понад конечно потрібне до екзистенції загалу, як довго знярядя продукції ще так слабо розвинені, що до екзистенції загалу потреба праці майже всего загалу, — суспільність остаточно мусить розпасти ся на класи. — Свій початок беруть вони в поділі праці, коли одна частина змушена віддавати ся

безпосередно продуктивній праці, а друга звільнена від неї, займається загальними справами, що дотикають загалу, як — веденєм робіт, судівництвом, наукою і т. д. Однак з того поділу праці, зразу кінцевого, корисного для загалу — при слабо розвинених продукційних засобах, починають поволи витворювати ся окремі, економічно ворожі собі класи — пануюча і визискувана. Частина звільнена від тяжкої, звичайної, безпосередно - продуктивної праці, старається поволи при помочи рабунку, насильства чи підступу вдержати ся на тім вигіднім становищі, і давне ведене загальними справами, що відносили ся до загалу і для загалу, перемінити в що-раз більший визиск загалу. — Рівномірно з тим витворюється держава.

Щоби з такого поділу праці могли витворити ся класи а з них держава, до того треба ще двох чинників: боротьби з природою і боротьби з сусідніми племенами, і то боротьби вже осілих, рільничих племен із племенами кочовими. Боротьба з природою була головною причиною, задля котрої витворили ся класи у старинних суспільностях, осілих при великих ріках. Ті ріки були їх жителателькою, але рівночасно і грізною силою, яка кожної хвилини могла привести до повної руїни всю суспільність осілу над рікою. Тому, щоби могли користати з ріки, треба було вести боротьбу з рікою. Се вимагало далеко ідучого поділу праці — в інтересі всего загалу. З того поділу праці витворили ся

помало кляси, а з них — держава. До зміцнення класового поділу і державної організації причинилися опісля напади кочових племен. Те друге було причиною поділу суспільности на кляси і зорганізована єї в державу, особливо у суспільностях осілих, рільних — в середновічній Європі, — боротьба з природою відогравала ту вже меншу роль.

Щоби зрозуміти як слід кождочасні відносини суспільні, політичні, правні, устроєві відносини держави, мусимо звертати ся передовсім до відносин економічних, які відповідають займаючій нас історичній добі. "Кждочасна економічна структура суспільности є якраз тою реальною підвалиною на котрій зноситься і котрою дасть ся пояснити вся верхня будова правних і політичних установ, як не менше релігійний, філософічний і всякий инший світогляд кожної історичної доби."^{*)} Економічні відносини характеризують ся знова певним способом продукції і виміною продуктів. Відповідно до того, що і в який спосіб продукується і в який спосіб вимінюються продукти, укладається і поділ продуктів і поділ суспільности на кляси чи стани — цілий стрій суспільних відносин. Їм відповідають усе правнополітичні відносини. Але економічні відносини підлягають безустанним змінам. Отже зі зміною їх, переворотом у

^{*)}F. Engels: Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft

долі — відбувається і зміна, переворот в горі. Тут має місце річ подібно, як прим. з винайденням нових воєнних знарядів. Як винайдення пальної зброї змінило цілу організацію армії в її внутрішнім складі і в відносинах поодиноких осіб, що входили в склад цієї армії, завдяки котрим армія і представляє собою певну зорганізовану цілість, як далі з тою зміною змінилися і відносини різних армій між собою, так само і суспільні відносини, в лоні котрих відбувається продукція, змінюються, переіначуються відповідно до змін і розвитку матеріальних засобів, знарядів продукції, продуктивних сил. Зі зміною суспільних відносин змінюються і відносини правні, перетворюється і форма укладу відносин політичних — державний устрій. Отже, в економічних відносинах лежить остаточна причина всіх суспільних і політичних перемін. Отже — не в філософії а в економії даної історичної доби^{*)}.

^{*)}Варт се собі згадати. Ідея не є першорядним чинником в суспільнім розвитку,— хоч і є дуже сильним, але не є першорядним, що валить старі а укладає нові порядки в життю. Щоби ідея могла бути сплдженою, потреба передовсім, щоби в самій суспільности находилися вже такі елементи, що змогли би дати їй відповідний зміст. Інакше не зможе вона дійти до суспільности і прийняти ся серед неї. Вона мусить висловлювати собою сформульоване певних бажань, які несвідомо або ще не ясно зарисовують ся в умах загалу. Тоді, вона зможе і дійти і прийняти ся серед загалу, або принаймій, серед якоїсь одної його частини. Але до сего треба передовсім

Ті правні і політичні переміни, розуміється, не відбуваються відразу, а поволи, як і

матеріальної основи, яка витворює певну атмосферу відповідаючих їй бажань, і ідея, висловлюючи собою ті бажання, саме завдяки сему і може трафити до переконання загалу. — Коротко — ідея є лише висловом того, що вже природним способом витворилося серед загалу.

Однак трапляється часто, що якась нова ідея дійде до суспільности, серед котрої матеріальна основа (економічні відносини), не розвинула ще на стільки, щоби вповні відповідала тій новій ідеї, отже, щоби і та ідея могла вповні трафити до переконання загалу. Але з другого боку, знаходяться вже все таки серед тої суспільности певні елементи, котрі тій ідеї відповідають, і, завдяки сему, ідея знаходить серед суспільности якийсь відгомін. Який-же се відгомін? — Починається пристосовування ідеї до "реального" ґрунту. Робиться се під шумним окликом "культурна самобутність" народу. Та, таке пристосовування ідеї до "реального" ґрунту, не відбувається звичайно в простій лінії, себто, не пристосовується її рівномірно до розвитку матеріальних відносин — не анатемізуючи її притім, а все держучи її як провідної ідеї в діяльності. Таке пристосовування ідеї до "реального" ґрунту, доводить не-раз до того, що з колишньої, первісної ідеї виходить щось нове, щось цілком карикатурне (але, розуміється, "самобутнє"!); щось, що нагадує первісну ідею, і щось, що перечить тій ідеї. Її то мішанина різних, суперечних собі ідей, "погоджене" двох різних, суперечних станів економічних відносин — старих з новими. Її то "культурна самобутність". І та "культурна самобутність" так не раз ошоломлює правовірних синів народу, що вони остаточно стають найбільшими ворогами тої ідеї, котра-то колись мала їм служити за провідну зізду в їх діяльності.

Той "самобутний" стан ідеї триває доти, доки матеріальні відносини не розвинулись на стільки, що

продуктивні сили, що лежать в їх основі, підпадають не раптовим а повільним перемінам. Нові продуктивні сили впливають з разу лише на малий круг суспільних відносин, однак поволи, в міру як розвиваються, починають впливати на що-раз дальший і дальший круг відносин, пристосовують їх раз-в-раз до себе, аж поки і не дійдуть до тої точки, при котрій усі дотеперішні правні і політичні установи стають ся довше неможливими. Починаєть ся боротьба нових суспільно-економічних сил з старими, боротьба, нових порядків з старими порядками. Кляса, що ропрезентує нові методи продукції і нову суспільність, виступає як речник нових потреб і в ім'я їх добиваєть ся відповідних їм правних і політичних порядків. Є то доба революційних течій і змагань. При відповіднім зрості сил нових потреб настає — соціяльна революція а з нею політичний переворот^{*)}.

Рівномірно з тим переворотом в сфері матеріальній відбувають ся і перевороти в сфері

при них ціла "самобутність" покажеть ся простою наївністю, а

"самобутність культури" радше — самобутною некультурою, чи, говорячи виразнійше, доки ціла колишня "самобутність культури", не виявить ся як знак, що колишні економічні і культурні відносини не дійшли були ще до тої степені культури, котра сплodiла нову ідею, а котру-то так "самобутно" скарикатуризовано.

^{*)} Часто протиставить ся революції — еволюцію. Се не в слушно. Еволюція цілком не перечить революції і на відворот. Противно, революція доповнює лише еволюцію, се лише закінченє еволюції, остаточна її санкція — характеристична кріза, що закінчує собою певну еволюційну добу.

духовій — боротьба нових ідей з старими, нового світогляду з старим. Все те ярко відбивається в науці, штуці і релігії. З'являються нові суспільні, політичні і філософські системи. Але, все треба на те вважати, що таке переконане, що існуючі суспільні і політичні відносини суть не розумні і несправедливі, що колишнє розумне стало тепер дурним, а добре — злим, є лише доказом, що серед даних метод продукції і форм виміни зайшли такі переміни, що з ними не можуть уже погодити ся суспільні і політичні відносини, що відповідали давнім економічним відносинам. Нові суспільні, політичні і філософські системи суть лише теоретичним висловом нових фактичних відносин і нових суспільних потреб, а згідно — потреб класу, що виступає до боротьби і репрезентує собою нову суспільність, нову історичну добу. З хвилиною, як суспільність переступила границі первісного комунізму, дальший розвиток її суспільно-політичного життя переходив три головні фази. Ті три фази характеризують ся певними властивими їм методами продукції, і всім тим трем методам продукції відповідають три головні форми політичного устрою: старинна держава, що опирала ся на невольництві, середновічна (феодална), що опирала ся на підданстві і новожитна (буржуазийна), що опирається на наємній праці. Кождочасна держава є, як уже сказано було висше, організацією класу економічно пануючих, витвореною в цілі

держання в залежності від них клас визискуваних, — отже і в усіх тих трьох формах державних устроїв, керма державними справами, вплив на державні справи як і користуване державними правами, було і є залежним від ступеня заможності одиниці, члена держави. Бачимо це в старинних державах — не виймаючи Атени і Рим — де суспільне становище і політична сила одиниці опирали ся на стані її маєтку; те саме бачимо і в середньовічній державі, де суспільне становище і політична сила опирали ся на кількості посідання землі; те саме в кінці бачимо під видом виборчого цензусу (при відповіднім ще до того розділі виборчих округів і самій формі виборів) і в новочасних державах репрезентативних.

Другим завданням держави, як організації економічно пануючої класи, є вдержувати працюючі, визискувані класи в формі визиску, відповідаючій вимогам витворенням даним способом продукції, — отже: старинні держави були передовсім державами власників невольників в цілі держання невольників в неволи (форма визиску, відповідаюча тодішнім продуктивним силам); держава феодальна — державою шляхти, в цілі держання в підданстві панщизняних хлопів; новочасна — репрезентативна, державою капіталістів, в цілі держання в наймитівській формі визиску (формі відповідаючій новочасній капіталістичній продукції) — пролетарів.

Новочасна держава буржуазійна була

впливом нових економічних відносин, що звільня почали витворювати ся в лоні економічних відносин старих, на котрих оперло ся панованє шляхти і відповідаючий їм правно-політичний державний устрій, в формі т. зв. держави феодальної. Ті нові відносини, викликані новими методами продукції, т. зв. капіталістичною продукцією, не могли вже ніяк погодити ся з тодішнім порядком феодальним, з його льокальними і становими привілеями, цеховими вязами і взаїмними вязами осіб. Тодішня форма правно-політичного укладу була вже для них за тісна, вони єї переросли, вона вже їх стісняла. Тож і під їх безнастанним і що-раз зростаючим напором мусіла остаточно — тріснути. Є то час звісних політичних переворотів. Рівномірно, як капіталізм, розвиваючи ся заточував усе ширші і ширші круги свого панованя, посуваючи ся з Заходу на Схід, рівномірно з тим і наступали в поодиноких державах політичні революції. Вже в XVII в. відбула ся така революція в Англії (1649 р.), в XVIII в. у Франції (1789 р.), в нинішнім XIX в., маємо революції в Німеччині, Австрії, Італії а починаючи від 70 рр. і в Росії. Отже, буржуазія, як представник нових метод продукції, розбила давні феодальні порядки і побудувала на їх руїнах нові — державу буржуазийну, репрезентацийно-конституційну, що саме відповідала ловим суспільно-економічним інтересам. Доперва в такій політичній формі могла вповні розвинути ся

капіталістична господарка: І під проводом буржуазії розвинула ся вона дійсно до нечуваних розмірів, доказала правдивих чудес.

Але подібно, як колись ті нові продуктивні сили попали в конфлікт з феодальними порядками, так само ті сили, скоро дійшли до певної ступені розвитку, починають попадати в конфлікт і з буржуазійними порядками, вже не в силі вмістити ся і в таких правно-політичних рамках, в які вклала їх колись буржуазія. Продуктивні сили переросли вже ті рамки — ті рамки починають їх уже стіснити. Найяскравішим свідомством сего, безнастанні торговельно-промислові кризи. В кожній кризі суспільність розпадаєть ся під тягаром її власних продуктивних сил і продуктів і "стоїть безсильною перед тою абсурдною суперечністю, що продуценти не мають що консумувати, бо бракує консументів" (Енгельс). І от, чому і з'являєть ся знова конечність усунути і ті буржуазійні форми уживання і користування продуктивними силами і заступити їх новими. Якїж вони? — На місци приватної власности на засобах продукції — суспільна власність, на місци анархії в продукції — свідомо, плянова організація продукції. Є то перша, основна вимога, щоби запобігти безнастанному нищенню і марнотравленню продуктивних сил і продуктів, що в кризах доходить своєї кульмінаційної точки, не менше, перша вимога для дальшого непереривного а все зростаючого розвитку продуктивних сил, а тим

самим і безмежного розвитку самої продукції. Що більше: перша основна вимога для забезпечення цілій суспільности, кожній одиниці можности не лише екзистенції матеріально вповні вистарчаючої і то з кожним днем зростаючої, але і основна вимога для забезпечення кожній одиниці — повного розвитку всіх її фізичних і духових сил.

Однак з усупільненням продукційних засобів упадає і поділ суспільности на класи. Поділ суспільности на класи був, як уже сказано, конечним впливом слабо розвинених продукційних знарядів і витвореної в наслідок сего приватної власности на продукційних знарядях. Має отже для себе певне історичне оправдане. Але то оправдане можливе лише на певний протяг часу — доти, доки продуктивні сили суть еще дійсно так слабкі, що присвоюване продукційних знарядів і продуктів, як і політична власть пануючої економічно класи, є не лише конечним але і позиточним — розуміється, настільки, наскільки се впливає на економічний і інтелектуальний розвиток даної суспільности. Поки видатність праці є ще настільки слаба, що мало-що лишає вільного часу понад час конечно потрібний до випродукована засобів до життя, поки той вільний час є ще настільки малий, що, віддаючи ся фізичній праці, годі вже віддавати ся іншим заняттям, поти тяжка праця і визиск одних є конечною умовою для досконалення других. Без того не могли би розвивати ся

ані

наука, ані штука, взагалі жадні відомости, з котрих менше-більше всі користають^{*)}. Але коли продуктивні сили доходять до такої висоти, що не лише, що суть в стані забезпечити цілій суспільності достаточний добробут; коли приватна власність на засобах продукції є вже запорою для дальшого економічного і культурного розвитку суспільности, — а що більше: коли продуктивні сили переростають уже на стільки сили одиниці, що дальше кермоване ними мусить підлягати що-раз більше наглядови цілої суспільности і що-раз більше мусять бути віддавані під владу цілої суспільности, — коли остаточно приватна власність на засобах продукції доходить уже до своєї власної негациї, — тоді існуване кляс і політичне пановане одної кляси над другою, стає вже не тільки не потрібним, але і шкідливим і неможливим, стає — анахронізмом. — На тій стадії розвитку стоять власне нинішні продуктивні сили. Отже існуване кляс і пановане одної кляси над другою переходить також в анахронізм. Той самий.

^{*)} Через те і не повинно би нікого дивувати, що прим такий велетень духа як Аристотель оправдує невільність і уважає його за річ цілком слушну і природну. Але з другого боку, се в доказом, як тісно зв'язаний спосіб мислення і думки з економічними відносинами даної суспільности. Кожній історичній добі відповідає певний спосіб мислення. Той спосіб мислення може бути суперечний, може видати ся і дивним способом мислення, розуміню річній другої доби, але все опираєть ся він і відповідає економічним відносинам своєї доби і ними оправдуєть ся

машиновий промисл, що зіпхнув колишнього робітника до становища простого слуги машини, той самий промисл зіпхнув і капіталісту до ролі пятого колеса у возі. На се ясно вказують акційні товариства і такі економічні інституції як картелі^{*)}, трости і т. п. Акції і облігації,

^{*)} Ті новочасні економічні інституції були впливом, з одного боку, що-раз більшої концентрації капіталів, конечної при нинішній вільній конкуренції — сій першій вимозі розвитку капіталістичної господарки, а з другого — наслідком що-раз сильнішої потреби регуляції продукції. Та, якіж наслідки вийшли з сего для поодиноких капіталістів? "Метаморфоза картелів вменшила значіне поодинокого капіталісти. Повний надії вступив він на много обіцяючу дорогу коаліції; як-же багато змінило ся від того часу? Пропала його самостійність і незалежність! Його підприємство, се тільки філія картельової спілки, котра що-раз тіснійше і тіснійше привязує його до себе, зливає його інтереси з інтересами решти спільників, а від журби про них його звільняє. Ціле військо урядників під командою директоріяту веде тепер процес продукції і заряджує капіталом підприємства, в котрім потонуло, по утраті всякої індивідуальної ціхи, і його підприємство. Оден живчик бє в тисячних сполученях обєднаної господарки; одна сила уділяєть ся цілій машинерії, оден приказ порушає величезну масу капіталів, які витворила невпинна праця. І поодинокий підприємець є вже тепер урядником або пенсіонарем картелю. Він не є вже протагоністом на економічній сцені : він мусить скинути котурн і маску і вдоволити ся тим, що може вступити до хору, котрого руки супроводять акцію, але єї не рішають." (Schoenlank: Die Kartelle. Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik, herausgegeben von Dr. H. Braun 3 Bd., 1890, стор. 513.) А які наслідки з картелів для суспільної господарки взагалі? "Не дасть ся заперечити, що картельовий рух в многих точках стикаєть ся з

то є титули власности, переходять з рук до рук без яких небудь наслідків для підприємства і змінюють не раз на біржі в протягу одного дня кількох властителів. Капіталісти стають уже цілком звичайними паразитами суспільности. їх ціла діяльність зводиться вже лише до чим раз більшого загарбування капіталів...

Колись, як феодалні рицарі мешкали ще серед своїх підданих і васалів і займалися в часі спокою судівництвом, а в часі нападів чужих ішли боронити границі краю, колись ті рицарі були клясою позитивною і потрібною. Але з часом, як в краю настав деякий спокій, а міста підсилилися вже настільки, що самі могли себе боронити, тоді рицарство втратило вже свій колишній позитивний характер.

Воно

і

соціалізмом, а властиво, підготовляє терен для соціалізму. Просвічені підприємці вповні свідомі того, що ідемо на зустріч соціалізму а властиво, що вже майже належимо до него, бо нинішня суспільність не є вже атомістичною, вона спочиває радше на основі спільного заряду і то вже не в розумінню капіталістичнім. Се вже не є капіталізм, коли промислові установи, для одноцільної господарки стоять під спільною управою і коли ціла галузь промислу являється вже як одна зложена цілість; хиба тоді було би се капіталістичним підприємством, колиби якийсь капітал, в цілях визиску і без огляду на дотеперішній стан поодиноких підприємств і на добро занятих при них висших і низших праць людських, закупив цілу галузь промислу на приватну власність і обняв в одиноке посідане". (A. Steinmann-Bucher: *Wesen und Bedeutung der gewerblichen Kartelle.. — Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*. 1891, XV Jahrg. II Heft, ст. 183).

покинуло своїх підданих і почало громадити ся на королівських і князівських дворах, почало віддаляти ся від суспільности, аж в кінці відчужило ся від неї і стало остаточно єї паразитом. Отже — зникло. Так само маєть ся річ і з нинішною клясою буржуазийною. В своїм часі відограла і вона важну роль в культурнім розвитку суспільности. Сконцентрувала давні, слабі продуктивні сили і розвинула їх до такої незвичайної висоти, яку нині й бачимо. Але, скоро довела їх до такої незвичайної висоти — стала вже непотрібною, а що більше, як се вже ми і бачили — і шкідливою. Опираючи свою екзистенцію на приватній власности, стала ся запорою в дальшій культурнім розвитку суспільности. Тож так, як колись феодална шляхта, скоро перестала бути пожиточною для суспільности і відчужила ся від неї — зійшла з лиця сего світа, так само і буржуазія, скоро стала безужиточною, чужою і шкідливою для нинішної суспільности, так само і вона остаточно мусить зійти з лиця сего світа... Є се лише питанєм часу, так само, як питанєм часу було се в минулім століттю і для феодалної шляхти. Але з поділу суспільности на кляси, витворила ся, як звісно, держава. Отже, з упадком кляс — упадає і держава. З хвилею, як устав поділ суспільности на кляси, як устав можливість існування такої кляси, котра свою екзистенцію опирала би на визиску другої кляси, з тою хвилею, держава як держава — як організація

економічно пануючої класи, витворена в цілях заповнення тій класі її становища і спокійного визиску працюючих клас — стає анахронізмом. Скоро зі знесенем класових антагонізмів, класового пановання і безоглядної, при нинішній анархії продукції, боротьби одиниць за існуванє, зникнуть і ті впливаючі з них усякі злочинства і колізії, — тоді і інституція, призначена держати певний "лад" в тій боротьбі всіх проти всіх — держава, тратить цілком рацію свого існування. Її перший виступ, в котрім вона дійсно представить ся як правдивий репрезентант усеї суспільности, коли перейме, в імени суспільности, на державну власність, усі продукційні засоби, буде zarazом і її останнім виступом. Що раз менше і менше буде тоді потреба втручувати ся державній влади в суспільні відносини, і держава, не маючи вже сего, що покликала її до життя, що могло давати їй рацію існування, поволи замре, загине... Зате на її місце виступить нова суспільна інституція, з цілком відмінним характером, з далеко більшою територіяльною розтяглістю, що сягати буде далеко поза границі нинішніх національних держав, отже інституція не національна, а інтернаціональна — міжнародна, — інституція, котрої завданєм буде не панованє над людьми, а міжнародне веденє продукції — панованє над річами. Застановім ся над тим ближше.

Інтернаціональна інституція! — Чому се так, чому як-раз інтернаціональна? Се одно. А друге: як може відбити ся се на нинішних націях, як економічних і політичних одиницях, а також, який вплив може зробити се на саму національну ідею, котра ворухить ще так нинішну суспільність і так розпалює уми? Адже не можливо, щоби при витворюванню такої інтернаціональної інституції, що обіймала би собою всі нації, збивала би немов їх усі разом до купи, а при завмиранню нинішних національних держав, котрі так сприяють виріжнюванню одної нації від другої і підтримують національні відрубності — неможливо, щоби і нації і само по-няте національносте лишили ся такими, якими вони нині представляють ся, непорушеними, щоб і вони не підпали якимсь змінам. Які ж ті можливі зміни?

Пічнім від сего другого питання. Що дало початок національній ідеї? Хто був її двигачем? Як, взагалі, витворювали ся нинішні нації?

Як вже сказано перше, національна ідея, в сути річи, ідея буржуазийна. Буржуазія і народність, то плід, що виріс на однім! і тім самім ґрунті, розвиток одної впливав на другу і на відворот, а роля, яку відогравала національна ідея, відповідає ролі, яку відогравала буржуазія. Тому вже при самім перетворювані) давних феодальних держав в держави буржуазийні заходила зміна не лише що до правно-політичного устрою

держав, але і що до їх територіальної розтяг-лості. Національна держава, се характеристичне знамя новочасних, буржуазійних держав.

Характеристичним знаменем феодалізму — противно тому як тепер — було розбите нинішніх націй на кілька політичних, майже в нічім незалежних від себе, політичних організмів — політичний партикуляризм. Вправді від часу до часу єднують ся такі поодинокі політичні організми з собою і творять нераз досить великі держави, прим, держави: велико-франконська, "німецька", австрійська, "польська", російська. Але ті держави цілком не носять на собі характеру національного, а й самий звязок тих поодиноких політичних дрібнот є дуже слабкий. Ті держави були викликані не внутрішніми потребами, вони не були безпосереднім впливом самого внутрішнього життя поодиноких провінцій, що складали ся на таку державу, а лише впливом — зовнішніх причин, наслідком потреби спільної оборони перед нападами чужих кочових племен. Коли поконали їх, чи відперли, розривав ся той узол, що єднав поодинокі території в одну відпорну силу, і партикуляризм виступав знова на верх. Так прим. велико-франконська держава витворила ся наслідком безнастанної погрози еспанських Арабів з одного боку, а з другого — наслідком безнастанних нападів Норман, Гунів і безнастанного напору Славян. З їх поконанєм — франконська держава

розпадається ся. Під напором Угрів сполучується опісля східна частина давньої франконської держави в державу німецьку. З поконанєм Угрів розпадається ся і німецька держава. Пізнійші напади турецької сили витворили на Заході — австрійську державу, на Півночі — польську, а з відірванєм від Польщі, найбільше виставленої на ті напади, України — державу російську. З упадком турецької сили розривається той звязок, що лучив поодинокі провінції в два великі політичні організми — австрійський і російський і ті обі держави вступають також в розкладову фазу. Тільки ж — на Заході між тим розвинув ся капіталізм, що посуваючи ся на Схід, заціпив ся і в тих двох державах. Отже і заходить уже ту певна різниця що до характеру сего розкладового процесу Австрії і Росії. Коли на Заході давні держави розпадали ся на провінції, то ту під впливом капіталізму і народин, завдяки власне сему капіталізмowi — націй, розкладовий процес прибирає вже характер не вузко-провінціональний а — національний.

Ті всі політичні конгломерати різних племен, звязані лише одним інтересом, викликаним із вні, в своїм нутрі, помимо того, розпарцельовані були дальше на дрібні частини, політично відрубні, і жили собі своїм відрубним житєм, майже нічим не звязані з собою. Одну політичну цілість представляли вони лише на вні. В нутрі, кожда осада чи місто чи остаточно

провінція, продукуючи сама все, чого вимагали потреби мешканців, цілком собі вистарчаючи, становили кожде для себе економічну одиницю, незалежну від решти світа. І тій-то відрубності економічній, відповідала відрубність політична, політичний партикуляризм.

Розумієть ся, при таких стані річий, не могло бути бесіди про якусь національну єдність і національну мову. Противно, таке розкавалковане племен на різні відрубні економічні і політичні одиниці, було як-раз відповідним ґрунтом, на котрім могли витворювати ся різні діалекти, які чим-раз більше віддаляли ся від себе, так, що колись, зразу цілком майже і подібні до себе, змогли пізшійше дати ґрунт новим, вже цілком відрубним, самостійним мовам національним. Національна ідея, національна єдність і національна мова почали витворювати ся доперва пізшійше. Стало ся се тоді, коли міста взяли верх над селом, а більша продуктивність праці, з розвитком техніки, розширила круг інтересів міщанської кляси далеко поза родинні міста і найблизшу околицю.

Зразу і самі міста становили ще окрему, відмежовану від решти світа рогачками і цлами, замкнену в собі економічну одиницю. Як в селах так і в початковій добі розвитку міст, круг економічних інтересів обмежував ся лише на територію обняту самою міською громадою. Ту, по містах, на таке тісне відмежовуванє впливало ще і обмежуванє самої продукції ріжними

цеховими приписами. Але се довго не тривало. Збільшена продуктивність праці викликана новими технічними улішпєнями і новими видайнішшми продукційними методами, як мануфактура, а дальше, відкрите величезних золотодайних заморських ринків, почали поволи розсаджувати ті цехові обмежена, а круг інтересів міщан почали розширяти на що-раз дальші і дальші території. Обіг товарів і виміна прибирають чим-раз ширші розміри — на світову арену виступає нова кляса великих купців, що своїм оком обіймає вже далекі-далекі виднокруги. — Давне заскаралупльоване міщан в тіснім кружку комуни починає зникати. З'являєть ся потреба якоїсь ширшої економічної території, з відповідною одноцільною організацією політичною, опертою вже на ґрунті сих нових економічних інтересів... І от на такім доперва ґрунті і починає прозябати національна ідея, думки про національну єдність. Поняте вітччини розширяєте ся. Та вітччина, що колись-то, при давній, примітивній, натуральній господарці, при котрій кожде газдівство вповні собі вистарчало, було рівночасно і продуцентом і консументом — ограничала ся на вітцівську хату, вітцівське обійсте; вітччина, що з розширенєм поділу праці в самій громад, а ще дальше, на село і місто — розширила ся вже на цілу громаду чи сільську чи міську, — та вітччина, тепер, коли місто взяло верх над селом, а круг інтересів міщанства, з розвитком техніки, почав що-раз

більше розширювати ся і простягати ся на чимраз дальші території, та колишня вузька вітчизна розширяєть ся тепер далеко поза міста і поодинокі провінції і обіймає вже широку і велику територію, замешкалу людністю, зближеною до себе спільними звичаями, одежею, говором і т. п.

Рівночасно починає витворювати ся спільна національна мова. Бесіда міщан стає бесідою купців і учених, випихає з письма інтернаціональний церковний язык і сама починає виступати яко спільна цілій нації мова — мова національна. Ріжниць діалектичні затирають ся. — Рівночасно починає витворювати ся і національна література, національна штука...

Нові економічні потреби домагають ся тепер відповідної організації політичної, о новій територіяльній розтягlosti. І цікаве бачимо явище. Ціла вязанка до-недавна цілком чужих собі міст, а дальше і провінції, до-тепер незалежні, з ріжними законами і формами правління, з найріжнороднішими цловими системами — зливають ся в оден нарід, в одну національну державу, з одним урядом на горі, одним для цілої нації законодавством, обваровані одним національним цловим кордоном, оперті на одній оружній силі, і то силі; до котрої втягаєть ся вже не оден стан, не одна кляса а — ціла нація... Повстає новий тип держав, новочасна держава, буржуазийна, держава — національна.

Національна держава, зорганізоване нації в

одну політичну єдність, чим даліше, з розвитком капіталістичної продукції, стає вже желізною конечністю. Давнійше, кожде село, а опісля місто і провінція, коли продукували все у себе, в дома, становили відрубну, замкнену в собі і вистарчаючу собі економічну одиницю, отже і уможливляли політичний партикуляризм. Але тепер, коли з розвитком господарки капіталістичної продукція починає що-раз більше спеціалізувати ся, а поодинокі галузи продукції централізувати ся лише в певних місцевостях, як прим, продукція вугля в одній місцевості, желіза в другій, вовни — знова в иншій, в иншій знова збіжа, цукру і т. д., тепер, при такій спеціалізації продукції, а рівночасно залежности одної провінції від другої, давна економічна і політична незалежність міст, чи провінцій, є вже неможливою річею. Ніякий із тих промислових центрів не міг би існувати, хочби й як короткий час, коли зірвав би той взаїмний звязок з другими центрами. Отже і тій-то взаїмній залежности, єдності економічній, мусить відповідати єдність політична.

Як звісно, ще не всі європейські нації зорганізували ся в національні держави. Маємо ще такі прим. держави як Австрія і Росія, — держави не національні, зложені з ріжних націй, Але і знаємо, чого вони були наслідком. Та й знаємо, що і вони находять ся вже в розкладовій фазі. В Австрії, ся справа стала вже основною всеї внутрішньої австрійської політики, в

Росії — лише завдяки абсолютистичній формі правління, а почасти не так ще розвиненому, як прим, в Австрії, капіталізови, еманципацийна боротьба націй, що входять до неї, не могла проявити ся в яркішій формі. Але ту, як і там, основою тої політичної еманципації є і буде — капіталізм, а її висловником — буржуазія. В Австрії — є се еманципацийна боротьба "славянської" буржуазії з під визиску капіталу німецького, в Росії — боротьба "великоруської" буржуазії з під переваги капіталу польського, а дальше, що мусить наступити і то вже незадовго — еманципацийна боротьба української буржуазії з під визиску і переваги капіталу польського і "великоруського"*)

*) Що до еманципацийної боротьби "великоруської" буржуазії з під економічної переваги буржуазії польської — спеціально, то ту ся справа на разі сильно затемнюєть ся "великоруським" урядом, котрий ідентифікують звичайно з "великоруською" нацією. Через те може видати ся неможливим а навіть і абсурдним таке твердження, що сю еманципацийну боротьбу прийдесть ся перевести не гнобленій нації польській, а "пануючій" нації "великоруській", не польській буржуазії від "великоруської", а на відворот — "великоруській" від польської. Дальше, сю еманципацийну боротьбу затемнює також і боротьба польської буржуазії найзавзятійша в цілій Росії, проти російського абсолютизму, сконцентрованого в нинішній пануючій династії походження «великоруського». В кінці, затемнює сю справу, і то може найсильніше, нинішня русифікаційна політика російського правительства і бруталне гноблене католицизму в "Королівстві польським". Се викликає, цілком слушно, серед польської суспільности велике огірчене і сильні протести. І се огірчене проявляєть ся нераз в такій острій

Так отже капіталістична господарка знищила
давний середновічний політичний

формі, що дійсно може видавати ся, особливо за границею Росії, немов би справді польська суспільність бажала відірвати ся від Росії. Але се може так видавати ся лише тому, що про той революційний рух судить ся не після його внутрішних мотивів, а після зовнішних, хвилевих його проявів. Однак се огірчене і протести і взагалі цілий революційний рух польської суспільности в Росії має свій головний корінь не в якихсь політичних замірах сепаратистичних, і звернений він, в ґрунті річи, не проти нинішньої політичної єдности Росії, а — проти нинішнього російського абсолютизму і його русифікаційної політики. Ту, в тім російським абсолютизмі і в його русифікаційній політиці лежить головний корінь нинішнього революційного руху польської суспільности в Росії. — Тож і в міру сего, як російське правительство пересвідчить ся остаточно, що його русифікаційна політика не то що не доводить до ціли, але противно, віддаляє лише від него польську суспільність, і в наслідок сего пічне що-раз слабше застосовувати єї до неї, — в міру сего, буде прояснювати ся також що-раз більше і характер революційного руху польської суспільности. А з виборенєм конституції в Росії, коли вже цілком упаде ся русифікаційна політика і гноблене католицизму, а з тим і те сильне роздратоване польської суспільности, котре ще так затемнює нині фактичний стан річий в Росії; коли польська суспільність добуде ще, на рівні з другими народностями, що замешкують Росію, і політичну свободу, — тоді виявить ся вже цілком ясно характер того руху. Тоді і наступить політика — не така, о якій снить ся нині галицьким "москальоїдам", і звернеть ся вона в напрямі не таким, в яким вони бажали би єї впхнути, а в напрямі, який відповідати буде фактичному станови річий в Росії, в напрямі — який вкажуть польській суспільности в Росії економічні

партикуляризм і створила тай й тепер ще творить нові політичні організми — національні держави. Але ті держави, хоч зразу були сильним товчком в економічнім і культурнім розвитку європейської суспільности, то на певнім степені розвитку продуктивних сил, стають уже запорою в її дальшій культурнім розвитку. Капіталістична продукція преостаточно з що-раз більшою силою вже до иншої єдності, не національної, котру колись сама покликала до життя, а єдності вишого ряду — інтернаціональної, міжнародної.

При незвичайнім розвитку нинішних продуктивних сил консумція внутрішнього ринку є вже надто слаба і внутрішній ринок уже не вистарчав. Держави мусять оглядати ся за що-раз-то новими ринками — заграничними. Супроти сеї конечности внутрішній ринок починає тратити свою дотеперішну вагу. Але здобуванє нових ринків не відбуваєть ся в так скорім темпі, як іде розвиток продуктивних сил. Що більше, користуванє ними можливе лише до певного часу. Колись цілий Схід був для Заходу великим ринком. Та був ним не довго. Схід уцивілізував ся під впливом Заходу на образ і подобиє Заходу і завів у себе свій власний великий промисл, який в міру розвитку, сам почав шукати за новими ринками і сам почав

інтереси і культурні потреби Польщі. А ті потреби і інтереси російської Польщі

· домагати ся будуть не відірвання Польщі від Росії, а противно — задержання Польщі при Росії, — задержання взагалі нинішньої політичної одноцілості Росії

конкурувати з Заходом. А ще перед тим, поки західний промисл пробрав ся на Схід — кинув ся він був на далекі заморські краї. Але і ту не чого иншого діждав ся. По певнім часі ті заморські кольонії, подібно як Схід — відірвали ся від метрополії. Вже з кінцем минулого віку відірвала ся від Англії північна Америка (З'єдинені Держави). В нинішнім віці стало ся те саме в середній і полудневій Америці — з еспанськими кольоніями, що зорганізували ся аж в 17 відрубні, независимі держави. За ними пішла Бразилія. В Африці, помимо сильного опору Англії, повстали і тепер ще повстають нові незалежні республіки. Таку саму тенденцію бачимо і у решти англійських кольоній — в Канаді і в Австралії, а в кінці і в Індіях... Європейські держави старають ся тепер хоч в части покрити ті страти і кидають ся на решту ще не здобутих територій в Африці і в Азії. Але, чи ж ті евентуальні кольонії мали би бути якимось виїмком від того загально обовязуючого нині всі краї закону, що наказує кождому краєви, в котрім капіталізм дійшов уже до певної степені розвитку, покласти доконечно для забезпеченя його дальшого розвитку державно-політичні границі? Чи ж з поступом цивілізації і імміграції, не зродять ся там також такі самі сепаратистичні тенденції, які бачимо у решти кольоній? Щож виходить із сего? —

Конечність нових

ринків, викликана незвичайним розвитком продуктивних сил, з одного боку, а з другого — рівночасне утрачуване ринків старих, при надто повільнім здобуванню на їх місце нових ринків, — викликає хронічний інтернаціональний надмір продукції, а з тим інтернаціональне банкруцтво — банкруцтво на цілій лінії... Вся цивілізована суспільність починає дусити ся в своїм власнім надмірі, продукційні засоби і самі продукти що-раз більше марнують ся — неужиті, а маси робітників, також не ужиті — нидіють марно. Гіперпродукція на цілій лінії —багатства, котре лежить мертве, і — нужди, на котру нема при нинішніх відносінах ніякої заради... І от, в чім і лежить та нагляча конечність введення в жите нової інтернаціональної інституції, котрої завданєм було би інтернаціональне веденє і регульованє продукції.

До сего пре ще одно: взаїмна економічна залежість усіх новочасних держав, помимо їх політичних відрубностей. Ніяка держава не є вже нині вповні відрубною незалежною економічною територією. В наших очах відбуваєть ся транслюкація міжнародного промислу: фабрики скуплюють ся поволи в краях, де добувають ся сирі матеріали, як прим. бавовна, котра що-раз більше починав перероблювати ся в Індіях і в північній Америці. Звідси розходить ся, вона по цілім: світі і що-раз більше починає підривати бавовняний промисл Англії, котра

до-недавна держала в своїх руках монополь сеї галузи продукції. Відзивають ся голоси, щоби англійські бавовняні фабриканти перенесли свої машини до Америки і там перероблювали бавовну. Через те відпали би їм кошти транспорту і зміцніла би їх конкурентийна сила. — В часі горожанської війни З'єдинених Держав північної Америки (1861—65 pp.), прийшов, в наслідок перерви продукції бавовни в полудневих (невільничих) державах, звісний великий бавовняний крах у Франції і в Англії. Цілі маси французьких і англійських ткачів опинили ся тоді нараз на бруку. Але рівночасно се причинило ся до управи бавовни в Єгипті, а то знова — зруйнувало феллагів, і фінанси Єгипти дістали ся в жертву Ротшильдам і комп. — А вже найяркійше, найнагляднійше виступає та взаїмна економічна зависимість усеї цивілізованої суспільности — в продукції збіжа, в сім першім основнім товарі людської екзистенції взагалі. Продукція збіжа Америки, Індії і Австралії просто знищила європейську продукцію збіжа. Європа стоїть перед такою альтернативою, що або закинути їй у себе продукцію збіжа, або замкнути ся цловим кордоном перед заморським збіжем. Ся друга евентуальність є однак неможливою. Се викликало би такий, голод серед найширших кругів суспільности, такий крах і банкруцтво європейського промислу, що перед ними всі дотеперішні голоди і крахи показали би ся дитячою забавкою,

Так отже до хронічного інтернаціонального надміру продукції долучається ще що-раз більша і більша взаємна економічна залежність нинішніх держав. І ті два чинники домагаються що-раз острійше інтернаціональної, міжнародної організації і регуляції продукції, на місце нинішньої анархії продукції і нинішніх національних держав.

Але при тій що-раз-то зростаючій залежності а в кінці економічній єдності всієї людської суспільності мусить остаточно витворити ся також і нова, висша єдність роду людського — інтернаціональна, котра запанує над нинішньою єдністю національною.

Се все не є жадною утопією. Вже нині бачимо симптоми, що вказують на ту будучу висшу організацію людської суспільности. Держави починають що-раз більше лучити ся з собою, на разі в формі торговельних трактатів, в що-раз більші економічні одиниці, що стало ся такою житевою конечністю, що порушенє тих звязків загрожує безнастанно міжнародною війною... З другого боку, інституції економічні приватні, до-тепер національні, починають лучити ся в інституції інтернаціональні, — національні дотепер картелі, зливають ся в інтернаціональні картелі. — Рівнобіжно з тим інтернаціональним полагоджуванєм справ економічних відбуваєть також і інтернаціональне полагоджуванє справ,

що входять в сферу духову — в дорозі інтернаціональних з'їздів, конгресів і т. д. — Нинішня цивілізована суспільність стоїть на переломі двох культур — капіталістичної і соціалістичної. Вислів сего перелому — класова боротьба пролетаріату з буржуазією. До тої денационалізації економічної і культурної долучається ще і скріплює її — інтернаціональна боротьба пролетаріату з інтернаціональним гнетом капіталізму і його представником буржуазією.

В кінці і самі нації денационалізують ся. Національні признаки, що характеризували дотепер націю- і відрізняли одну націю від другої, що-раз більше починають затирати ся і ціла цивілізована суспільність що-раз більше починає асимілювати ся, зливати ся в оден антропологічно-культурний тип. Головна підстава національної відрубності — спільне походження, нині, після тих всяких вандрівок племен, після тої безнастанної кровосумішки одних племен з другими, а при так улежшеній нині комунікації, при котрій так улекшене переселюване з місця на місце, з одного краю до другого цілих мас цивілізованої людности, — та головна підстава національної відрубності нині вже не існує. Покликувати ся на її, як на характеристику нації, не має вже нині найменшого сенсу. Хтож може сказати напевно про себе, яка в нім кров пливе? Що за різнородність в зрості і будові організму поодиноких членів

нації! Яка різнобарвність тіла, очий, волосся! — різниці, яких не подибуємо ніде у тих суспільностях, котрі, як прим. "варварські" і "півдикі", не підпали ще кровосумішці з іншими племенами, котрих дійсно лучить спільне походження і на котрім-то спільнім походженю оперла ся їх ціла економічна і суспільна організація, в формі т. зв. родового устрою.

Подібно маєть ся річ і з іншими характеристичними національними ознаками. Національні звичаї що-раз більше, з культурним розвитком нації, уступають місце звичаям інтернаціональним — цивілізованого світа. Так само і національний стрій... Одна ще кляса задержала якось в більшій мірі ті національні признаки — мужики. Мужики, як кляса осіла, нерухлива, далека від культурних центрів, змогли якось довше задержати у себе ті національні "святощі", хоч і тут, помимо того, ті "святощі" починають вже що-раз більше затрачувати ся. Всі ж інші кляси потратили вже їх цілком, прийняли нові, відповіднійші новим потребам — інтернаціональні. Та, знова, мужики доживають уже свої останні дні... отже з ними і ті національні святощі.

Лишаєть ся ще національна мова. Справді, національна мова то ще майже одинока характеристична признака національної відрубности. Але, чи ж і ту не подибуємо вже певних симптомів, що вказують на те, що остаточно і вона буде мусіла уступити місце якійсь одній інтернаціональній мові? Нині, при боротьбі

поодиноких націй за політичну незалежність від других націй і при напружених політичних відносинах між самими державними націями, витворюване якоїсь інтернаціональної мови є ще сильно утруднене. Той політичний антагонізм, що піддержує антагонізм національний, піддержує також і існуванє національних мов. Через те і користуванє інтернаціональними здобутками новочасної культури, о скілько се залежить від мови як засобу, можливе лише через виучуванє мов чужих. Знанє кількох чужих мов уважаєть ся тому також за першу вимогу до титулу "інтелігентного" чоловіка. Але, чи така конечність вибивати ся з тісних рамок національної мови і що-раз більше набиранє ваги мов чужих не ослабляє ваги мови національної? Та чи з другого боку, таке виучуванє чужих мов не утруднює будь-що-будь кождому користати вповні зі здобутків нинішньої світової культури? — Перед кількома роками оголошено т. зв. volapük. Ся мова, як витвір штучний, цілком природно, не приняла ся. Але чиж сам факт, сама поява такої інтернаціональної мови — чиж се вже не знак часу?

Політичні боротьби, що підтримують національні мови, а що більше, підтримують і національний фанатизм, не дозволяють на те, щоби поодинокі нації згодили ся вже нині на якусь із нинішних живих мов, як на спільну мову усім націям. Але з хвилею, як устануть ті політичні боротьби, як упадуть політичні

границі поодиноких націй, як взагалі устане національний антагонізм — при чим раз більшій економічній залежності і культурних взаєминах цивілізованої суспільності, а далі, як зникне і та осіла, нерухлива кляса мужиків, котра все ще є немов живим свідомством існування націй взагалі а національної мови — спеціально, — при тих так улекшених нині, а все що-раз більше улекшуваних засобах комунікаційних, при безперестаннім переселюванню цілих мас людности з місця на місце, при безнастаннім змішуванню націй і стиранні національних мов, — чи можливо, щоби змогли на все вдержати ся нинішні національні мови? Чи не є се цілком природним і конечним, що з того перемішування націй і національних мов мусить остаточно витворити ся, коли не якась уже нова інтернаціональна мова, то принаймій, одна з теперішніх мов, по певнім змодифікованню і всякненню в себе форм чи зворотів та слів мов інших — видвигнеть ся сама на інтернаціональну мову?

Були колись часи релігійного фанатизму — пройшли, по нім наступили часи фанатизму національного. Але як релігія, стративши під впливом науки свою внутрішню вартість, уступила місце новій "релігії" — науці, і придержується нині лише в своїй зверхній формі — лише завдяки своїй історичній традиції, перейшла в простий формальний звичай — що і так чим-раз більше починає залишати ся, задержала ся як яка історична пам'ятка — котру

і так що-раз більше починаєть ся забувати, — так і національні мови, колись, уступаючи місце мові інтернаціональній, поволи звужувати ся будуть до мови домашньої, яка в відношенню до інтернаціональної мови стояти буде як прим. діалекти до мови національної, аж в кінці, зійшовши до милих хоч і без жадної практичної вартости памяток минувшини, залишать ся, а остаточно — просто таки і забудуть ся...

XII

Кінчу. Матеріяльна руїна, економічний упадок, розпад "основи руської нації" в Галичині — мужиків, їх еміграція, причини сеї еміграції — от і тло, на котрім прийшло ся мені зобразити стан суспільно-економічних і політичних відносин серед української суспільности — в теперішній порі, ґрунт, на котрий прийшло ся мені оперти ся в визначені) головної витичної лінії розвитку тих відносин — на будуче. Відслоняючи будучність, яка жде українську націю, бажав я вирвати українську суспільність з тої безрадности і апатії, в яку вона тепер попала, — а розсліджуючи теперішній стан суспільних, економічних і політичних відносин, серед яких приходить ся їй жити, і вказуючи на дорогу, по котрій піде дальший розвиток тих відносин, вказати їй і ясну мету єї загальній всеукраїнській роботі і покласти нову основу, новим, відповідаючим тій меті, програмам єї найближшої практичної роботи.

Коли я застановляв ся над матеріальною руїною
мужицької кляси в Галичині і над таким сумним
проявом єї житя, як еміграція, квестія будучности
української нації насувала ся мені впросім сама під
руку. Матеріальна руїна мужицької кляси, є, як се я
старав ся виказати, явищем цілком природним і
конечним. Мужик, ставши членом новочасної
капіталістичної держави, звязаний тисячними
вузлами з круговоротом товарової, грошевої,
капіталістичної продукції, змушений рад-не-рад
перемінити свою давну господарку натуральну,
господарку на власні потреби, на господарку
товарову, господарку для ринку, підпадаючи
безнастанно на тім світовім ринку конкуренційній
боротьбі з великою господаркою — мусить упасти;
мусить і кинути ту землю, що його до-тепер живила і
остаточно — оглянути ся за новими засобами до
житя... Розумієть ся — не в селі. Ту вже їх не знайде.
Давне число рук, потрібне до управи "панських"
ланів, на котрих перше міг був собі дещо заробити на
прожиток, тепер заступили вже машини. І лише мала,
дуже мала частина тої голодної маси
спролетаризованих мужиків зможе ще знайти ту для
себе заробіток... Але і в місті ні. Хоч центром усього
новочасного житя і є місто, з його великим
фабричним промислом, то є ним — не в нас, в
Галичині. Правда, капіталізм станув уже досить
сильною ногою в Галичині, зруйнував давну
середновічну господарку, так сільську як і

міську, але не витворив в краю фабричного промислу - того великанського товчка, що подихає все вперед, а тим самим і не зродив тих великих фабричних міст, що змогли би прийняти до себе сю бездомну масу сільських пролетарів, Замість власної, краєвої фабричної продукції, дав нам чужі, заграничні продукти. Галичина — то не якийсь самостійний політичний організм з власною політичною адміністрацією, котрою можна би підперти краєвий промисл і охоронити його перед чужою заграничною конкуренцією. Галичина, се лише "коронний край" Австрії. Зв'язана в оден політичний організм з Австрією, де промисл в її західній частині а особливо в Відні, дійшов уже до великих розмірів, не в силі вона, в наслідок пануючого нині в Австрії політичного централізму, покласти такої там, щоби змогла здержати нею могучу хвилю надмірної продукції віденських фабрик, а через те, не забезпечена перед її сильними ударами, не в силі розвинути і у себе свого власного промислу і видвигнути галицькі міста на великі промислові, фабричні центри; отже і не в силі дати захист і тим вивласненим, викиненим брутальною силою капіталізму, з прадідної землі — мужикам, змушеним шукати хліба поза межами села. Тож де їм діти ся? — Село їх прогнало а місто не приймає... Мужик втікає з краю. Коли однак приглядав ся я внутрішнім політичним відносинам Австрії, через котрі і спараліжована вся продуктивна сила, і взагалі ціле

економічне і культурне життя Галичини, прийшлося мені ствердити, що остаточно і сама Австрія знаходить ся в не дуже-то завиднім стані. Нерівномірний економічний розвиток поодиноких австрійських провінцій викликав серед австрійської суспільности сильні розбіжні тенденції, пхнув австрійську державу на похилу дорогу неминучого упадку... З хвилиною, як капіталізм став пануючим в Австрії, а економічний добробут, як і взагалі культурний розвиток її поодиноких провінцій, почав тісно вязати ся з політичною автономією тих провінцій — Австрія втратила рацію свого існування. З настанням конституції в Росії прийде і її остаточно упадок, "розбір"... Так виступають тут вже дві держави: австрійська і російська, — держави, між котрими і поділений — український народ. Такі важні політичні події не можуть не вплинути; і на його судьбу... Якаж та судьба? От, се власне і стараюсь я тут представити. Оскільки се мені вдало ся, нехай уже судить хто хоче. Тут ще зазначу лише одно, що в цілій тій справі стараюсь я — і се міг кождий доглянути — стояти на становищі можливо найоб'єктивнішій, на становищі безсторонного обсерватора. Маючи перед собою прості факти стараюсь я лише злучити їх в певний причиново-логічний зв'язок і вивести з них остаточно (оскільки се нині можливо) консеквенції.

Лишається мені тепер, на кінець, подати ще в кількох словах, як на мою думку, коли маєть ся

перед очима все ту сказане, повинна би поставити ся українська суспільність в теперішній хвилі до української справи, якої політики і політичної тактики повинна би ужити тепер з огляду на будучність, що жде українську націю — українська суспільність, а принаймій та її частина, для котрої справа будучности української нації не є байдужною і котра на ту справу так дивить ся, як я се ту виложив.

Ту нема над чим довго розводити ся. Що до російської України, то ту перше діло — виборене конституції в Росії. На се повинна бути звернена передовсім уся сила і енергія. Однак в цілій тій роботі не повинна українська суспільність в Росії відлучувати ся від решти революційної Росії, — разом з усею революційною суспільністю російською повинна вона лучити ся в спільнім все-російським ділі, вся російська суспільність повинна собі в тім допомагати — Але попри боротьбу з російським абсолютизмом, потреба вже тепер почати тій малій горстці свідомих уже Українців будити серед української суспільности в Росії, оскільки се лише можливо, і думки про політичну самостійність України. Та справа і так, скорше чи пізнійше, мусить вийти на дневний порядок, але чим скорше та думка прийметь ся серед української суспільности, тим лекшою буде і боротьба за неї. Се дуже

багато буде залежати від того, як поставить себе Україна в даній хвилі, при вибореню конституції в Росії, в справі, яка зараз стане надневнім порядку — в справі реорганізації внутрішнього устрою Росії. Від становища, яке займуть тоді Українці і від результатів, які вони зможуть тоді добути, будуть саме і залежати лекші чи тяжші умовини дальшої боротьби за політичну самостійність України. Але ту зате, то нове завдане, вимагає вже і нового способу діланя. Уся робота в тім напрямі не повинна ограничати ся до самого лише простого вказуваня на національну відрубність українського народу, — національна відрубність, сама про себе, ту ще не рішає, — але опирати ся повинна передовсім на виводженю на світ і вказуваню на ті суперечности економічні, які заходять між поодинокими територіями в Росії, що витворили ся в наслідок запанованя в Росії капіталізму, а головно, на вказуваню на ті економічні сусперечности, які заходять між Україною та рештою Росії і на наслідки, які виходять із сего для культурного розвитку України. В такій формі повинна вести ся пропаганда думки про політичну самостійність України між українською суспільністю. Тоді і сама національна українська ідея представить ся в іншій світлі в очах кожного Українця і инакше зачне на неї дивити

ся і її розуміти українська суспільність. Українська ідея набере вже тоді якийсь реальний зміст. А тоді і буде вже могла перейти зі сфери сальонових розмов в сферу поважних і серйозних дискусій... Тож не на національну, а на економічну відрубність треба ту головню вказувати.

Щож до Галичини, то і ту не багато лишаєть ся вже сказати. Вистарчить лише пригадати собі все сказане про неї при кінці розд. V і розд. VI. Все зводить ся там до двох річий: до боротьби з нинішнім австрійським централізмом і до зміни виборчої ординації до сойму і до парляменту. Отже передовсім треба розпочати антицентралістичну політику і задля того підпирати всі ті австрійські народности, що вже розпочали таку антицентралістичну політику, а друге: треба взяти ся з цілою енергією за справу реформи нинішних виборчих ординацій до сойму і до парляменту в напрямі загальних і безпосередних виборів.

От се ті дві справи, котрі повинні стояти, на тепер, між першими точками практичної політичної програми української суспільности в Галичині — "Русинів"; се також і ті точки, на котрі повинна спирати ся і спільна політична акція галицьких Українців з Поляками, — з тими, для котрих нинішній австрійський централізм і нинішні виборчі ординації стали також справами, котрі вони мусять поборювати, — ті Поляки се: дрібна сільська і міська польська

буржуазія і польські робітники, — і тих Українців, для котрих справа будучности української нації взагалі, а галицької а зглядно австрійської України спеціально, не є байдужною. Розумієть ся, сеї спільної політичної акції "Русинів" із польською буржуазією і польськими робітниками не треба уважати зараз, як якийсь завдаток на згоду, що, мовляв, колись обняти має оба "братні" народи, цілі нації українську і польську, в їх взаємних відносинах. Не треба забувати, що економічний розвиток Галичини веде не до згоди між Українцями і Поляками, а як-раз противно, до великої і то що-раз більше зростаючої незгоди (див. кінець VII. розд.), до боротьби, що під оглядом політичним уже і репер висловила ся попри инше, в жаданю, — поділу Галичини під оглядом політично-адміністративним, на дві національні частини — українську і польську. Та, ся боротьба, в будучности — правда, не так то й дуже далекій між Українцями; і Поляками, не повинна тепер здержувати польську буржуазію, т. є польських міщан і хлопів, та польських робітників, лучити ся з "Русинами" в боротьбі з австрійським централізмом і з нинішними виборчими ординаціями до парламенту і до сойму. Адже від упадку централізму і від зміни нинішних виборчих ординації залежить і їх сила, їх перемога над польською шляхтою і їх більше знос-на екзистенція.

Але, хтож се ті "Русини", що підіймуть ся тої боротьби з нинішнім централізмом і з теперішними виборчими ординаціями? Чи москальофіли чи народовці? — Ні одні, ні другі. Ні в одних, ні в других нема сил на те, брак і відповідної відваги, брак і відповідної політичної освіти, Вправді, щодо зміни виборчих ординацій, то з обох сторін поставлено в соймі відповідні внесення, алеж, се не вийшло з їх ініціативи, а впрочім — на самім внесеню майже і іскінчило ся. А се цілком за мало. За тим треба кинути ся з сильною і горячою агітацією на села, — а то вже ні одна ні друга партія не зважила ся зробити. Все скінчило ся на формальнім і льояльнім внесеню в соймі і на кількох надто вже млавих вічах. На більше не стало їм ні відваги, ні сил. — Сю акцію взяла на себе радикальна партія, вся агітація по селах розпочала ся за єї ініціативою і під єї проводом. Вона то зворушила села, вона і почала щораз більше загортати до себе мужиків. І партії москальофільська і народовська почали тратити серед них чим-раз більше на значіню і повазі; а за тим — і на значіню і повазі в краю. І ніяка політична партія в краю і ніяке правительство не бачить уже більше потреби числити ся довше з ними.

Москальофільська партія доживає впрочім і так свої останні дні, — безсильна і немічна вже настільки, що яка небудь саможїйна політична акція з єї сторони стає вже неможливою. Дїле

gros партії — сеж старі, безсильні, здеморалізовані і апатичні попи, — се партія вимираюча... А як від часу до часу і дасть ся ще почути з посеред неї який голос і завважити який рух, то все те таке вже слабе, нужденне і штучне, що навіть не звертає на себе загальнішої уваги. Се останні слабі подриги — умираючого тіла^{*)}... І народовцям не довге пановане. Вже висше було сказано, що народовці, як партія буржуазийна, упали, упали тому, бо не мали відповідної їх буржуазийним змаганням політичної опори. Від часу, як подали ся на сторону знародовщеного попівства, виступають вони вже, не як представники своїх буржуазні них інтересів, а як представники інтересів попівських... Але інтереси попівські, спільні обом частинам попівства — народовській і москальофільській. Отже, боротьба між одною та другою "партією", коли перестала бути боротьбою клясовою, перстала бути і боротьбою політичною. З хвилею, як народовці перейшли на сторону знародовщеного попівства, як інтерес

^{*)} Ознакою тої смертельної агонії в якій находить ся москальофільська патрія, є також і та загальна безнадійність москальофілів щодо "будучности Руси". "Пропала Русь"... подібні вислови, то характеристичне у кожної умираючої а пануючої колись партії чи кляси, що в своїм вузькім партийнім мозгу, не може уявити собі "світ" в іншій виді, як лише в такому, в котрім вона була пануючою, в котрім вона уважала ся загально за "представника" нації, чи взагалі суспільности. З її смертю, здаєть ся їй, що приходить вже кінець і цілому світові.

клясовий згл. становий тої частини попів, оден і той самий з інтересами другої їх частини — москальофільської, з тою хвилею, боротьба між народовцями та москальофілами перестала бути боротьбою політичною і обі партії стратили свій давний політичний характер. Ріжниці, які зістали ще між ними, обмежили ся вже виключно до ріжниць в погляді що-до питання національного, — обі давнійше політичні партії, перемінили ся в партії національні (в вузшій значіню) і боротьба між ними прибрала знова академічний характер: чи український нарід самостійний чи ні? Але — і та боротьба сходить уже з дневного порядку, — москальофільська партія догаряє, ослабла вже на стілько, що не в силі вести дальше боротьбу. Отже і боротьба про національне питанє в нутрі самої української суспільности, тратить уже своє актуальне значінє, стає безпредметовою. А коли так, то і партія народовська, як партія не то вже політична, але хоч би і вузько-національна стає також безпредметовою... Останнє, що могло ще єднати єї в оден окремий табір, що могло їй служити предметом, докола котрого могла вести ся єї партийна боротьба: квестія національної самостійности українського народу, то останнє вже відпадає, сходить з дневного порядку. Отже і народовська партія рівнож мусить зійти з дневного порядку. З кимже бо і бороти ся їй? З москальофілами? — Москальофіли не мають вже сили до боротьби, се партія збанкрутована

фізично і морально. З радикалами? І з ними не можлива боротьба, вони-ж в поглядах національних — також Українці. Народовська партія стає анахронізмом.

Алеж і радикальна партія доживає вже свої дні... Вже висше було сказано (кінець VII розд.), що радикальна партія, то вислів того суспільно-економічного процесу, який відбувається тепер серед мужицької кляси, — процесу, що і розломив до-недавна одноцілу мужицьку клясу на дві кляси — посідаючих, "грунтових" господарів і непосідаючих — робітників. Поки той розлам серед мужицької кляси не виявляв ся ще надто ярко на вні, і мужицька кляса представляла на зверх одну менше-більше клясу з одними, менше-більше спільними інтересами, поти радикальна партія представляла також одну політичну партийну організацію і репрезентувала собою інтереси менше-більше "всеї" мужицької, "хлопської" кляси. Але, коли сей процес розвинув ся до тої степені, що розділ серед мужицької кляси почав що-раз маркантнійше виявляти ся на зверх і що-раз сильнійше почав домагати ся відрубних партийних заступництв інтересів розріжненої кляси, то і що-раз сильнійше почав той розділ відбивати ся і на радикальній партії, — різниці поглядів, що виявляли різниці інтересів розбитої мужицької кляси, почали, в партії що-раз сильнійше з собою стирати ся, аж в кінця і довели партію до розбиття. І партія розпала ся. Повстали нові

партийні політичні організації: національно-демократична і соціально-демократична.

Так якже тепер з огляду на се, з огляду на сю політично-партийну трансформацію української суспільности в Галичині, стоїть справа з ідеєю політичної незалежности українського народу, справа — боротьби за сю ідею?

Перша партія, що ідеал політичної самостійности українського народу поклала за одну з головних цілей своїх змагань, була партія радикальна. Се і не диво, коли зважить ся людей, що належали до тої партії і ті економічні принципи і культурні змагання які вони поклали в основу програми тої партії. Адже здійсненє тих економічних постулатів і культурних ідеалів, неможливе без політичної самостійности України. Алеж та партія упала. Чиж з нею мала би упасти і ідея політичної незалежности України? — Ні. Власне ті нові партийні організації, що повстали на місци розбитої радикальної партії, витворили ся за ініціативою людей, що вийшли з радикальної партії, — вони то і перенесли з собою до тих нових організацій ідею політичної незалежности України і сю ідею поклали між головні, начільні постулати їх політичних змагань. Ідея політичної самостійности українського народу придбала нові круги прихильників: українську-галицьку "інтелігенцію" і український-галицький пролетаріят.

ДОДАТОК

**Листуванє
ЮЛІАНА БАЧИНСЬКОГО
з
МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВОМ**

**з приводу
УКРАЇНИ IRREDENT-И**

Вступна увага до першого видання Листування 1900 р.

Коли я приступав до другого видання "України irredent-и", хотів був відповісти в "Переднім слові" на уваги і закиди, які були поміщені в часописах і журналах з нагоди її першого видання. Приглянувшись однак їм я від сего відступив. Показало ся, що ті замітки, здебільшого, так загально висловлені, що я просто не знав, від чого мені властиво починати би і на чім кінчити, та — се заняло би стільки місця, що сама відповідь дорівняла би на певно розмірови самої "України irredent-и". Тож з поміж усіх тих рецензій вибрав я лише одну: М. Драгоманова, котру він мені прислав приватно в листі, а котру я в 1897 р. віддав був М. Павликови до оголошення в "Життю і Слові"^{*)}. Ту рецензію вибрав я тому, що в ній вказав Драгоманів докладно в чім зі мною не годить ся, чим поставив мене в далеко вигіднійше становище,

^{*)} Із переписки М. П. Драгоманова. Подає М. Павлик. "Жите і Слово" — Вістник літератури, політики і науки. Львів 1897, книжка ІІ і ІV.

як інші рецензенти, — а друге, що писав її— власне Драгоманів, для великої частини мислячої української громади авторитет в українських справах. Тож його уваги і закиди мають ту для мене більшу вагу і значінє.

Моє листуване з Драгомановом, що почало ся між нами а приводу "України irredent-и", не обмежило ся однак на самій лише "України irredent-и". В однім із своїх листів доторкнув ся Драгоманів також і радикальної партії, що у той час (1894 р.) переходила малу крізу, тож мені прийшло ся також і про неї писати. Правда, сю частину листування я міг би ту опустити, як се й зробив М. Павлик, публікуючи моє листуване з Драгомановом в "Житю і Слові", — але я сего не роблю, а то з огляду на стан, в яким знаходиться тепер радикальна партія. Радикальна партія знаходиться в стані упадку, і не далекий уже час, коли про неї згадувати ся буде як про — вправді світлий момент в політичнім життю галицької України, але, про момент, котрий був, та — котрий вже не є. Тож се, що оголошую тепер про радикальну партію, оголошую як історичний документ, як причинок до історії політичного руху галицької України з 90-тих рр. сего столітя, а спеціально як причинок — до історії радикального руху.

Моє листуване з Драгомановом почало ся тим, що я післав йому рукопис "України irredent-и " і просив його, щоби він подав про неї свою Думку. Драгоманів се зробив, і то в дуже

вигідній для мене формі, бо вказав просто на місця, з котрими не годить ся і подав зараз до того свої уваги. Се дуже улегчило мені відповідь я знав принаймій, на що маю відповідати..

Для ліпшої орієнтації в листах Драгоманова додам ту ще одно: свій II-ий лист написав він у відповідь на мою картку, яку я йому вислав, одержавши від него манускрипт "України ігредент-и ", однак без жадної від него дописки. Я не знав, як собі се толкувати: чи Драгоманів взагалі нічо не хотів відписати мені на "Україну ігредент-у", чи може його лист затратився десь в дорозі. Та, поки прийшла від Драгоманова відповідь на сю мою другу картку, я дістав вже його I-ий лист, котрий він вислав окремо від манускрипту — з огляду на поштові приписи. В тім другім листі він і розпитуєть ся про радикальну партію: про непорозуміння між "молодшими" і "старшими", про з'їзд партії, що мав тоді відбутися у Львові та про інші подібні партийні справи.

Свої листи писав Драгоманів своїм правописом, т. зв. "драгоманівкою". Я передаю їх ту в загально тепер у нас прийнятій правописі. Оригінал правопису листів Драгоманова поданий М. Павликом в " Життю і Слові" в книжці IV — 1897 р.

Що-до мого листу, який я відписав Драгоманову на його уваги на "Україну ігтеієпі-у", то мушу ту відразу зазначити, що пишучи його, цілком не сподівався я, що колись прийдець

ся мені оголосити його друком. Тому і не зладжений він так, у формі і укладі, як се я був би зробив, коли був би призначив його до друку. Друге: писав я його серед дуже не вигідних для мене обставин. Я відбував тоді однорічну військову службу в Іглярі на Мораві, а ще до того в тракті писання перенесено мене до Пешту, де і прийшло ся мені його кінчити. Невигоди і брак свобідного часу вплинули також на те, що моя відповідь випала не цілком так, як то я був би собі бажав. Ту також, серед тої метушні, в якій прийшло ся мені тоді жити, затратив ся ще десь і Ш-ий лист Драгоманова і остання картка з його І-го листу. Однак Ш-тий лист не відносив ся до предмету задля котрого завело ся між мною а Драгомановом листуванє, а з затраченої картки І-го листу, котра впрочім була записана лише на одній стороні, усе, що відносило ся до "України irredent-и ", наведене дослівно в моїй відповіді.

Мій лист до Драгоманова передаю дослівно (в "Житю і Слові" поданий лише витяг, і то лише з того, що відносило ся до "України irredent-и"), опускаю лише ті місця, що дотикають моїх чисто особистих справ.

Ю.Бачинський.

1-ИЙ ЛИСТ М. ДРАГОМАНОВА

6/18 Юля, 94, Софія.

Шановний земляче.

Получив оце Ваш лист і манускрипт, та не в вигідний час, бо мушу збиратись у дорогу, в Париж і перед виїздом порядковати всякі речі і кінчати офіційальні записки і т. д. Через те можу навіть перечитати Ваш манускрипт лишень у Франції, на спокої. Тепер лишень з нетерпеливості характеру прочитав початок манускрипту і пригадав, що було в "Народі" і скажу Вам мою думку на скоро. Ваша праця цікава, бо зачіпає з нових боків важні квестиї, але хибує доктринерством певної школи. Ви знаєте, я не згоджуюсь з філософією історії і політики виключно економічною, бо вважаю її за свого роду метафізику, а жите люцьке за занадто складне, щоб його пояснити лишень одним елементом. Але я нічого не маю проти і односторонньої доктрини, коли вона веде до дослідів нових фактів. На лихо марксісти, або ліпше енгельсісти рідко коли досліджують що, а просто а priori чертають історичні і політичні фігури, часто зовсім фантастичні. Так робите і Ви. Я не буду

споритись з Вами о виводи, а покажу Вам факти Ваші, по моєму зовсім не вірні.

Так германізація в Австрії проводилась дуще при абсолютизмі, ніж при конституції буржуазній. Найзавзятші германізатори і централісти при конституції — се німці богемські. Угри мають автономію, але промишленність у них зовсім не вища богемської. Основа автономії Угрів — аристократія, а не буржуазія. Ви невірно звете феодалізм і абсолютизм середновічними. Абсолютизм річ нова, — XVI — XVIII ст. і вже до революції підрізував феодалізм. А з другого боку і лібералізм по части син феодалізму, і річ середновічна. Англія, Нідерлянди, Швайцарія вдержали середневічний лібералізм, — не піддалися новому абсолютизму, — і попхнули зріст новішого лібералізму.

Еманципація хлопів — лежала в основі всіх руських рухів з XVI ст. В 1848 р. найбільший гнобитель русинів були — польські пани. — Народовці тепер не могли упасти політично, бо перше ніколи не стояли високо, — противно, лишень тепер піднімають ся, хоч і паскудними способами. Ніде не видно середньої господарки у гал. русинів, а лишень дрібну та пролетаріят. Тож мало шансів має вирости капіталізм русинський. — Ніякої різниці економічної між Гал. польською і руською не видно. — Націоналісти старіше всяких буржуазій. В новій Європі вони себе вже почували в XI ст. — В XVI ст. централізованою почина ставати Франція, а

Нідерлянди не знають ніякої централізації, Англія ж зостає ся адміністративно централізованою, — коли політично централізовала ся вона вже в X ст.

— Перечислюючи держави промислово буржуазні на стор. 71^{*)}. Ви забули мабуть чи не головніші — Нідерлянди і Венецію, котрі під Вашу теорію не підходять. Культура німецька зовсім не упала в XVII ст. проти середних віків, як і в середні віки зовсім не стояла вище французької, або нідерландської.

Національність італіянська, і в XVII ст. зовсім не упадала, як і німецька, — а лишень проти більш централізованої Франції і Іспанії на час Італія і Германія стали мілітарно слабшими.

— В середні віки політична роздрібність Італії і Германії були ще більші, ніж в XVII ст. Розвал Туреччини нічого не має спільного з капіталізмом. Не піддалися Туркам зразу чорногорці й майноти, котрі про буржуазію і капітали не чули. Гайдуки + Австрія почали увільнення Сербії, а клефти + Росія — греків. Руминські бояри завше мали чимало автономії од Турції, а військо російське єї вбільшувало до незалежности. Хорватів од Сербів ділить не економія, а релігія. — Австрія в XIX ст. не розкладається, а більше централізується. Угорщина завше була осібна од інших держав габсбурських і підпала під спільну ферулу лишень

^{*)} Ся цифра, як і дальші, вказують сторони третого видання "України irredent-и ". В оригіналі подані сторони манускрипту. Ю.Б.

1849—1867 р. Та й то забезпечивши собі стару автономію в 1867 р., Угорщина мусіла прийняти делегації, котрих перше не знала.

Поправте сі явні фактичні помилки, — і тоді погляньте, що стане з Вашою доктриною. А далі я Вам напишу про дальші чертежі Ваші.

Простіть уривочність листу. — Мій адрес в Парижі... В Відні буду 2 дні...

Ваш М. Драгоманов.

Продовжаю свої замітки.

стор. 82. При еманципації крестян в Росії зовсім не хотіли виробити пролетаріят, — противно! Він став вироблятись по б. ч. ^{*)} дякуючи лихій системі фінансовій абсолютної держави. Ліберальна партія завше змагалась його спинити. Та партія в Р. зовсім не буржуазно-капіталістична. Її основа — середнє сільське панство (земці) і університетські "ріжночинці". Правдиві капіталісти в місцях ^{**)} і "глитаї" (велр. ^{***)} кулаки) в селах — за царя і поліцію (84). —

Альзас більше, ніж Константинополь корінь тепер, мілітаризму в Європі (85). Германія (капіталістична) не може не вважати

^{*)} по більшій часті. Ю. Б.

^{**)} містах (городах). Ю. Б.

^{***)} великоруське. Ю. Б.

Австрію своїм авангардом на Бал.^{*)} Півострові (85).

В Ваших поділах Росії на 3 части зовсім щезли Литва, Біло-Русь, Остзейські країни. Сама Великоросія економічно ділить ся по кр. мірі на 4 части: фабрична (центр), лісова (північ), мінеральна (Урал) і хліборобська (південь), з котрих остаточної інтереси сходять ся з восточно українськими (87).

Теза про тожсамість продукції всіх Ваших 3 частин Росії мусить бути перевірена статистикою, а надто взглядно України (87).

Чому Ви звете українську частину Харківською? Національні традиції польські (сепаратистичні) не згоджують ся з фабричними інтересами. Не можна сказати, щоб тепер буржуазія польська не хотіла одриватись од Росії (88—93).

(95) Ви забули Черниг. губ. "Малоросію" з Київськ., Полт. і Харк. губ. видумали німецькі атляси. Не Одеса порт Великоросії, а Петербург і Рига; — а Лібава спільний порт части Велик. і Укр.

Довгий уступ од 97 до 158 стор. — Іосі торісі енгельсизму, котрі будучи спорні по суті, безмірно вдовжують статю. — Посередині фактичні невірности: напр. яка се революція в Англії в 1694 р.? До того революції Англ. ХУП ст. були ділом не стільки буржуазії, скільки джентрі, і були, як сказав Маколей, консервативні (за

^{*)} Балканським. Ю.Б.

середньовічні парлям. порядки против нового абсолютизму). Рух до всебританської федерації тепер переважає сепаратизм англ. колоній.

Остатні Ваші уваги після широко-абстрактних зарисів соціально-демократичних, уривчаті і часто неясні. Напр. думки про регуляцію гал. еміграції^{*)} не зв'язують ся з соц. демокр. програмою і перспективою. Не сказано, що буде робити політично самостояча Україна? Боронити себе од Польщі і Великої Росії цілком? Як се зв'яжесть ся з процесом інтернаціоналізації? Куди дінеть ся сподівана гал. р. буржуазія, коли політ. роллю в Галичині спосібні відіграти лишень гал. радикали, — то б то інтелігентний пролетаріят і, по Вашому, одстале, середньовічне мужицтво?

Кінця листу нема. В моїй відповіді Драгоманову знаходять ся ще слідуючі дослівно наведені цитати з затраченої картки листу Драгоманова:

Маніфест Комуністичний обертаєть ся в застарілу схоластику, подібно свому оригіналу — брошурі абб. Сея про Третій Стан; в практиці, самі німецькі і французькі комуністи ідуть проти неї.

Дальше:

Мені просто здаєть ся, що славянські соціалісти носять стару моду лишень тому, що вона коштує всего 50 сант. і увільняє від праці — думати своєю головою.

^{*)} Ту частину кінцеву про еміграцію галицьких селян я в другім і третім виданю "Укр. ігр." опустив. Ю. Б.

Накінець у відповіді знаходжу ще таке:

Ви раді би бачити спільне і згідне діланє цілої суспільности без "всяких диктатур партійних і класових"

— виходить отже з того, що Драгоманів мусів згадувати ще щось і про диктатури партійні і класові.

Поза се нічого більше не пригадую собі з пропавшого кінця листу Драгоманова, і мені здається, що й нічого більше важного там не було. Картка записана була — на скільки собі пригадую — на одній лише стороні (малого листового формату) та й то не цілком. Лист кінчився звичайними формулками і поданєм адреси. Ю. Б.

2-ИЙ ЛИСТ М. ДРАГОМАНОВА.

28 Юля, 1894, Schottenring, H. de France. Wien.

Високоповажаний Добродію.

Карточку Вашу получив серед зборів у дорогу, то й відповідаю Вам лишень з першого етапу. Тим часом Ви, певно, успокоїлись — бо получили мій лист. Я не вложив його вкупі з Вашим манускриптом, — бо послав останний не посилкою, а під бандеролю (чиж в Австрії цього нема?). Посилки — річ морочна, а надто в наших диких сторонах, та й дорозша, — тож Weltpostverein і завів бандерольні пакети для манускриптів, як і для печатного.

А не вклав я листу свого, бо се заборонено правилами поштовими. — Таким способом всі Ваші конєктури і ображіння падають — Лихо моє буде лишень, коли, мій лист згубився, -

бо прийдець ся усе почати знову. А я Вам написав свої уваги по пунктам, або ліпше по сторонам.

Не маю майже ніяких звісток про Ваш зїзд. Лишень П-к ^{*)} писав, що ред. Нар. ^{**)} з торішними сецесійоністами не виробилась. Я і торік не міг зрозуміти принципіальної основи незгоди, а тепер ще менше. Як би там не було, — а на 1895 р. Народ мусить упасти. Я втомлений, П-к теж. А замінити П-ка я не бачу, хто б міг.

П-к має свої хиби і як редактор (дуже послабля неплатникам), дуже часто пише примітки редакції за надто формальні, — або ліпше писав і т. д., але йому треба подякувати за те, що "Народ" не заліз ні в одно з болот, котрі траплялись по дорозі за останні 4 роки, в котрі влазили найбільше віденці: ні в соц. дем., на польській запарі, котра повела б наших людей лишень на службу Полякам, а зовсім не соціалізму і нашому народу, — ні в дружбу з Добрянським, ні в депеші до народовців з powodu рескрипта нам. ^{?)} проти попів, ні в романчуківську угоду. До того П-ка на Україні знають і довіряють ему...

З рештою я думаю, що упадок Нар. і Хлібор ^{??)} може вийти навіть на користь справі, — пробудивши "сором" — в "нашій партії", —

^{*)} Павлик. Ю. Б

^{**)} редакція "Народа". Ю. Б.

^{?)} намісника (гр. Баденього). Ю. Б

^{??)} "Хлібороба". Ю.Б.

в котрій, по правді сказавши, дуже мало праці, почуття обов'язків, самими на себе прийнятих, а дуже багато дрібної гризотні і особистих претенсій. — Яюсь то буде. Я сьогодні ввечері, або завтра виїжджаю з відсі — в Париж... То коли ласка Ваша, пишіть туди.

Ваш прихильник
М.Драгоманов.

МОЯ ВІДПОВІДЬ НА 1-ИЙ і 2-ИЙ ЛИСТ М ДРАГОМАНОВА.

Ігльва (Морава), 22/XI 1894.

Високоповажаний Добродію!

Ваші уваги на мою працю, не можу назвати слухними, і тому, поки що, обстаю таки при своїм. Се хочу Вам коротко умотивувати.

І так: не можу згодити ся з Вашим твердженням, ніби то основою нинішньої автономії Угорщини була аристократія а не буржуазія. Признаю ся, що я не є спеціалістом в історії Угорщини, але оскільки вона мені відома, то все уважаю нинішню автономію Угорщини — ділом угорської буржуазії. Та автономія є наслідком революції 1848 р., котрої втілення — буржуа Кошут і його товариші. Репрезентантами нинішньої Угорщини — ліберали (з їх ріжціми відтінками)

— спадкоємці Кошута. Головний центр економічного і політичного життя Угорщини — палата послів, а не магнатів, правительство — члени партії ліберальної, висаджене з поміж палати послів. Не перечу, що в революцій 1848 р. брала участь також і якась частина магнатів. Алеж із сего не виходить, щоби задля них революція мала прибирати зараз характер магнацький — аристократичний. В французькій революції брала також живу участь якась частина французької шляхти, та ніхто не важить ся назвати її через те — шляхоцькою. Адже се річ знана і всюди вона появляється: в хвилі суспільного перевороту переходить якась частина пануючої кляси, що здужала збагнути духа часу, в ряди нової кляси, котра добивається в силу свого економічного і суспільного значіння першорядного становища і в політичнім життю суспільности. Ті однак з поміж шляхти, хоч з походження належать ще до старої кляси, призначеної історичним житем на вимерте, то своїми думками належать вже до кляси нової, і як такі, належать уже і до нової історичної доби. Коли схочемо оцінювати їх діяльність, то мусимо уважати їх за людей уже нової доби, ту їх місце. Буває й так, що та частина шляхти стає мостом, через котрий переходить керма політичного життя з кляси дотепер пануючої, до кляси відтепер призначеної історичним житем до пановання. Се прим, було і в Угорщині. Але се не повинно нікого заводити в оцінці істоти річи.

Та переходова фаза політичного життя, то немов приготовляючий курс, в котрій нова кляса приучується, чи радше доучується того, чого їй бракувало, — в ній вона скріплюється, щоби остаточно виступити самій, без опіки "старших", і зайняти приналежне їй першорядне місце, яке їй судилося історичним розвитком.

Пишете, що "Угорщина завше була особна від інших держав габсбурських і підпадала під спільну ферулу лишень в 1849—1867 рр. Та й то, забезпечивши собі стару автономію в 1867 р., Угорщина мусіла прийняти делегації, котрих перше не знала". Значить: Ви вважаєте, що нинішня автономія Угорщини гірша від автономії передреволюційної. Мені здається противно, — не так-то дуже світлою була та автономія Угорщини перед революцією. Адже, оскільки мені відомо, Угорщина дістала своє окреме міністерство (з виїмком, здається, фінансів і війни) в 1847 р., значить в часі, коли Угорщина почала рухатися, чого наслідком було власне утворення окремого угорського міністерства. По революції наступила реакція (що є річчю цілком звичайною), — наслідки революції показалися доперва в 1867 р. Угорщина зістала окремою державою, дістала окремий парламент, окреме правительство, власне законодавство, власну державну адміністрацію, власну краєву оборону. З Австрією злучена вона політикою заграничною і силою воєнною, котру разом з своєю власною може в данім разі ужити також для оборони своїх інтересів і задля

котрої займав вона разом з Австрією перворядне становище між європейськими державами. Чи ся автономія Угорщини буржуазийної, дореволюційної менча від автономії шляхоцько-передре-волюційної? Я рад би поставити таке питання якому небудь Угрови (з виїмком може якого магната), а ручу, що він ніколи не поміняв би нинішньої автономії за давнішу. Впрочім, не кажу, щоби і нинішня автономія вдовольняла вже цілком Угрів. Чим-раз більше росте між ними невдоволене з Дуалізму. Можливе, що Угри зміцнять ся незадовго настільки, що і без Австрії будуть могли устояти ся і самі своєю власною воєнною силою будуть могли боронити свої інтереси. Всеж однак, нинішня автономія, хоч і не повна, є таки більша від давнішої, — її основа не аристократія а буржуазія, і є ділом не аристократії а буржуазії. Се впрочім видно при всяких спірних справах, що входять в питанє автономії — як поводить ся при них аристократія а буржуазія. (Розумієть ся, не говорю ту про автономію Угорщини середньовічної, феодальної, Угорщини прим. св. Стефана, — та автономія має цілком інший характер).

Що до Австрії, то і ту не можу згодити ся з Вашою думкою, що, мовляв, "Австрія тепер не розкладаєть ся, а більше централізуєть ся". Вже таке нинішнє вилученє Угорщини з під державної одноцілості Австрії є ознакою децентралізації Австрії. А нинішний рух в Чехах і у полудневих Славян є-ж ніщо інше, як лише

дальший тяг одного і того самого процесу. Нинішні рухи в Австрії суть одного і того самого характеру, що давнійший рух в Угорщині, котрий виборов нинішню автономію Угорщини і zdeцентралізував цілу давню державну управу Австрії. Нині не стоїть уже Відень сам оден, як давнійше, як центр державний, але у всім мусів поділити ся з Пештом. Що проти такої децентралізаційної тенденції усі централістичні елементи, головню Німці, скуплюють свої сили і з побільшеною енергією беруть ся дусити ті децентралістичні рухи — се цілком природно. А що вони в тій цілі лучать ся з так противною їм шляхтою, се знова не дивно. Одні і другі бачать в них погрозу їхнім інтересам. Та що ту важне? — отсе, що власне така злука Німців-лібералів з так ворожою їм дотепер шляхтою, є найліпшим доказом, як сильно захитаний нинішній централізм, ся основа інтересів і життя Німців-лібералів, і яких моральних жертв вимагало се від представників централізму — Німців-лібералів, щоби вдержати ще на якийсь час той централізм. Та, коли при допомозі шляхти ліберали дістали ся на верховодяче становище в державі, то се цілком не вказує на те, ніби-то з тим скріпила ся ідея централізму в Австрії і Австрія входила в фазу ще більшої централізації. Противно, коли зважити, якими способами Німці-ліберали заняли нинішнє становище в Австрії, чого се було наслідком і як поводять ся вони на тім становищі, то покажуть

се лише останні зусилля централізму (через те може не раз досить ярко і остро маніфестують ся — се однак не повинно затемнювати дійсний стан річи), та що незадовго прийде ся йому силою самого внутрішнього розвитку Австрії остаточно таки лопнути. Се бачать навіть і самі Німці і їх прихвостень шляхта, тож і їх головне завдане — визискати поки час все, що дасть ся лишень визискати.

Ваша увага, що "германізація в Австрії проводила ся дужче при абсолютизмі, ніж при конституції буржуазній" — цілком слушна, і я в своїй праці нічо противного тому не сказав. Але признаю, перечитавши тепер відповідний уступ в манускрипті, бачу, що сказане там мною є досить неясне. Хоч кажу, що "національна боротьба, в сім ширшій значіню, т. є одерта вже явно на інтересах економічних, з відповідаючими їм політичними змаганнями, припадає доперва на конституційний період історії Австрії", коли перед тим "зразу виявляла ся вона лише в формі вузко-національній — мововій, в т. зв. боротьбі проти германізму", — то признаю, що дотичний уступ зле уложений і може справді насунути Вашу увагу. З того, що я там написав, може виходити, що "гнет національний народностей славянських в школах, урядах і в товариськім життю...", розпочав ся доперва з добою конституційною, — а се є неправда. Я й справлю се місце.

Закидуєте мені, що мішаю абсолютизм з

феодалізмом. Сего я не роблю. Добре розумію різниці між абсолютизмом а феодалізмом. Коли-ж говорю про феодалізм в абсолютистичній Австрії, то говорю про відносини феодальні, які ще панували в абсолютистичній Австрії, пр. панщина, сей послідний вияв феодальних відносин.

Що "Угри мають автономію, але промишленість у них не висша богемської", — се нічо дивного, коли зважить ся, що колискою австрійського промислу є (попри низшу Австрію) Чехія, край, висунений найбільше на Захід, отже край, що скорше мусів підпасти європейському капіталізму і скорше мусів розвинути у себе новочасний промисл, як Угорщина — край висунений найдалше на Схід. Отже промисл Чехії давнійший від промислу Угорщини, тож і дужчий. Угорщина почала розвивати ся поважно доперва недавно, добившись автономії. — Щодо промислу Чехії, спеціально, то ту промисл був зразу в руках німецьких, німецької буржуазії. Але розвиваючи ся (більше в західній часті) захоплював з конечністю і східну часть і безнастанно впливав і на людність чеську, викликавав посеред неї відповідні суспільні перевороти, а втягнувши в себе чеську людність витворив серед неї і чеську буржуазію, котра остаточно і счехізувала німецьку буржуазію в східній Чехії (чи радше на вернула назад на чеське лоно понімечену чеську буржуазію) — замешкалій масово чеською людністю, зчехізувала німецький промисл в східній Чехії,

позискавши його представників — Німців, назад до себе. Тому-то, думаю, так високо і скоро розвинувся між чеською суспільністю новочасний промисл. (Є се той економічно-національний процес, якого я сподіюся і у нас, в Галичині. Та про се вже далше).

Кажете, що "націоналісти старійше всяких буржуазій. В новій Європі вони себе вже почувають в XI ст." Я про се нічо де знаю. Знаю тільки, що тоді було лише сильне почуте одноплемінности, і що тоді про ніяку націю не було бесіди. Нація почала витворюватися доперва пізнійше і то на основі не племінній, на основі приналежности до одного і того самого племені, а на основі радше територіяльній, і то вже після змішання кількох племен в одно суспільне тіло, — тай то доперва в часах розвитку міст. Національна єдність є, так сказати би, ширшою від давньої племінної, бо містить в собі вже кілька племен. Давні ворожі і чужі собі племена чи частини племен зливаються з часом в одно суспільне тіло і при даних умовах творять націю і національну мову— мішанину давних мов (чи діалектів) племінних, — як також з другої сторони, і самі племена ділять ся і з часом з одного такого племені витворюється кілька ворожих одна одній націй. Тому уважаю, не можна говорити про національности французьку, англійську, німецьку, еспанську і т. д. в X чи XI чи й XII вв., коли знаємо, що в тих часах були лише племена: романське,

кельтицьке, славянське, германське (з його різними поділами на норман, готів, фризів, англо-сасів), з котрих доперва пізніше, після певної, в ріжнім процентовім відношенню, мішанини одних з другими, витворили ся нації — французька, англійська, еспанська, німецька і т. д. (При сій нагоді позволю собі зробити малу замітку що-до Ваших "Хартій вільности". Мене сильно здивувало, коли я, читаючи Ваші "Хартії вільности" в "Життю і Слові", натрафив при описі політичного устрою давньої Англії на якісь національні ради. Vitenagement — то на мою думку жадна рада національна, — се рада, до котрої належала мала групка висших достойників духовних і світських, королівських прибічників, а не вся людність, або принаймій депутати людности; була се рада зложена з "мудрих" людей з оточення короля, котрі однак з народом (*populus*, а не *natio*!) нічого такого спільного не мали. Була се радше королівська рада а не національна. Ніде нема там навіть згадки про якусь *natio*, навіть там, де можна би вже від біди ужити того слова, а то — коли Vitenagement відбував ся "в присутности народу", коли треба було "обявити народови постанову, прийняту королем з його радцями". Навіть і ту не означаєть ся формула "в присутности народу" або "в загальнім зборі народу": *cum praesentia nationis*, або *nationis generalitate*, а лише с. рг. *populationis populi generalitate*! Про жадну націю не говорить ся, а лише про

населенє, про націю нема й згадки). — Колиж однак дійсно, як кажете, націоналісти почувають себе вже в XI ст. — то се лише може свідчити про геніяльність тих окремих одиниць, що змогли на кілька віків наперед збагнути витворенє з посеред людности між котрою жили — націй; не можна однак ту національну свідомість кількох одиниць розтягати на загал людности і твердити, що мовляв, "націоналізм старший всяких буржуазій". Задля тих кількох осіб не можна перечити тому, що націоналізм в ґрунті річи таки ідея пізнійша, новочасна, і що свою ролю вона почала відогравати доперва в новійших часах. Не можна з огляду на них перечити тому, що ґрунтом, на котрім та ідея приняла ся і розвивала ся, суть міста, і що з них доперва, рівночасно як міщанство що-раз більше почало зростати в силу і ставати основою суспільно-політичного життя, розійшла ся на висші кляси — шляхту і династії, а з другого боку — на хлопів і пролетарів.

Питаєте мене дальше, чому я, подаючи начерк витворюваня сучасних держав дорогою централізації, котрих основою міста, поминув Нідерлянди і Венецію — котрі, да кажете, "під мою теорію не підходять", а з котрих Нідерлянди, як додаєте, "не знають жадної централізації". Що до сего останнього, то відповім, що Нідерляндії годі було централізувати ся, в той час, коли вона доперва добивала ся незалежности, і опісля, коли Франція, сама

вже

сцентралізувавши ся, дбала про те, щоби Нідерлянди не "централізували ся", і коли апробовано вестфальським миром роздроблене Німеччини і заporучено Францією і Швецією німецьким князям їх посіданє. Кудиж було тоді розширювати ся германським Нідерляндцям, і що було їм централізувати? Вони самі для себе були центром, і як звісно, завдяки своєму географічному положеню — сильним центром. — Що я Венецію пропустив, то зробив се не для того, будьто би вона не підходила під мою теорію, а просто тому, що вона не входить в обсяг того питання, котре я розглядаю, т. є витворюване новочасних національних держав. Єї місце, не в добі витворювання новочасних держав національних, а в добі попередній, добі партикуляризму міст. Нема нині жадної національної держави венецької, а лише національна держава італійська, до котрої і належить Венеція. Отже, про ту італійську державу випадало мені говорити і про ту державу я й говорю. Впрочім, хоч би се й не було так, то оден факт, не заперечує ще "моєї теорії", се може бути виїмком від загального твердження, про котре ту мені головно і ходить, — виїмком, в наслідок певних виїмкових відносин.

Я не кажу, що культура німецька і італійська упала в XVII в. супроти середних віків, а кажу лише, що "в наслідок торговельних відносин в XVI в. наступає застій в економічнім життю Німеччини і Італії, значіне буржуазії що-раз більше починає упадати, — наступає політичний

партикуляризм. З кінцем XVIII в. бачимо Німеччину роздроблену на не менше як сто незалежних наслідних монархій..." і т. д. Отже, я ту підчеркую XVIII в., коли саме упадок німецької культури в порівнянню до французької був дійсно досить значний. На XVII однак вік зазначую не упадок а лише застій. Ніде також не кажу, будьто в середні віки німецька культура стояла висше від французької. Виразно пишу, що "Італія, полуднева Франція і Німеччина, що стояли до тепер, до XVI в. на чолі економічного і культурного життя Європи, уступають місце, з винайденєм морської дороги до Індії і полудневої Африки, і з відкритєм Америки — Португалії, Еспанії, Франції північній і Англії."

Кажете, що політична еманципація балканських народностей не була ділом балканської буржуазії а сторонних держав — Росії і Австрії з одної сторони, а гайдуків, клефтів і т. п., котрі про буржуазію і капітали нічого не чули — з другої. Не перечу, що Росія і Австрія відіграли ту велику роль, але коли вони приложили ту свою руку, то приложили до чогось, до руху, котрий уже там сам, без них був зродив ся; вони лише могли той рух підпомагати, бо був в їх інтересі, А який характер мав той рух, се видно з того, яка кляса з хвилею політичної еманципації виступила там як *Staatsregierende* і який характер прибрала там внутрішня політика. До того цілого руху могли багато

причинити ся також спомини давнини, котрі могли впхнути до него ширші маси, прим. хлопів, — буржуазія все знає добре використати такі річи. Між иншим прим. висуває колишню автономію, — хоча вона з новою не має нічого спільного, хиба що-до зверхної форми, та й та також досить уже змінена, — самий однак зміст, цілком уже инший — инша кляса стає основою держави, инші інтереси руководять політикою, инші ідеали присвічують суспільности, коротко, суть то автономії двох ріжних епох: новочасної і феодальної, отже і ріжні щодо свого змісту, характеру а дуже часто і щодо територіальної розтягlosti. Звичайно це розтягають ся вони на цілі нації, як тепер (говорю се загально), а радше суть подроблені на кілька політичних одиниць, відповідно давньому феодальному економічному партикуляризмови. До тих-то давних автономій стараєть ся нині буржуазія навязати свою боротьбу за політичну самостійність, — є се не злий спосіб; алеж та нова автономія а стара, то не одно і то саме, ту виступають уже инші люди, инші інтереси і инші завдання як давнійше. — Се все що я ту говорю, не відносить ся спеціально до одних лише народностей балканських, але і до угорської, чеської, польської і т. д., в загалі до всіх європейських націй, — і є се загальна риса. Можуть бути подекуди певні вихилена, збоченя, не всюди вони мусять іти такою простою дорогою, всеж однак напрям, тенденція суспільно-політичного розвитку, та

сама. — Що до балканських народностей спеціально, то ту можу ще додати, що хоч там нема ще так сильної і до послідної стадії розвиненої класи середньої — буржуазії, ані таких великих капіталів як в західній Європі а хоч би і в середній, то не виходить ще з того, щоби на Балкані не було жадної буржуазії і жадних капіталів. Було одно ї друге, тільки не так розвинене як на Заході — звідки береть ся звичайно мірка на буржуазію. — А що та ще слаба буржуазія змогла здобути скорше політичну самостійність, як не одна сильніша буржуазія інших націй, то се завдячує вона корисним обставинам, котрі їм в їх боротьбі помогли. Сама Австрія чи Росія з клефтами і гайдуками того не зробила, як і не витворила нараз відповідних людей і партії (з цілком новочасним характером), котрим довело ся управляти новими державами на лад — буржуазийний. Правда, та молода буржуазія не змогла проявити всіх своїх характеристичних буржуазийних прикмет в часі соєї боротьби за політичну самостійність, так, як се бачимо у буржуазії інших націй, що добивають ся політичної самостійности, — алеж вона сама, які і та боротьба тривала відносно короткий час. Та за те тепер, віддає вже з процентом то, чого перед тим не могла була дати.

Щодо Вашої уваги, що "Хорватів від Сербів ділить не економія, а релігія", — за те сперечати ся не буду. Я тамошних відносин не знаю; і коли я згадав про Хорватів і Сербів, то більше

тому, що хотів подати їх як примір, що спільність мови у двох народів не означає ще і їх національної єдності. Через те й згадуючи про них не подав я се в однім ряді з іншими націями, що здобули або добивають ся політичної самостійности а лише на долині, під текстом (в увазі), як добавка до того, що сказав про Ірландію і про З'єдинені Держави Америки, котрі помимо того, що уживають англійської мови, то однак не суть під оглядом національним Англійцями і не хотять належати разом з Англією до одного політичного організму. — В тій увазі сказав я, що в відносинах Хорватів до Сербів грають більшу роль "відносини історичні і інтереси економічні", як спільна обом тим націям мова. Може бути що се не правда, а що пробивно — релігія грає ту найбільшу роль, — кажу, що відносин тамошних не знаю. Я готов тому ту увагу пропустити чи змінити. Алеж все таки видаєть ся мені се дивним, щоби нині в краях, будь-що-будь-таки вже не варварських, в краях, котрі зачисляють ся до групи країв цивілізованих, щоби в тих краях могла відігравати таку велику роль релігія. Був би се дивний унікат в цивілізованім світі. Чи не буде ту таки релігія чинником другорядним, наслідковим, а перворядним, основним — відмінні обставини історичні, серед яких доводило ся жити Сербам і Хорватам, обставини, котрі могли викликати відмінні інтереси економічні і різниці релігійні. Чи не є ту релігія

радше

наслідком чогось іншого, а не причиною, і коли ту релігія відіграє якусь більшу як де инде роль, то чи не завдячує вона се тій причині, котра ще тепер існує і через те і піддержує ті різниці і значінє релігії? Чи не відіграє ту релігія ролі "видимого знаку, невидимої", не так ще всім свідомої іншої різниці — може економічної? На разі не беру ся ще сего рішати. На моє твердженє, що "Русини" в 1848 р. тому не могли взяти участи в революції буржуазній, бо складали ся ще тоді лише з самих попів і хлопів, а не було ще "руської" буржуазії (через те також і пізнійше, коли почали витворювати ся буржуазийні народовці а з ними і троха живійший, ліберальнійший рух, — той рух мусів упасти, бо самі народовці були ще надто слабї, щоби могли були самі його піддержати і добити ся ним того чого хотїли, і мусїли опирати ся на хлопах), Ви відповідаєте коротко: "еманципація хлопів, лежала в основі всіх руських рухів з XVI в." Така увага, уважаю, цілком не намісци. Щож з того, що хлопи бороли ся за свою еманципацію в XVI в.? Було колись, та минуло. Впрочім не тільки одні "руські" хлопи були такі "ліберальні", були ними також і інші, прим. німецькі. Та щож з того? Лиж тому, що колись хлопи були такими, чиж тому й тепер вони такими мусять бути? Ниж мусять вони і тепер бути основою всяких ліберальнійших рухів, не говорячи вже, поступових революцій? Колись і попи були "лібералами" а навіть і революціонерами. Чиж

виходить з того, що вони і тепер такими мусять бути? Ми бачимо цілком що інше. В сім віці хлопці репрезентували як-раз елемент контрреволюційний, і то по мимо того, що ті революційні рухи, проти котрих вони виступали в найліпшій разі держалися на боці, як-раз заявляли ся за еманципацією хлопів! Впрочім і тепер ще російський абсолютизм держить ся так довго і благоденствує завдяки — хлопам. Що щось було колись - революційне, не виходить ще з того, щоби воно і тепер мало таким бути. Колись довговікова свобода могла, цілком природно, витворити з хлопів елемент революційний, — але й цілком природно, що довговікова неволя могла витворити з них і елемент підданчий, контрреволюційний.

В оборону "руської" політики 1848 р., котру я називаю реакційною і негідною, Ви кажете, що "в 1848 р. найбільший гнобитель русинів, були польські пани". Я се признаю. Але і Ви признаєте мені, що ті польські пани зорганізували ся були тоді в "Stowarzyszenie Ziemińskie", котрого члени разом з представниками "Русинів", членами "Народної руської Ради", засідали в Beirath-і Стадіона і творили контрреволюційний комітет проти революції польської буржуазії, котра зажадала знесення того, що найбільше гнобило "Русинів" — панщини; признаєте, що ті пани (я відріжняю від них дрібних дідичів, що лучили ся тоді з міською буржуазією і разом з нею творили одну

революційну силу — подібно, як се діяло ся і тепер еще дієть ся в Росії, де та кляса є головною підпорою лібералізму), признасьте, що ті пани як-раз не хотіли згодити ся на жаданє революційної польської буржуазії — знести панщину, через що дали ся випередити австрійському правительству, котре побачивши, що остаточно панщина таки буде мусіла бути знесеною, поспішло ся і само знесло її (як се деморалізуючо вплинуло на політичне виховане цілої галицької суспільности, а в першій лінії на маси хлопів, се ясно; ся деморалізація ще тепер даєть ся на кождім кроці відчувати). Отже й признасьте в кінци, що коли, помимо того, що буржуазія зажадала знесеня панщини, через що вона є сим головним мотором, що остаточно її знесено, значить того, що найбільше гнобило "Русинів", а коли помимо того ті "Русини", котрих найбільшими гнобителями були польські пани, разом з тими панами виступали проти тої буржуазії, то боронити тих "Русинів" є цілком не слухним і не потрібним. Польська буржуазія перша опімнула ся за хлопів, отже й за широку масу "Русинів", і єї то в першій лінії заслуга, що панщину знесено, що знесено ті найтяжші кайдани хлопів.

Кажете, що "народовці тепер не могли упасти політично, бо перше ніколи не стояли високо, — противно, лишень тепер піднімають ся, хоч і паскудними способами". Я також те саме кажу. Виразно говорю, що народовці стали тепер

"пануючою партією між Русинами". Коли однак згадуємо про їх політичний упадок, то не в тім значінню, будь-то би вони стратили вже всяке значінє і силу між "Русинами". Противно, ясно зазначую, що як-раз тепер висунули ся вони на верховодяче становище між "Русинами", — тільки завдячують вони се не своїм колишнім ідеалам буржуазийним, своєму демократизмови і лібералізови, що так від разу виріжнив їх колись-то від консервативних москальофілів, а лише як-раз тому, що жертвували ті свої колишні ідеали і пішли на службу консервативному клерикалізови. От в тім то значінню написав я (і як мені здаєть ся, цілком ясно), що народовці упали, упали — як колишні представники буржуазийних (ліберальних, демократичних, поступових) ідеалів, ідеалів, котрі їм до їх суспільного становища найбільше відповідали: Сей їх лібералізм, розумієть ся, був єще досить неясний, невироблений, як і в загалі їх клясова і свідомість була ще дуже слаба. Але все таки, їх уся діяльність мала на собі сильний знак буржуазийний; вони хоч і не свідомо, не розуміючи і не пізнаючи ще себе, все в тім дусі ділали. Се кожний, хто лише схоче ближше приглянути ся їх першій публичній діяльності, може легко доглянути.

Ваше твердженє, що "ніде не видно середної господарки у галицьких русинів а лишень дрібну та пролетаріат", опираєть ся на цілком мильній інформації. Ті інформації здаєть ся подали

Вам Франко і Павлик, — та на мою думку — їх інформації щодо сего (як впрочім і в інших справах) не конче вже мусять бути вірні. Їм, що поза кілька сіл, а в найліпшій разі поза одно вузьке господарське пасмо східної Галичини (пасмо до того цілком не міродайне) ніде більше не показували ся, і коли приглядали ся мужикам, приглядали ся їм не так з інтересу економічного, а більше етнографічного чи радше фольклорного, цілком легко, такі річі, як витворюване на руїнах одної частини мужиків, нової суспільної кляси — середної, при рівночасно великій пролетаризації решти мужиків, могли не попасти під око. Мужики убожіють так скоро і їх нужда заняла такі широкі простори, що сей бік економічного життя мужицької кляси дуже легко міг Франкови і Павликови, при їх великій співчуттю і заінтересованню хлопською нуждою, заслонити його другий бік — витворюване з тої нужди одної частини, і то більшої, мужиків, добробуту їх другої частини. Вони так заняли ся хлопською нуждою, що стратили з очий другу частину мужиків (тим більше, що вона ще відносно надто мала і знаходить ся доперва в процесі повстання) і прийняли більшість за загал, частину (хоч і переважаючу) за цілість. Та коли би вони були приглядали ся ріжним сторонам східної Галичини, та до того приступали до мужиків з інтересом більше економічним, а приступаючи до них в тій цілі, не звертали своєї уваги лише на одну сторону

економічного життя мужиків — на їх пролетаризацію, на нужду мужиків, то їх погляди що-до мужицької класи були би троха інші. Я нахожусь власне в таких обставинах, що, маючи stále мешканє у Львові, все коли приходить ся мені виїзжати на ферії чи на свята, змушений виїзжати на село, в різні сторони, чи до родини чи до знайомих людей, — так, що майже цілу східну Галичину я й пізнав. А не займаючи ся спеціально фольклором, я звертав більшу увагу, коли перебував в селі, на економічну сторону сільських відносин, і хоч бачив нужду селян, то дивив ся на неї не відірвано від інших економічно-суспільних явищ. І приглядаючи ся їм прийшов я якраз до висновку, що у нас по селах панує не виключно лише дрібна господарка, але витворюєть ся і господарка — середна, як також з другої сторони — безземельний пролетаріят. Той економічний процес відбув ся найпомітніше на Поділю. Там нема майже ні одного села, в котрім не було би не то кількох, але кільканайцять господарів, котрих газдівства опирають ся на 50 і понад 100 моргів поля. Суть господарі, котрі і купують більші фільварки (з таким одним я сам знакомий). Той процес, що правда, відбуваєть ся ще звільна, — причиною сему — брак міського промислу. Біднійші мужики не мають близько коло себе якихось інших засобів до життя, тож сильно ще держать ся свого кусника землі. Але і ту лише до певної міри. Мужик остаточно таки мусить кинути землю, —

хотя би в примусовий спосіб. Та чи ту з'являється
 конечно зараз Жид? На Поділю Жид починає що-раз
 менше відігравати свою давню роллю, — його місце
 займають сільські богачі, котрі остаточно, як се вже в
 богатых селах стало ся, відбирають йому всі його
 засоби до життя і в кінці викидають його з села. З
 відки-ж беруть ся ті 50 моргові богачі? — В однім
 селі, де моя по батькові родина (також з тої середної
 класи) в Скалацькім повіті, наділ землі по знесеню
 панщини виносив 12 моргів, 24 і 36. З відки-ж могли
 взяти ся там нині господарі 40, 70, 80 моргові а оден
 між ними 120 морговий? З домінікальної землі не
 відпало до них ні одного малого морга. Подібно
 прим. в однім селі коло Рави Руської (в Сокальщині,
 вже не на Поділю) — наділ землі виносив 6, 12 і 24
 моргів. З відкиж взяли ся там 40-моргові господарі? З
 домінікальної землі також нічого до них не прибуло.
 На ті питання дуже легко відповісти, коли придивимо
 ся, де подівають ся землі вивласнених дрібних
 господарів. Можливі ту дві евентуальности: або
 забирають їх пани-дідичі, або хтось инший в селі.
 Отже, щодо першого, то до нині не знаю такого
 випадку, щоби пани скуповували хлопські ґрунта. Се
 не є навіть в їх інтересі, та в певній мірі се навіть і
 заборонено. Заборонено прилучати рустикальні землі
 до домінікальних. Коли отже хотів би пан купити
 собі якусь малу парцельку, то став би власителем
 все таки землі — рустикальної. Чи се корисно для
 него?

Як властители землі домінікальної прислугують йому всі ті громадські права, які прислугують кождому другому громадянинови та як властители землі рустикальної припадають йому ще й усі обовязки, які тяжать на кождім властителю землі рустикальної, обовязки, від котрих земля домінікальна, отже і єї, властитель, в значній мірі звільнені. Які отже міг би мати пан користи зі скупованя землі рустикальної? З виїмком того, що дасть йому сама та мізерна своїм обсягом земля, користий більше не має, а противно лише нові обовязки. Зате прав ніяких нових не набуває, бо всі громадські права прислугують йому і без рустикальної землі. Тому-то і некорисно скуповувати панам рустикальні землі від хлопів. Коли-ж вони набувають які землі, то землі домінікальні, від банкрутуючих панів, що і з господарських обчислень, маючи на увазі широкі обшари ґрунтів, для них далеко кориснійше. Земель-же вивласних дрібних господарів не скуповують вони, і ті зістаються — між властителями земель рустикальних, і то, як вказують подані мною висше приміри обшарів мужицьких господарств, дістаються до властителів середньої рільної (мужицької) кляси. — Той економічний процес між мужицькою клясою, о скільки зміг я зауважати, посунув ся найдалше на Поділю. Хто знає, чи тим і не дасть ся пояснити ту появу, що на Поділю, де находимо найбільше число (в східній Галичині) мужиків-богачів, є і найбільше мужиків-бідаків і

пролетарів, що там і появилася перед двома роками така сильна еміграція. — Се, що я ту сказав, відносить ся до середньої господарки в Галичині, так як вона тепер представляється. Питанє лише, чи вона й на будуче має умовини розвитку. Отже щодо сего, то буде мати більше як тепер. Я вже згадав про те, що дрібний господар, тому, що не має коло себе, поза рілею, майже ніяких інших засобів до життя, мусить оскільки можна довго держати ся свого кусника землі і дуже нерадо його позбувається. Все те змінить ся коли в Галичині пічне розвивати ся великий промисл. Що се наступить, то видно з голосів, які там в Галичині тепер в наслідок сегорічної вистави^{*)} у кожного на устах: про потребу великого промислу, його конечність в Галичині, і з ентузіазму до него між галицькою суспільністю. Ще поки я виїхав з Галичини чув я про засноване кількох нових акційних підприємств, — пропонували ще нові, ентузіазм для великого промислу з кожним днем ріс. З другої сторони, що-раз голоснійше дають ся чути голоси про потребу витвореня середньої кляси мужицької — як конечна вимога розвитку рільної господарки і сільського промислу, як і самого промислу міського. В який спосіб мало би се наступити, се ріжно толкують. Проф. Пілят (директор Статистичного Бюра при Краєвім

^{*)} Згадка про галицьку рільничо-промислову виставу у Львові в 1894 р. (Нова дописка. Ю. Б.)

Виділі, посол і оден з авторитетів соймової більшости в економічних справах Галичини) на своїх викладах на університеті "Про економічні відносини в Галичині" пропонував оперти сю справу на неподільности газдівств 12—80 моргових. Скоро яке газдівство розширить ся до 12 моргів, втягаєть ся його до кляси середної посілости — і не позволяєть ся його ділити.

Так отже, витворюване середної сільської кляси в Галичині на будуче, можна сподівати ся, буде мати більше сприятливих умовин як дотепер. — Але які се буде мати наслідки для "Русинів"? Розвиток середної сільської господарки між "руськими" мужиками з одної сторони, і розвиток міського промислу а з ним грошева спекуляція, з другої, — мусить остаточно витворити "руську" буржуазію (вже тепер що-раз більше накликають "руські" газети "Русинів", щоби більше віддавали ся інтересам "промисловим і торговельним, а не як до тепер виключно фахови урядничому; щоби замість посилати своїх дітей до гімназій посилали їх до шкіл промислових і до шкіл реальних і т. д.). Що з сего вийде? От власне те, що я в своїй праці говорю, а що Ви — не признаючи того факту, що між "руськими" мужиками витворюєть ся середна кляса — заперечуєте. — До тих національно-політичних змагань "руської" буржуазії — котра в наслідок витворювання середної кляси між "руськими" мужиками, і в наслідок розвитку великого міського промислу в Галичині мусить витворити

ся,

отже до тих національно-політичних змагань "руської" буржуазії, про котрі я далше в своїй праці пишу, прилучить ся ще і економічна суперечність між польською а "руською" буржуазією. Ви пишете: "ніякої різниці економічної між Галичиною польською а руською не видно". Я не кажу ніде, що видно. Виразно пишу, що доперва будуть витворювати ся. Щож до теперішности, то лише зазначую суперечність між Галичиною цілою та розвиненими висше з огляду економічного західними коронними краями Австрії. Але що незадовго виявить ся суперечність між польською і "руською" Галичиною, на се вказує хоч би нинішня економічна політика соймової більшости — Поляків, котрі на кождім кроці протегують Західну Галичину (що впрочім і не диво, бо все ту іде в певні польські руки, коли тимчасом в Східній Галичині на двоє баба ворожила), на се вказує також хоч би й сегорічна львівська вистава, де ярко відзначаєть ся Західна Галичина від Східної, де майже все чим може похвалити ся Галичина і що має якусь реальну вартість, походить — з Західної Галичини.

Ваші уваги що-до мого погляду на політичні партії в Росії, про їх значінє і силу, я готов признати слухними. Я, що живу поза Росією, і ніколи там не був, признаю, можу мати дуже легко фалшиві в тій справі погляди. Але не про політичні партії мені розходить ся. Розходить ся мені про те, чи конституція в Росії буде чи

ні? Дальше, не розходить ся мені й про те, котра з існуючих політичних партій виборе конституцію в Росії, але, чи котра з тих партій виборе конституцію. В кінци, розходить ся мені не так про те, як презентуєть ся тепер Росія, як Росія абсолютистична, а про те, як запрезентуєть ся вона в будучности, як Росія конституційна. Все, що я говорив про політичні партії, говорив для умотивованя конечности конституційного режиму в Росії в недалекій будучности. Чи мотивованє те випало вірно з дійсним станом річи — можливо що ні. Але хоч би й так, то все таки думаю, що то, що я хотів доказати — конечність конституційного режиму в Росії — помимо того, що доказ я зле перевів, само в собі є правдиве і конечно. Не можливо, щоби нинішній абсолютизм в Росії міг довго удержати ся; він остаточно мусить, в наслідок тих чи інших причин, упасти. Здаєть ся мені, що Ви на се годите ся. Отже, зістаєть ся питанє головне: що станеть ся з конституційною Росією? — Що до політичного поділу Росії на три що найменче части, відповідно трем відрубним економічним (і національним) територіям, то сей поділ утворив ся в моїй голові на підставі часописий і журналів російських (польських і "великоруських"), які я мав у Львові і з котрих користав. Не багато їх мав. З польських: варшавські — "Przegląd tygodniowy", "Głos", і "Prawda", з "великоруських" — "Русская Мысль" і "Съверный Вѣстникъ".

Особливо

користав я з польських, в котрих суть дуже цікаві кореспонденції з різних сторін Росії і з них досить добре можна інформувати ся про господарський і культурний стан поодиноких місцевостей. Більше, признаю ся, не мав я нічо під рукою, і з більше жерел я не користав. Думаю, що Ви за те не полаєте мене дуже, коли зважите, як тяжко ту в Галичині дістати що небудь з чого можна би близше довідати ся про економію Росії, галузи науки, котра для моєї праці була найбільше потрібною.

Так отже, мав я досить скупий матеріял щодо Росії. Чи висновки, які я з того матеріялу, що мав під рукою, зробив — правдиві, не знаю. Однак думаю, що ті висновки, хоч би були і фалшиві, мають також добру і важну сторону, бо можуть звернути увагу на річи, котрі ще, як мені здається, ніде не були порушувані, та й ще порушувані з тої сторони, як я се зробив. Назви територій — варшавська для Польщи, московська для "Великоруси", а харківська для України, взяв я зі статі Марусина: "Фабрично-заводській трудъ въ Россіи" ("Съвернний Вѣстникъ", 1891, Октябрь і Ноябрь). Питаєте "що буде робити політично-самостійна Україна? Чи буде боронити себе від Польщі і Великорусі цілом, і як вяжеть ся се з принципом інтернаціоналізації?" Отже, що до першого, то буде робити то, що робить кожда самостійна

державна. Як для її економічних і культурних вимог потрібно буде їй відграничити ся від Польщі і "Великорусі" цілом, то відграничить ся (що до мене, то думаю, що так зробить), а не буде се потрібне і вона зможе в який інший спосіб оборонювати свої інтереси, то не буде відграничувати ся цілом. Головне що тоді зискає Україна, то се, що економічна політика буде стосувати ся виключно до її інтересів, котрих буде могла поперти своєю армією, а не як тепер, коли економічна політика Росії має на оці різні краї з різними інтересами, мусить вона іти часто в жертву, як слабша, тим другим краям. Також і з погляду чисто культурного буде могла тоді Україна о много скорше і сильніше розвивати ся як тепер, без тих різних перепон, які їй раз-враз ставить чуже правительство, котре все підозріває Україну, недовіряє їй і дуже обережно її підпомагає (в випадках де вже мусить з загально-державних інтересів підпомогти). Коротко: буде мати око звернене все на себе і її ціль буде лежати у неї, а її ціла діяльність не буде параліжована сусідами, котрим вона тепер піддана. Україна буде мати тоді свої фінанси, свою армію, свою торгівлю; і свій промисл, усе в своїх руках, і політику заграничну і політику внутрішню, — буде панею в своїм домі, буде розпоряджати ся в нім так, як буде уважати за найліпше, не оглядаючи ся на інших і не спинювана в тій роботі чужими. — Щож до сего, як породити відграничуванє цілом від

Польщі і "Великорусі" з принципом інтернаціоналізації, то я ту не виджу нічого суперечного з тим, як я представив сей процес інтернаціоналізації. По перше, виразно кажу, що сей процес доперва відбувається і відбувається в найбільше економічно розвинених націях, друге, що є рівномірний з економічним вирівнюванем поодиноких націй, націй, котрі через те переходять уже фазу політичного відграничування, по третє, коли захоплює він і менше розвинені економічно краї, то захоплює лише з тих сторін, з котрих се вже можливо, а не відносить ся до інтересів чисто економічних, отже і політичних, бо з сего погляду ті інтереси вимагають ще "самостійности". І коли ті краї добивають ся економічної і політичної самостійности, то не тому, щоби відірвати ся від решти культурного світа, а лише — коли дивити ся на сей цілий процес зі становища так сказати би філософічного — добивають ся самостійности на те, щоби власне ліпше розвинути ся, набрати більше сили і відповідно приготувати ся до того культурного стану, до якого змагаєть ся нині людськість, і щоби також заняти в свій час приналежне і гідне їм місце в тій будучій всесвітній людській родині. Впрочім, відграничуванє цюм не триває віки, і Україна, навіть уже інтернаціоналізуючи ся, може безпечно на який оден десяток літ окрити цюм слабї, нерозвинені частини свого організму і охоронювати їх перед надто ще острою для них

"атмосферою" зовнішною, котрої вони, до якогось часу не окриті, не витримали би, виставлені на її впливи лише змарніли би. І тому цілком не перечу собі, коли скажу, що Україна з одної сторони буде інтернаціоналізувати ся, хоч з другої сторони буде окладати себе, де се буде потрібно, на якийсь час цілами. Цю, то лише хвилева зарада, засіб до ціли, а не ціль.

Щодо Вашої уваги на англійську революцію XVII в., про котру Ви кажете, що се була не стільки революція буржуазії скільки джентрі, то на те позволю собі поставити питане: що се була тоді та джентрі? В відповідь на се, наведу слова Е. Bouthmy. Зразу була се кляса сільська, але не шляхта; та вже «в XVI в. роїть ся вона від нових людей; всі свідоцтва се зазначають. Суть то купці, міські урядники, адвокати а навіть збогачені ремісники, свіжі властители земельних дібр або донатарії дібр видертих переважно від церкви.. Враз з ними виходять на сцену "gentelman" і "фармер", промисловці і спекулянти. Той властитель, котрий справджує, чи його воли суть відповідні на заріз, та "lady", котра сама продає масло на сусіднім торзі або видержавлює польованє в маєтку — суть представниками нового віку. Стара суспільність зразу дивуєть ся і сердить ся на їх поведінку і звичаї, але трохи пізнійше сама починає їх наслідувати. Від тепер усталюєть ся засада, що заможність є найвисшим добром, і власть мірить ся, гідности укладають ся після доходу. Є то вже

Англія

новочасна"*) . Отже так говорить Bouthmy о джентрі з XVI вже віку. Думаю, що той її характер — буржуазийний в XVII в. ще сильніше себе виявив і що вона ще більше стала новочасною — буржуазийною. — Щодо Вашого питання, яка се революція в Англії в 1694 р., то ту зайшла лише помилка в уставленю двох останніх цифр; через помилку замість 4 і 9, написав я 9 і 4.

Пешт, 4/XII 1894.

Кажете, що проект регуляції галицької еміграції не вяжеться з соціально-демократичною програмою і її перспективою**). Я думаю, що ту програма і перспектива соціально-демократична ні-причім. Справа стоїть так, що еміграція раз-враз відбувається і, помимо перепон, які їй ставили (два роки тому) і тепер ще подекуди ставлять, раз-враз збільшується і що-раз-то нові захоплює околиці. Всякі заходи її здержати, показують ся донічого,— раз, що стоять ту (по часті) в дорозі державні закони, котрі збороняють здержувати охочих до еміграції, а друге, що навіть там, де адміністраційні власти,

*) E. Bouthmy: Rozwoj ustroju i stosunkow politycznych Anglii. Z francuzkiego przelozył J.L. Poplawski. Warszawa 1893. От. 88-89

**) Ту кінцеву часть — про еміграцію і регуляцію еміграції, я, в другім і третім виданю "України irredent-и", як се вже будо згадане — опустил. Ю. Б.

ігноруючи ті закони, беруться ставити тій еміграції деякі перепони, емігранти все таки уміють їх обійти і остаточно все таки опинюють ся за границею держави. Отже є ту факт, котрий відбувається немов з стихійною силою і нічо його не здержує. З тим треба числити ся. Колиж я з огляду на те кажу, що треба взяти ся за її регуляцію, то лише в тій цілі, щоби вирвати емігрантів з рук агентів або несовісних людей, котрим вони попадають ся, полишені самим собі, в дорозі. Я знаю, що еміграція є явищем злим, — бо відбирав краєви найенергічніші одиниці, але що-ж на то робити? Поки не придбається емігрантам в краю якихось засобів до життя, поти треба згодити ся на еміграцію, як на *malum necessarium*, Впрочім, щодо соціально-демократичних перспектив, то не знаю, чи еміграція так дуже їм противить ся. Еміграція все відогравала важну ролю в культурнім розвитку людськості і много причинила ся до него. Поминаю вже ролю, яку відогравали в історії людської культури старинні колонії, а вкажу лише на еміграцію новіших часів, на сколонізоване європейськими емігрантами північної Америки або Австралії. Чи людська культура не зискала, і то багато, через колонізацію тих країв? — і чи, навіть з погляду на інтереси соціальної демократії, чи рух соціально-демократичний стратив що через еміграцію європейських робітників до Америки або Австралії? Я думаю, що противно. В старім краю ті робітницькі маси, що

переселили ся чи до Америки, чи до Австралії, були би лише змарнували ся, зниділи (чи то в наслідок взаємної конкуренції, чи в наслідок суспільно-політичних відносин, які ще панують в Європі, а в котрих ще сильну ролю відіграють чинники натури історичної, що лише здержують вільний розвиток суспільних і політичних, відносин, — а також в наслідок слабої ще в своїм часі організації робітницьких мас). В новім зате краю ті емігранти посунули робітницьку справу крок наперед і рознесли соціально-демократичні ідеали по цілім світі" Нині європейські робітники ставлять навіть Австралію як доказ на оправдане своїх жадань.

Уступ про соціальну демократію, її постулати і її теорію, котрі, як кажете "спорні по сути річі, безмірно вдовжують статю", написав я тому, що прийшло ся мені говорити про українську соціальну демократію і про її історичну ролю, а по друге — з огляду на галицьких Українців, котрі при нагоді виборчої реформи що-раз більше починають зацікавлювати ся соціально-демократичним рухом. "Руська" суспільність бажає виборчої реформи — найенергійнійше однак домагаєть ся її соціальна демократія. Так ся "руська" суспільність починає, коли не симпатизувати з нею, то принаймій набирати до неї певної прихильности. Та з другої сторони, вона не має про соціально-демократичні ідеали найменшого понятя, а як стараєть ся виробити собі яке понятє про них, то доходить до просто диких

понять. Отже з огляду на те, як і через те, що прийшло ся писати мені в моїй праці про українську соціяльну демократію, я уважав за конечне написати дещо українській суспільности про соціяльну демократію, її постуляти, та в загальнім нарисі, про її основні теоретичні засади.

Щодо того, що та соціяльно-демократична теорія по сути річи спірна, — то про се хочби і рад, не можу вже ту розписувати ся — раз, що се заняло би вже надто много місця, а по друге, що і не знаю звідки починати би. Я мусів би перше знати, що на Вашу думку є в ній спірне. Та, в кінці, нехай буде, що та ціла теорія спірна. Але, чи-ж се значить, що вона вже фалшива? Думаю, що ні. Остаточно може показати ся, що вона таки слухна. Колиж так, то повна рація писати про неї, тим більше, що вона стала основою такого сильного політичного руху, що стрясає собою цілу "цівілізовану" суспільність і змушує її при кожній суспільно-політичній справі оглядати ся на него, і хоч не радо, стосувати ся до його жадань, і брати ся за реформу нинішних суспільно-економічних відносин. Се є бездеречне, і се одно вистачить, щоби писати про той рух, про його теоретичні засади, і се одно вказує, що ту мусить бути много правди, і що більше має за собою правди, як всі інші, банкрутуючі на річ соціальної демократії, соціялістичні гуртки.

Дивуєте ся що я "не вбачаю, що

Комуністичний Маніфест обертаєть ся в застарілу схолястику, подібно своєму оригіналу — брошурі абб. Сея про Третий Стан, і що в практиці самі німецькі і французькі комуністи ідуть проти неї". Що-до першого, то мушу сказати, що як в Комуністичнім Маніфесті сильне відграничуване робітницької кляси, такі і в брошурі Сея, сильне відграничуване кляси третої, має на свою добу незвичайно важне значіне. Без того справа еманципації кляс буржуазийної і робітницької не була би так різко стала не дневнім порядку і не могла би переводити ся в такім темпі, як се було. Все те завдячують ті обі кляси власне такому якому відграничуваню своєї клясової відрубности, — і було би се просто великою політичною нетактичністю з їх сторони, коли би вони були інакше ставили сю справу. Сила нинішних робітників тільки через те так зросла, що так сильне у них почуте клясової відрубности, котре не дає їм піймати ся на гарні слова про "суспільну гармонію" і "згідність інтересів" усіх кляс. Коли чому завдячують робітники те, що пануючі кляси остаточно бачуть ся змушені взяти ся за реформу нинішних суспільних і економічних відносин, то завдячують се лише своєму клясовому почуттю і своїй організації, опертій на тім клясовім почуттю. Як уважаю, Вам не подобаєть ся власне таке відграничуване кляс, — Ви раді би бачити спільне і згідне діланє цілої суспільності без "всяких диктатур партийних і клясових". Та сего бажає також соціальна

демократія, та й я бажаю. Але щож з того? Поки ще не знесені кляси, поки ще існують кляси і партії, поти мусить бути і панованє кляс і партій і диктатура кляс і партій. І з цим треба числити ся. Поки нинішня суспільність поділена на дві кляси головні — посідаючих і непосідаючих, і поки існує боротьба тих кляс, поти треба признавати що вони суть і треба визнавати ті форми боротьби в яких вона відбуваєть ся і ті засоби, при помочи котрих та боротьба наразі мусить відбувати ся. А головним знарядєм в тій боротьбі для непосідаючої кляси — сильне клясове почутє, ярке відграничуванє себе від кляси посідаючої і сильна партийна здисциплінованість. Тим знарядєм вона найбільше здобула. Всі нинішні реформи, які переводять ся на користь робітників, суть наслідком ужитя того знарядя. Колись, як кляс не буде, проголошувати клясову боротьбу і т. п. було би смішним і дурним, так, як було би смішним і дурним голосити нині фразу Сея. А одначе той боевий оклик Сея, в своїм часі, незвичайно поміг буржуазії в її еманципацийній боротьбі, і хоч нині — де буржуазія стала пануючою, а шляхта *de facto* зляла ся з буржуазією і збуржуазніла — не має вже рації, і протиставлене його шляхті було би не розумним, — то в своїм часі було се і практичне і оправдане і політично мудрим. Щодо другого, що самі німецькі і французькі комуністи в практиці ідуть проти Маніфесту (я ту розумію проти його теоретичної частини), то про

се я нічо не знаю. І коли се дійсно так є, та я рад би про се що не-будь почути.

Кінчите лист словами: "Мені просто здаєть ся, що славянські соціялісти носять стару моду лишень тому, що вона коштує всего 50 сант. і увільняє від праці — думати своєю головою". В тих словах я добачаю дві думки: одна, що Ви делікатно хочете закинути мені сліпе придержуване теоріям Маркса, чи як Ви поправляєте ся "енгельсизмови" (сей цілий уступ про соціялізм стосуєть просто до мене), а друга, що Ви вірите чи визнаєть якийсь "славянський" соціялізм. Отже що до першого, то скажу Вам: я хоч і не перецінюю свого мозгу і ніколи його не перецінював, то з другої сторони, ніколи його і не ігнорував і ніколи не уважав себе так слабоумним, щоби не важив ся всякі теорії, котрі захоплювали мою думку — самому їх розбирати і о них свій суд видавати. Коли теорії Маркса і Енгельса більше припадають до мене як чії інші і я їх придержую ся, то не тому, що про ті теорії можна довідати ся з брошури "за 50 сант.", і не тому, щоб я лінував ся подумати про різні справи своєю головою. Придержую ся їх, бо суть вони для мене більше переконуючі як всякі інші, і при їх помочи, в їх освітленю далеко яркійше представляють ся мені всякі питання і далеко більше суть вони мені зрозумілі, як в освітленю інших. Впрочім, що до того, чи я так сліпо придержую ся чогось, то думаю, може послужити як примір моє відношене до Вас

або Франка. Помимо того, що з самого разу, коли лише почав інтересувати ся світом, мав майже всі Ваші письма (як і Франка) під рукою і їх читав, і помимо, що таке велике набрав до Вас поважане (цілком щиро се говорю), а помимо того, ніколи не був я вповні прихильником Ваших думок; і коли почав приглядати ся теоріям Маркса, далеко скорше і сильнійше припав до них, як до Ваших. А прецінь, як би я мав так легко піддавати ся чужим впливам і спускати ся на чужу голову і іти лише за ціною брошури, то повинен би був скорше прилягти до Ваших думок — бож з ними я скорше стрінув ся, вони пояснювали мені від разу справи, котрі мене найбільше інтересували (справи "руські") і діставали ся мені далеко дешевше як за 50 сант, бо не раз і цілком дармо. А прецінь я таки при них не зістав. Видно, що ту мусіла грати певну роль, і "своя голова". Колиж не створив я собі нової теорії, а приняв иншу — чужу, то в тім, нехай уже й буде слаба сторона моєї голови, коли не здужала стати ще більше "своєю".

З тих останних Ваших слів вношу також, що Ви визнаєте якийсь окремий "славянський" соціалізм. На то позволю собі поставити такі питання: 1) чим-то так різнять ся від Заходу ті славянські краї, в котрих розвинув ся вже сильнійше капіталізм, пр. Чехія, Морава, Шлеск, Конгресівка і др.? 2) Що має в собі такого характеристичного славянське плем'я, що мусить видати з себе аж якийсь инший соціалізм? 3) Чим характеризуєть

ся той "славянський" соціалізм? На мою думку, капіталізм веде за собою в суспільних і політичних відносинах усюди однакові наслідки, а коли суть які різниці між капіталізмом в краях славянських а неславянських, то лише quantitativ-ні, а не qualitativ-ні, і коли можуть бути які різниці в соціалістичнім русі, то також лише quantitativ-ні, що-до розміру і темпа, а не qualitativ-ні, що-до самої його суті. Ті різниці викликані лише різницею в степені розвитку капіталізму в поодиноких славянських краях. — Впрочім, такий спеціальний "славянський" соціалізм дуже нагадує мені колишній "німецький" соціалізм з половини нинішнього віку. Треба признати, що "тодішні відносини в Німеччині дуже подобали на нинішні відносини в деяких краях славянських. Але й треба признати, що нині з того "німецького" соціалізму, як і з тих давних німецьких відносин і сліду нема, а є собі лише звичайний інтернаціональний соціалізм, як і звичайні інтернаціональні капіталістичні відносини. Отсе була би моя відповідь на Ваші уваги, які Ви зволили зробити моїй праці Поминаю вже менче важні закиди, котрі, думаю, Ви були би і не зробили, коли були би прочитали вперед цілу працю, а опісля взяли ся до уваг. Се думаю тому так, бо суть то закиди на ті уступи, котрі я опісля в дальшій тягу праці близше обговорюю і пояснюю, а Ви при сім не подаєте вже від себе ніяких уваг (в деяких місцях говорю навіть цілком згідно з Вами). — І так

я міг би на тім скінчити. Та, позволю собі на кінець подати Вам ще одно: хотів би Вам подати ціль, яку я мав перед собою, коли писав "Україну ігтейепі-у". Отже — розходило ся мені передовсім подати вже раз "Русинам" і взагалі — Українцям якийсь загальний огляд нинішних суспільно-політичних відносин України (австрійської і російської) і подати їм в головнім нарисі якийсь погляд на, її будучність. Тепер, при такім політичнім розстрою серед галицьких Українців, уважав я, що такий огляд конечний і потрібний. З кожним днем що-раз більше обіймає Галичан якась апатія і індиферентизм до всего що українське і — безвиглядність на будуче. Як се руйнуюче і деморалізуюче, се ясне. Як випало представлене сеї справи — се річ критики. Я дринаймій подав предмет до критики і то предмет дуже важний для Українців, бо питанє — їх будучности. Припускаю, що моя праця може і не витримає критики, — я буду вдоволений, коли в наслідок дискусії, яка повинна з її приводу розвести ся, вона причинить ся до вияснення української справи і побудить вже раз Українців до серйознішого думання про себе. — Попри ту головну справу, хотів я подати українській публиці ще дещо і зі справ натури трохи загальнійшої, що показало ся конечним при обговорюванню головної річи, а що впрочім було, як уважаю і конечним, хочби вже задля важности тих справ. Так прим. про соціалізм. Чи той соціалізм, котрий я представив, соціалізм

т. зв. науковий, марксівський, устоїть ся чи ні — се вже друга річ. Поки-що він тепер став найсильнійше на дневнім порядку і найсильнійше захоплює уми і найсильнійше впливає на суспільно-політичні відносини. Нехай буде, що марксівська теорія фалшива, та нехай вже раз і довідають ся про неї Українці, нехай вже раз мають про неї яке понятє. Так само й що до методи, якої я ужив в своїй праці, т. зв. матеріялістичної історіозофії (марксівської). Нехай буде, що й вона фалшива, та нехай же і про неї довідають ся вже раз Українці. До сего часу вони не знають єще жадної методи. Се також так довше не може бути. За рік я оголошу свою працю друком. Напишіть тоді, коли ласка, пару слів про неї. Обговорюючи її, представте свою методу. Нехай зітруть ся тоді вони обі з собою перед очима української публіки, нехай Українці довідають ся дещо про них, — бо час вже таки дещо їм про се довідати ся і супроти них вміти якось найти ся. Може тоді пішла би трохи інакше всяка робота.

Отсе, що до ціли, яку я мав перед собою коли писав мою працю. Як випала сама праця, се вже, як щойно я сказав, не моя річ, се — річ критики.

Що-до радикального "з'їзду" 15 липня у Львові, то уважаю, що тепер, по чотирох місяцях, розписувати ся про него докладно, вже не

потреба. До нині мусіли Ви вже дістати докладне справозданє про него від Павлика. Я хиба можу сказати Вам дещо загально дро него, — яке він зробив на мене вражіє. Отже представив ся він мені не як з'їзд радикальної партії, а, як з'їзд виділу "Народної Волі" — у Львові, — от так, замість, щоби мав відбути своє засіданє в Коломиї він відбув собі його у Львові. Всі точки дискусії сам уложив, сам реферував, сам дискутував, сам і про все рішав. Для паради лише запросив собі кількох нових людей, укінчених гімназіястів, цілком не ознайомиених єще зі справами радикальної партії, хиба — щоби перед ними пописати ся. Як заявив Франко, то сей "з'їзд" мав бути скликаний спеціально для порозуміння "старших" з "молодшими", — та тяжко о тім що на серійо говорити, коли з "молодих" ніхто не був про него, принаймій на кілька днів наперед, повідомлений. Я лише, дякуючи тому, що був тоді у Львові, довідав ся про него раптом на —оден день наперед! — 14 липня, і то случайно. Случайно приїхав був тоді до Львова Охримович по своїх братів (тоді власне скінчив ся курс в гімназіях), та при своїх справунках, які мав залагодити в місті, ледви зміг прийти, довідавши ся про з'їзд, на годину, — зараз і відійшов, щоби кінчити свої справунки, бо слідуєчого дня мусів назад відїжджати на село. Розумієть ся, про якесь "порозуміє" не могло бути й мови. Ми бажали з'їзду і хотіли ясно і докладно представити ріжниці, які нас ділять від

Павлика, Франка і Тов., — та треба було ліпше з'їзд зааранжувати. Візваний Франком, подав я лише коротко що нас ріжнить і на тім річ скінчено. А ріжниці ті: ми бажаємо, щоби партія була анти-панською, коли тимчасом "старші" зробили з неї партію анти-попівську; бажаємо, щоби мужикам вказувати на визиск їх праці на панських ланах і організувати їх до боротьби з панами, а вони вказують їм на визиск їх попами і організують їх до боротьби проти попів. О іроніє! —проти попів, що раптом обдеруть хлопа раз на яких 2—3 роки при похоронах або весілях, — коли пан здирає їх що дня, в літі на своїх ланах, платячи за цілоденну працю 25—30 кр. а в зимі в стодолах і т. п. 12 кр. Не перечимо, що і попи досить і за раз обдеруть хлопа, але-ж се просто дуже дурне і не совісне лише їх одних бачити. Цілком не хочемо, щоби перестати бороти ся з попами, алеж не хочемо, щоби лишати ділком на боці боротьбу з панами. — Се нас найбільше дразнить! Дальше: хочемо, щоби ціла боротьба з панами опирала ся на широкім клясовім підкладі, на вказуванню мужикам на суперечносте їх інтересів з інтересами панів (я вважаю, та се вважають і Павлик і Франко, всіх мужиків, котрі задля свого економічного стану можуть входити до радикальної партії, за пролетарів, — бож той кусник землі, який вони мають, не робить їх економічно нічим висшим від звичайного пролетара, — весь дохід з тої землі іде на податок, що став для

них властиво оплатою за титул "посідача землі"). Хочемо, щоби радикальна партія вийшла вже раз з того зачарованого кола "моченя конопель", "латаня дір в мості" і т. д. Та щож, Франко каже, що домаганє латаня дір в мості, то вже і є клясова боротьба! — Певно, і ми не гадаємо обминати ті справи і їх ігнорувати, але-ж се одно, то вже надто скупю, на се одно і не треба було закладати радикальної партії. Адже всіма тими справами займали ся і народовці, і тепер, як і давнійше, підносять їх в соймі послы — нерадикальні. Хочемо щоби партія, оперши свою діяльність на ґрунті клясовім (та щож, коли Франко каже, що така політика, то — політика ненависти!!.) і звернувши очи хлопів на їх найбільших політичних ворогів — панів, стала сама більше політичною і більше зростала в силу і значіне. Не знаю оскільки я маю в тім рації, але думаю, що коли би радикальна партія взяла ся представляти мужикам передовсім се, як визискують їх пани, і взяла ся за організованє між ними страйків і почала висувати перед мужиками на перший плян визиск їх панами, то і ціла політична акція радикалів між мужиками могла би бути далеко успішнійшою і сила партії зросла би і набрала би більшого значіня в краю, як до-тепер. Думаю се тому так, бо хлоп, зненавидівши панів і зрозумівши ясно своє відношене супроти них, цілком інакше відносив би ся тоді до них при виборах до повітових рад, до сойму

і

парляменту, і не дав би з так легким серцем свій голос на пана, як се робить тепер. До-тепер ніхто не важить ся йому й пискнути словом проти панів; на всіх кидають ся перед мужиками, тільки не на панів. А коли вже й важить ся хто що на них сказати, то так делікатно і обережно (щоби, мовляв, не розвязав комісар зборів!... Соціялістам також зразу розвязували збори — а одначе в кінці таки мусіли дати їм спокій!), що хлоп цілком не є з того мудрим, та й то не просто за такі справи, що безпосередно відносять ся до хлопів, а більше прим. про такі справи, як те, що пани ведуть в соймі і парляменті політику панську і т. п. А прецінь пани переводять в соймах панську політику тому, бо хлоп їх вибирає до сойму, а хлоп вибирає їх до сойму, бо ніхто не вказав йому на ті безпосередні і щоденні ріжниць інтересів, які ділять його від панів. То, що пани панують в соймі, то не так легко порушить мужиків. На них відбиваєть ся се, та панська політика, парляментарна — посередно, — сей рід визиску, так сказати би трохи для них за абстрактний, тож; і не хапав їх так за серце. А інакше впливало би се на них і ліпше порозуміли би вони той висший, політичний визиск панів, коли би мужикам представило ся перше той визиск щоденний, безпосередний, ту щоденну панську "політику". Та, щож, коли ніхто сего не робить, — а політична партія радикальна, котра передовсім повинна би за се взяти ся, занята тепер попами

—

тим,

тепер уже політичним зером; і Франко, як голова політичного радикального Товариства "Народна Воля", відбирає голос селянинови Бородайкевичови, коли той на радикальнім вічу хоче говорити про ліси і пасовиска... І се мають бути представники радикальної партії!.. Я не знаю, з якої рації називають себе "старші" соціялістами і з якої рації уважають вони радикальну партію за партію соціялістичну. Хиба тому, що в максимальній частині програми виписано "науковий соціалізм"? Я думаю, що вони ліпше зробили би, коли би вимагали то слово і вже раз признали ся до того, чим вони суть в дійсности, а не туманили себе тай других, тай не затемнювали перед другими поняття наукового соціалізму. Та в тім то і біда, що їм соромно не називати ся соціялістами.

Щодо страйків, то закинув мені Франко, що я ту справу дуже легко собі представляю. Се так не є. Я знаю, що таке не переводить ся в однім дні. Алеж, коли Франко і Павлик хвалять ся, що потрапили вже перевести най тяжшу роботу між мужиками — відтягнути мужиків від попів і звернути їх проти попів — і то в в роках, то думаю, що можна би вже взяти ся тепер і за другу, "легшу" вже роботу, і звернути хлопів проти панів.

[illegible]

ріжниці". — Ну, на такі слова, устає вже всяка дискусія.

Щодо "Народа", то тепер, коли "Народ" перестав уже бути органом партії, — то про него також нема що ту багато говорити. Ми не маємо вже до него ніяких претенсій. Перше — що іншого. Перше, відносили ся ми до него з певними бажаннями і жаданнями. Та нас зігноровано. Нехай і так. Ту хиба можу Вам подати наші думки про "Народ" вже як людий ділком собі приватних, що відносять ся до "Народа" цілком так, як до других газет, прим. до "Kurjera lwowsko-go", "Reform-и", "Czas-y", "Дела" і т. д. і судять їх з того погляду, о скільки відповідають вони своєю роботою цілям, які собі поставили. Отже щодо "Народа", то, як мені здаєть ся, "Народ" має бути (і мав ним бути також і перед тим) політичним органом для політичної освіти української суспільности — галицької і російської. Чи є він ним в дійсности? Ні, хиба може в незвичайно мікроскопійній частині. Що йому бракує — то передовсім статей про загально-австрійську політику і статей про спеціально галицьку, — і то статей трактованих більше теоретично. І так, нема там статей, котрі пояснювали би "руській" публиці, що се таке прим. та нинішня коаліція австрійська^{*)}, з відки вона взяла ся, що має означати; що се таке ті коаліційні партії, що знайшли ся

^{*)} Згадка про "коаліційне" правительство Віндішгреца, по упадку Таффого. (Нова дописка Ю. Б.)

нараз разом в купі помимо таких різниць між ними, і чому вони як-раз тепер знайшли ся, — чи було се наслідком проєкту виборчої реформи, чи грало ту може ще й що інше роллю, і коли се було наслідком проєкту виборчої реформи, то що стало би ся було тоді з тими партіями, коли би вони не були звалили тої реформи? — дальше: які остаточно були би наслідки сего для самої Австрії? От такі статі, того рода. А зі статей, що відносили би ся до галицької політики, спеціально: прим. що означає нинішній Бадені? Що означає нинішнє "Kolo polskie" і що се такого та "лівиця польська"? Що се такого та "демократія" польська? Що се таке Романчук, Барвінський, Олесницький? Що такого Сильвестер?*) Що означає його політика, чого він хоче? Що се нинішні "руські" попи, чим були перше, а чим починають бути тепер? Кого з них репрезентує Сильвестер? і т. д. і т. д. Такі статі. Поминаю вже питане національно-"руське", чи взагалі українське з погляду політичного. Як се від редакції "Народа" далеке, найліпший примір, що панове редактори не заінтересували ся нею навіть після того, як прочитали мою "Україну ігредент-у". Я не жадаю, щоби вони зараз єї апробували, алеж нехай би самі почали щось про те думати і зі свого боку пояснювали сю справу. А час би вже взяти ся до сего. — В кінци, брак в "Народі" розвідок

*) Згадка про кардинала Сембратовича. (Нова дописка. Ю. Б.)

економічних, що відносили би ся до Галичини, котрих так рада побачити в "Народі" "руська" публіка, а котрі редакція "Народа" обов'язана подавати в "Народі", бож радикали перші вказали так рішучо на відносини економічні.

Щож за те є в Народі? — Павлик зі своїм перемелюванєм дрібниць, котрі лише сьмішать партію в очах української публіки, і статі Ваші, котрі, хоч як вартні, та велика їх частина не повинна би знаходити ся в "Народі", а в якімсь іншій часописі, чи там "Бібліотеці".

Се щодо "Народа". Тепер, розумієть ся, нам до "Народа" — нічо. Перше, ми інтересували ся ним і хотіли, щоби він став правдивим політичним органом партії і виповняв відповідно своє завданє. Та, редакція своїм поступованєм відіпхнула нас від него, а коли остаточно на заклик добродія К. *) ми подали (минулого року, в липні) умови, під якими могли би працювати в "Народі" — нас з'ігноровано. Ми ставили лише такі вимоги, котрі заповнювали би нам, що вийдемо з під абсолютної руки Павлика і що будемо могли викладати свобідно свої думки, так, як се вільно Павликові, Франкови та иншим. Вільно висловлювати ся їм свобідно, нехай же-ж і нам було би се вільно! Се було навіть обов'язком Павлика допускати до "Народа" противні йому думки членів партії, тому власне, що партія ще

*) Миколи Ковалевського з Київа — політичного довіренника між Київською Громадою а Драгомановом. (Нова дописка. Ю. Б.)

молода, доперва виробляєть ся, і що навіть з огляду на се, сама Редакція оголосила, що приймав в стовпці "Народа" статі в відмінними щодо практичної діяльності поглядами, коби лише не противили ся принципови партії — соціялізмови. І ми цілком не забороняли Павликови полемізувати з нашими статями, — його думок ми нічим не спиняли, боронили ся лише від него, щоби він нам думок наших не сковував. Ми поставили ті вимоги, бо не хотіли піддавати ся на ласку і неласку Павлика і лишати йому право рішати, що гідне друку, а що ні, — до сего ми не уважали його відповідним. — Довідав ся я, що Павлик порозумівав ся з кількома з моїх товаришів і просив їх на співробітників "Народа". Не знаю, на чім се скінчило ся ("Народа" не бачу вже другий місяць, а з тими товаришами не кореспондую, бо не знаю де обертають ся і яка до них адреса), на всякий випадок я певний, що кожний до котрого лише Павлик обернув ся, поставив йому знова ті самі умови і застеріг собі повну свободу в висловлювані) своїх думок в часописі.

Нарікає Павлик і Тов., що "молоді" багато напсували партії. Я рад би докладнійше довідати ся в чім то таке напсували партії ті "молоді"? Поки що, радив би я "старшим" оглянути ся вже раз на себе і подивити ся, чи справді вони вже такі без кази. "Молоді" не їздили до Кракова і на свою руку не проголошували від радикальної партії нічого такого, чого партія не

могла би брати на себе^{*)}, — "молоді" не виводили на світ "помиренє руських партій" і не осмішували тою акцією (вони були противні тій акції) партію в очах всеї "руської" публіки... Багато дало би ся ще про те все писати. Та про все вже годі. І так надто довгий випав лист. На тім отже і скінчу. Може коли иншим разом буду міг близше розповісти Вам про все те, що рад би тепер ще написати. Ту хиба ще щодо порозуміння "молодих" зі "старшими" скажу, що, на мою думку, до такого порозуміння здаєть ся не прийде. Ми надто віддалили ся від себе, і старші чи не хотять, чи не можуть нас розуміти. Все що думаємо і бажаємо робити видаєть ся їм або дурним або дивним або авантурничим і т. д. Чи се дійсно так? — То ще дуже велике питанє. Подібно висловлювали ся колись і старші народовці про роботу колишних народовців "молодих" — нинішних "старших" радикалів... Нехай виведуть собі з сего конклюдію "старші".. Нехай же вони, згадавши свої недавні часи, обережнійше возьмуть ся судити про молодих. То ще велике питанє, чи ті думки "молодих" справді такі дурні, дивні і авантурничі...

Остаю з глибоким поважанєм Юліян Бачинський.

^{*)} Згадка про бесіду Франка на вічу «ludowc-ів» в Кракові, в котрій він боронив звісний своєю реакційною тенденцією проєкт бувшого міністра гр. Фалькенгайна про "рентові мужицькі господарства". (Нова дописка. Ю. Б.)

3-ИЙ ЛИСТ М. ДРАГОМАНОВА — затратив ся

В тім листі нарікає Драгоманів, що ледви зміг переглянути мій лист — що його й так вже дуже змучило — задля дрібноти письма і довготи листу. Впрочім він уже дуже слабий. На мій лист відповідати не має як. Лише що-до моєї уваги на його "Хартії вільности", то він не брав слово *patio* в значінню теперішнім (се мені так здається, що він так написав — цілий сей лист написаний був в так неможливий до прочитання спосіб, що я по якім п'яти або й десяти слові догадував ся про що властиво і що такого писав Драгоманів. Поодинокі букви були дрібні, як звичайно, та при тім ще незвичайно покручені та нерівно укладені, — здається, що Драгоманів був уже тоді сильно ослаб і віддай трясла ся йому рука). Дальше жалує Драгоманів, що радикальна партія поділила ся на "молодих" і "старших". Коли вже аж так себе люди прозвали, то що до згоди — пиши пропало. В кінці пращається. Бачить смерть за плечима — в грудях хвилями дусить його так сильно, що він тратить віддих, а нарешті і притомність. Треба збирати ся в дорогу... Сей кінцевий уступ овіяний великим смутком, і зробив був на мене, по його прочитанню, дуже прикре вражінє. З него добував ся жаль за світом, змішаний з якоюсь терпкою резигнацією. Драгоманів за пару місяців умер...

Того-ж автора появили ся ще окремо:

ПОДІЛ ГАЛИЧИНИ

Реферат. Львів, 1897 р.

ГЬОССИ

Львів, 1903 р.

**ВЗАЇМНІ ВІДНОСИНИ
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ
ПАРТІЙ, УКРАЇНСЬКОЇ І
ПОЛЬСЬКОЇ, В СХІДНІЙ
ГАЛИЧИНІ**

Львів, 1908 р.

**ЗРАЗОК ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ
НЕСОВІСНОСТІ**

Відповідь О. БАУЕРОВИ. Львів, 1912 р.

**УКРАЇНСЬКА ІММІГРАЦІЯ
В З'ЄДИНЕНИХ ДЕРЖАВАХ
АМЕРИКИ**

(з 75 ілюстраціями і двома картами).

Львів, 1914 р.